

Sociologický časopis

1

• ROČNÍK 5

1969

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD



Obsah

Struktura profesionálních pozic a rolí v podnikání • Sociologie, antropologie a medicína • Společenská problematika znečišťování ovzduší • Kritéria S. a E. Glueckových v našem kriminologickém výzkumu • Stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce • Některé meto-

dické zkušenosti z výzkumu společenského významu sportovní činnosti • Místa her a pohyb dětí na sídlišti Petřiny • Futurologie v přítomnosti • Metodologická rubrika • Recenze • Zprávy a informace • Anotace

Sociologický
časopis

Социологический
журнал

Sociological
Review

Sociologische
Zeitschrift

Revue
de Sociologie

1

Obsah č. 1

STATI

Kolář J.: Struktura profesionálních pozic a roli v podniku	1
Staňková O.: Sociologie, antropologie a medicína	12
Fink K.: Společenská problematika znečišťování ovzduší	25
Veverka M.: Kritéria S. a E. Glueckových v našem kriminologickém výzkumu	38
Vidlák M.: Stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce	47
Semecký O.: Některé metodické zkušenosti z výzkumu společenského významu sportovní činnosti	58
Köppel L.: Místa her a pohyb dětí na sídlišti Petřiny	65
Zeman M.: Futurologie v přítomnosti	70

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Vodáková A.: Zásah výzkumu do zkoumaného systému	74
Rychtařík K.: K některým metodologickým otázkám výzkumu volného času	81

RECENZE

Večerník J.: Images de la culture	88
Porket J. L.: Die gegenwärtige Situation der Soziologie	90
Freiová E.: D. E. Lavin, The Prediction of Academic Performance	91
Kohn P.: Člověk a jeho práce (ed. V. A. Jadov. A. G. Zdravomyslov, V. P. Rožin)	92
Potužil F.: Masa, třída a byrokracie	96
Sobotka L.: Několik informací o polském sborníku k problematice zaměstnaných žen	97
Gašparec I.: Helena Csorba, Szpital-pacjent	101
Langmeierová D.: Peter Townsend, The Family Life of Old People	104
Prchlik M.: Jeremy Tunstall, Old and Alone. A Sociological Study of old People	106
Tejmar J.: Příspěvek k sociologii velkoprostorové kanceláře	108
Gottlieb M. — Vidláková O. — Černý M.: Jiří Musil, Sociologie soudobého města	110

ZPRÁVY A INFORMACE

Porket J. L.: Od koexistence ke kooperaci	118
Tejmar J.: Mezinárodní zasedání Sozialakademie Dortmund	120

ANOTACE	123
-------------------	-----

Redakční kruh: Irena Dubská (vedoucí redaktorka), Miroslav Jodl (zástupce vedoucího redaktora), Marie Hejlová (výkonná redaktorka), Miloš Kaláb, Jaroslav Klofáč, Václav Lamser, Pavel Machonin, Ján Pašiak, Dragoslav Slejška, Josef Solár, Vladimír Srb, Zdeněk Strmiska, Bedřich Weiner.

Redakční rada: Čeněk Adamec, Miloš Bondy, Miroslav Dismán, Blanka Filipcová, Josef L. Fischer, Karel Galla, Mojmír Hájek, Eduard Jukl, Erika Kadlecová, Karel Kára, Josef Karásek, Martin Katriak, Jaroslav Kohout, Jan Macků, Martin Marušák, Jiří Musil, Miloslav Petrusek, Karel Pomaizl, Jan Tauber, Vojtěch Wagner, Karel Wysocki.

Struktura profesionálních pozic a rolí v podniku

JAROSLAV KOLÁŘ

Vysoká škola ekonomická, Praha

PE 4584/5. 1969.

Podnik jako základní hospodářská jednotka je průsečíkem mnoha sociálních vztahů. Do jisté míry se v něm projevují všechny základní rozpory daného způsobu výroby a organizace společnosti. V socialistické společnosti nemají tyto rozpory charakter třídního antagonismu, ale jsou rozpory mezi různými skupinami pracujících. Jsou vyvolány různým postavením velkých sociálních skupin, jako jsou povolání, jejichž sociální status je určen celospolečensky a promítá se do podniku, a rozdíly mezi jednotlivými pracovními skupinami podniku, vyplývající z jejich konkrétní situace v podniku a z konkrétního obsahu jednotlivých pozic a rolí. (Obecně je obsah pozic a rolí určen rovněž celospolečensky.)

Profesionální struktura podniku je — spolu se strukturou kooperační — základnou všech dalších sociálních vztahů. Na jejím základě vzniká i struktura demografická (profesionální struktura má vliv na to, jaký podíl mužů a žen podnik zaměstnává), struktura mocenská (moc v podniku téměř splývá s kompetencí řídit určité procesy), struktura komunikační (profese ovlivňuje rozhodující měrou zapojení člověka do komunikační struktury a jeho přístup k informacím) i struktura odměňování (profese je základem hodnocení významu práce, zvláště když se u nás výkonnost často hodnotí nedostatečně). V profesionální struktuře podniku výrazně vystupují velké skupiny povolání: dělníci, mistři, administrativní pracovníci, specialisté (technici, ekonomové, personalisté, právníci) a ředitelé. Uvnitř těchto skupin jsou značné rozdíly v kvalifikaci a odměňování, ale jejich základní funkce v sociálním systému podniků jsou rozhodujícím kritériem pro určení jejich pozice a role v podniku.

„Základní hledisko pro analýzu sociálního systému je způsob, jak jsou role

diferencovány, a naopak, jak tyto diferencované role jsou integrovány, takže vzniká fungující systém“.¹ I když nepřijímáme v plné šíři Parsonsovu funkcionální teorii, je při rozboru podniku jako fungující organizace tento přístup užitečný. Stabilita rolí v každé organizaci předpokládá opakovatelnost, standardizaci určitého jednání. Je samozřejmé, že i toto standardizované jednání je dynamické, a proto pozice a role v každém systému jsou proměnlivé, nejsou jednou provždy dané. Jde však o to zjistit, jak se v současné době jednotlivé role v podniku mění spolu se změnami v soustavě řízení.

Pracovní role každého člověka je determinována jeho pracovní pozicí. „Bez ohledu na povolání má pracovní pozice tři hlavní aspekty:

1. Technické úkony zaměstnání.
2. Fyzické umístění pracujících při zaměstnání a všechny fyzické předměty, které vytvářejí a obklopují pracovní pozici.
3. Sociální požadavky, které musí být splněny každým, kdo má přiměřeně dostát této pozici. Tyto požadavky zahrnují
 - a) ohraničený okruh činnosti nebo řadu činností, vyžadovaných zaměstnáním;
 - b) množství a povahu pracovníkových styků s jinými lidmi nebo předměty při práci;
 - c) způsob, jakým pracovníkovy činnosti zapadají do činnosti ostatních pracovníků a jsou nazírány jinými pracovníky při jejich práci“.²

Tyto faktory pracovní pozice budeme brát v úvahu při rozboru postavení a úlohy jednotlivých skupin pracovníků v podniku. K tomu přistupují i některé znaky sociálního statusu, tj. celkového

¹ T. Parsons, *The Social System*, Glencoe, 1951, s. 114.

² D. C. Miller-W. F. Form, *Industrial Sociology*, New York 1964, s. 169.

00255/78

postavení člověka ve společnosti, k nimž patří vedle pracovní pozice i úroveň bydlení, společenských styků, kulturních zájmů a prestiže. Sociální status jednotlivých skupin ovlivňuje komunikační strukturu podniku a silně působí zejména na výkon role řídicích pracovníků.

Rovněž pojem role je třeba hlouběji diferencovat, abychom jej mohli prakticky použít. Každý člověk hraje v podstatě tři druhy rolí: základní role, profesionální role a role ve volném čase.

Základní role jsou dány pohlavím a věkem. Jsou to role muže nebo ženy, otce nebo matky, syna nebo dcery, dítěte, dospívajícího nebo dospělého člověka. Tyto role ovlivňují i všechny ostatní role, tj. profesionální role a role ve volném čase.

Profesionální role jsou více diferencovány než role základní. Jsou obvykle spojeny s kvalifikací. Mezi jednotlivými profesionálními rolemi jsou značné rozdíly v jejich společenské důležitosti. Veřejné profesionální role jsou ty, jejichž nositelé musí svou roli respektovat i mimo své zaměstnání, musí se chovat v souladu s touto rolí (ředitel, politický pracovník).

Role ve volném čase jsou podmiňovány základní i profesionální rolí člověka. Jde převážně o role politické a rekreační.

Role existují často jako role párové — muž a žena, vedoucí a vedený, a proto je jejich studium nástrojem k analýze sociálních interakcí, ke studiu vztahů spolupráce v určitých skupinách nebo sociálních systémech.

Závěrem své analýzy rolí říká M. Banton:

„Některé vztahy fungují dobře jen tehdy, jestliže existuje míra sociální distance mezi účastníky těchto vztahů; avšak technické požadavky kladené na organizaci poskytující určité služby nebo výrobky neharmonizují vždycky se sociálními požadavky. Tam, kde organizace nevytvořila jasné definice rolí, jednotlivci se zabývají více svým prestižem a sebeúctou a mají sklon nedodržovat rozdíly rolí“.³ Přesná definice profesionálních rolí je tedy jedním ze základních požadavků správné funkce sociálního systému a v plné míře platí i pro podnik a jeho organizaci; není však možno ji rozšířit i na role neformální. Současně však —

vzhledem k tomu, že každý člověk je nositelem řady sociálních rolí — vzniká otázka, které spojení rolí je funkční a které je disfunkční, tj. vede ke konfliktu rolí a jejich rozkladu. I tato otázka je dnes velmi naléhavá.

Struktura pozic a rolí vytváří v každém podniku specifickou strukturu sociálních norem. Sociální normy jsou nepsaná, ale dodržovaná pravidla chování lidí. Sociální normy vznikají v konfliktu postojů různých sociálních skupin. Každá sociální skupina očekává od představitele určité role poněkud jiné chování. Ve vzájemném působení těchto očekávání pak převládne určitá tendence, která působí jako pravidlo chování, internalizované danou skupinou, jako sociální norma. Tyto sociální normy jsou vytvářeny ve vztahu k hierarchii hodnot dané společností i určitých sociálních skupin. Sociální normy pak ovlivňují pojetí a výkon všech druhů rolí. Proto významně ovlivňují i styl a řízení a jsou důležitou součástí sociálního klimatu podniku.

Na základě dosavadních výsledků sociologického výzkumu je možno formulovat hlavní znaky pozic, rolí a sociálních norem v podniku. Jde o shrnutí poznatků v teoretický systém, který má v řadě výroků hypotetický charakter a bude dále ověřován empirickými metodami. Autor se částečně opírá také o vlastní zúčastněné pozorování. Snaha o syntézu vede k nutnosti vyhnout se v tomto článku některým terminologickým a metodologickým problémům.

a) *Dělník*

Pracovní pozice dělníka je charakterizována jeho bezprostřední přítomností ve výrobním procesu. Jeho kontakt s výrobkem je většinou permanentní a proto charakter výroby ovlivňuje i jeho pracovní podmínky. Povaha těchto fyzikálních pracovních podmínek však působí i na sociální kontakty, na jejich četnost i obsah.

Některá dělnická povolání jako montér, údržbář, seřizovač dávají dělníkům značnou volnost pohybu v určitém okruhu. Jejich sociální kontakty jsou proto rozsáhlé, mají větší přehled o celkovém průběhu práce v podniku a znají mnoho pracovníků různých pracovních skupin.

³ M. Banton, *Roles*, London 1965, s. 39.

Lze tedy předpokládat, že i jejich možnosti reálně posuzovat organizaci práce, pracovní výkonnost a odměnu za práci jsou značně velké. To jim dává předpoklady k účasti na řízení podniku. Jejich podíl na řízení však není bezprostřední. Řízení výroby vždy vyžaduje odstup, distanci od přímého procesu výroby. Dělníci však mohou svými připomínkami, svými názory ovlivňovat rozhodování řídicích pracovníků podniku a vyvíjet tlak na tyto pracovníky, protože znají řadu souvislostí technologického i sociálního obsahu práce.

Ta dělnická povolání, jejichž obsahem je bezprostřední ovládání stroje nebo dílčí pracovní úkon (u pásu nebo i s ručními nástroji), dávají mnohem méně možností k získání celkového přehledu o výrobě a sociálních vztazích v podniku. Kontakty těchto pracovníků jsou řidší, často jsou omezené jen na okruh dílny. V nepřetržitém pracovním rytmu, přerušovaném jen krátkými přestávkami, je ztížena i komunikace mezi lidmi pracujícími v těsném sousedství.

Pokud nejde o dělníky s velkým zájmem o život podniku, snižuje tato pracovní pozice možnosti nepřímé participace na řízení prostřednictvím formální nebo neformální struktury.

Dělníci obou typů jsou na začátku hierarchie autority a moci a na konci kanálů komunikací, tj. informací, požadavků a příkazů. Nejsou však na nejnižším stupni žebříčku sociálního statusu. Jsou často lépe placeni než administrativní a technický personál. Mají možnost plně využívat volného času k rozšíření životních prostředků. Jako manuálně zruční lidé si stavějí rodinné domky, chaty, obdělávají zahrádky a udržují své byty a automobily mnohem snáze než lidé, kteří fyzicky nepracují a nemají možnost používat i prostředků (nástrojů a strojů) v továrně pro tyto účely. Tato skutečnost zvyšuje i prestiž dělnických povolání.

Přesto však je velká část dělnických povolání spojena se stereotypní, těžkou nebo špinavou prací, která dává málo možností plného uplatnění tvořivosti člověka. Dělník je nejvíce podřízen rutině a disciplíně pracovního procesu v průmyslu.

Proto značná část dělníků považuje

svou práci především za prostředek obživy. Profesionální role některé dělníky plně neuspokojuje a proto považují za přitažlivější a mnohotvárnější své role ve volném čase. Zkrácení pracovní doby natolik, že tvoří menší díl jejich celkového času, tuto tendenci podporuje.

Zaměření dělnických rolí ve volném čase může být rekreační nebo politické. Mnoho dělníků tak může ve volném čase plnit rozhodovací role (jako členové národních výborů, orgánů KSČ, ROH a jiných), které kompenzují podřízené a přesné ohraničené postavení v zaměstnání.

Rozvoj iniciativy a tvořivosti ve volném čase zpětně působí i na přístup k práci, na profesionální dělnické role. Člověk se těžko smíruje s rozparem mezi svou rolí v práci a ve volném čase, touží po jednotě své osobnosti. Proto mohou zkušenosti z uplatnění ve volném čase příznivě ovlivňovat i iniciativu dělníka v práci.

V socialistických podnicích mají dělníci možnost prostřednictvím reprezentativních orgánů (strana, odbory) uplatňovat svůj vliv na hospodářské vedení. Skupiny nátlaku na ředitele nepředstavuje jen jeho bezprostřední okolí, v němž technický náměstek reprezentuje inženýry a konstruktéry, výrobní náměstek liniové vedoucí (od mistrů počínaje), ekonomický náměstek administrativu a ekonomické a obchodní zaměstnance, předseda ZV ROH především dělníky a předseda CZV KSČ společenské mocenské centrum. Jako skupina nátlaku však působí i na jednotlivé dílny, provozy a oddělení podniku a dělníci jakožto nejpočetnější skupina v podniku mohou své zájmy a názory nejdůrazněji prosazovat. Vzájemná návaznost práce v podniku vede k tomu, že celkový výsledek práce je závislý na správné funkci každého oddělení, každé pracovní skupiny. A proto dělníci, i když zaujímají ve formální organizaci podniku nejnižší pozici, mají možnost svým kolektivním postojem podstatně ovlivňovat rozhodování vedoucích pracovníků. Jejich pozice a role je tedy významnější, než by se z povrchního rozboru sociální struktury podniku zdálo.

Jestliže dělníci jako skupina mají významné postavení v podniku, neplatí to o jednotlivých dělnících. Ti jako jednot-

livci, na rozdíl od jiných povolání (vedoucích pracovníků, specialistů), sami nemohou podstatně ovlivnit průběh práce ani sociální proces v podniku. Tuto skutečnost si také často uvědomují, a to vede značnou část z nich k rezignaci, k privatizaci sociálních rolí.

Rozbor pozice a role dělníka v podniku ukazuje, že rozhodující vliv na jeho možnost podílet se na řízení má jeho konkrétní pracovní pozice a celková organizace samosprávy. Na této organizaci závisí, zda její mechanismus povede dělníky k iniciativě a k participaci na řízení, nebo zda je povede k pasivitě. Dosavadní formy této samosprávy často nejsou dosti účelné.

Od dělníků jsou očekávány ostatními sociálními a profesionálními skupinami postoje, které jsou v souladu s jejich obecně definovanou sociální rolí. Je to především pracovitost, spolehlivost, přesnost, dále identifikace se svou pracovní skupinou a s podnikem. Očekává se jejich iniciativa při řešení dílčích otázek organizace výroby. Předpokládá se dodržování a plné využití pracovní doby.

Dělníci očekávají od svého zaměstnání uspokojení určitých potřeb v souladu se svými hodnotovými kritérii. Jsou to tato hlavní očekávání:⁴

1. Společenské postavení, které představuje dobrá práce v dobrém podniku; zajištění dobrého životního standardu pro sebe a svou rodinu, možnost vzdělání a sociálního vzestupu pro své děti.
2. Ekonomická bezpečnost, tj. stálost zaměstnání, ochrana před nuceným propuštěním z práce, zajištění dostatečného důchodu po skončení pracovní aktivity.
3. Dobré pracovní podmínky. Mezi dobré pracovní podmínky patří celá řada faktorů a jejich stupnice důležitosti je různá pro různé profese a v různých podnicích. Je proto především třeba z hlediska dělníků stanovit obecně dobré a špatné podmínky práce (viz tab. 1).

Tyto znaky dobrých či špatných pracovních podmínek nejsou samozřejmě u jednotlivých profesí polaritní, ale jsou různě odstupňovány, pozitivní či negativní znaky práce mají různou váhu.

Tabulka 1: Charakteristika dobré a špatné práce

<i>Dobrá práce</i>	<i>Špatná práce</i>
Pravidelná práce	Nepřavidelná práce (směny)
Přátelský a rozumný mistr	Nespravedlivý mistr
Možnost určovat tempo práce	Tlak na tempo práce
Příjemné osobní vztahy	Neosobní vztahy a nedostatek lidských kontaktů
Zájem vedení o dělníky	Nezájem vedení o dělníky
Zdravotní a pracovní ochrana	Neuspokojivá zdravotní ochrana a malá bezpečnost práce
Čistota	Špína, prach, kouř
Dobré světlo a teplo	Horko, zima, špatné světlo
Práce s lidmi s vyšší profesionální úrovní	Práce s lidmi s nízkou profesionální úrovní
Možnost osobního odlišení	Malá možnost projevu člověka jako jedince

Ze vzájemné konfrontace očekávání kladených společností na dělníky a dělnických nároků na vlastní roli vznikají sociální normy, které ovlivňují chování dělníků jako sociální skupiny. Je samozřejmé, že jsou rozdíly mezi různými dělnickými profesemi a mezi pracovníky různých podniků, jisté obecné principy se však uplatňují.

Jedním z takových postojů je negativní vztah k těm, kdo pracují příliš málo nebo příliš mnoho. Někdy jsou více neoblíbeni lidé, kteří vysoko překračují normy, než ti, kteří je neplní. Tyto postoje se staly sociální normou dělníků již v době kapitalismu, kdy znamenaly ochranu před nezaměstnaností, před propuštěním v důsledku racionalizace. V socialistických podnicích, kde propuštění znamená přechod do jiného podniku, je tato sociální norma důsledkem diskreditace vyššího výkonu, dosahovaného někdy za cenu podstatného snížení kvality výroby, jindy na úkor zdraví toho, kdo dobrovolně tento vysoký výkon podával.

⁴ Viz E. V. Schneider, *Industrial Sociology*, s. 175–180.

Kromě toho příliš vysoké tempo práce narušuje fyzickou a duševní rovnováhu a vede ke ztrátě uspokojení z práce.

Sociální normou mezi dělníky (a nejen mezi nimi) je i právo seniority. Toto právo starších dělníků na lépe placenou nebo lehčí, méně špinavou a méně těžkou práci je zcela přirozené mezi lidmi se stejnou kvalifikací. Tato sociální norma však není uznávána mladými lidmi, kteří přicházejí do pracovního kolektivu podniku s vyšší kvalifikací než mají starší lidé, často jenom zruční a bez dostatečného vzdělání. Tak dochází ke generacním konfliktům. Zvláště učni a vyučenci jsou zařazováni na pracovní místa, kde se dá těžko vydělat a kde je práce málo přitažlivá. Tyto konflikty jsou příčinou neúcty mladých dělníků ke starším a příčinou nespokojenosti starších s mladou generací. Jejich řešení je nutné jak v oblasti odměňování, tak v oblasti vzájemných vztahů pracovníků v podniku.

b) Administrativní a střední technický pracovník

Administrativní pracovníci jsou charakterem své práce dělníkům nejbližší. Pod pojem administrativních pracovníků zahrnujeme písařky, účetní, pokladní a jiné pracovníky, kteří vykonávají rutinní úřednickou práci. Jde většinou o pracovníky se středoškolským nebo základním vzděláním.

Jejich pracovní pozice je spojena s používáním kancelářských strojů, které přeměnily většinu administrativních prací v práci stereotypní. Jde však o funkce pro řízení podniku nezbytné. Umístění administrativy v sousedství odborných štábů specialistů, vedoucích hospodářských pracovníků a představitelů politických orgánů v podniku ovlivňuje pozici i roli administrativních pracovníků.

I když lidé v administrativních funkcích jsou často méně placeni než dělníci, jejich sociální status se zvyšuje příjmem, pracovním prostředím, měsíční (a nikoliv úkolovou) mzdou a osobními styky s vedoucími pracovníky podniku. Jejich vyšší vzdělání umožňuje i širší společenské styky ve volném čase. Jejich identifikace s vedením podniku bývá značně velká, zvláště u vedoucích administrativních pracovníků.

Administrativní pracovníci plní důleži-

té funkce ve zpracovávání informací nutných pro řízení. Někteří z nich získávají údaje z celého podniku i ze vztahů podniku navenek, jiní (jako tajemníci a sekretářky) zase jsou přítomni poradám a rozhodování vedoucích pracovníků. Znaží tedy o podniku většinou málo po stránce technologické, ale velmi mnoho po stránce ekonomické a sociální. V tom spočívá předpoklad jejich participace na řízení, která se uplatňuje jak osobním vlivem na ostatní pracovníky, tak i kontrolními funkcemi ve vztahu k hospodaření a personální politice.

Komunikace mezi administrativními pracovníky navzájem jsou velmi rozvinuty. Velkou roli zřejmě hrají neformální skupiny. Tyto pozice jsou většinou obsazeny ženami, takže výkon profesionální role je ovlivňován výkonem základní role — ženy, matky —, nebo jej ovlivňuje.

Stejně recipročně působí i role ve volném čase, které mohou působit ve směru rozvinutí profesionální role, nebo je mohou brzdit. Vzhledem k tomu, že žena obvykle sdílí sociální status svého muže, nemá pro ni při určité úrovni tohoto statusu její profesionální role tak velký význam, jako pro ostatní pracovníky.

Stejně jako u dělníků, také u administrativních pracovníků nedává monotónní a únavná práce (jednostranně vyčerpávající zrak) dostatečné uspokojení. Proto i zde nacházejí lidé kompenzaci ve svých rolích ve volném čase. Převaha žen v této sociální skupině však omezuje možnosti rozvoje těchto rolí v politické oblasti vzhledem k jejich rolím základním (matky). Jejich znalosti ekonomické a sociální struktury podniku však mohou být velmi prospěšné reprezentativním orgánům v podniku.

Střední technický personál tvoří kresličy, kopistky, laboranti a jiné technické profese. Jejich pracovní pozice je charakterizována rutinní technickou prací, která předpokládá zpravidla středoškolské odborné vzdělání, ale v některých funkcích pracují i lidé se základním vzděláním (kresličky). Tito lidé se většinou podílejí na přípravě výroby a na její kontrole. Jejich umístění v projekcích a konstrukčních odděleních nebo laboratořích po boku vysoce kvalifikovaných specialistů zvyšuje jejich sociální status. Odmě-

ňování středních technických pracovníků je zpravidla vyšší než odměňování administrativních pracovníků na stejné úrovni vzdělání. Práce středního technického pracovníka je však stejně monotónní a jednostranně zaměřená. Přitom však nedává přehled o problematice celého podniku, jako je tomu u práce administrativní. To jsou okolnosti, které snižují jak možnost jejich přímého podílu na řízení, v němž plní pomocné funkce, tak i nepřímou účast na řízení v reprezentativních orgánech. Mohou však podporovat racionalizační úsilí, protože jejich znalost projektů, konstrukcí nebo laboratorních analýz jim dává představu o množství a kvalitě výroby v určitém omezeném okruhu.

Role středních technických pracovníků ve volném čase je podmíněna demografickým složením této skupiny, jejíž většinu tvoří ženy. Vzhledem k jejich stykům se specialisty je však okruh jejich společenských styků dosti široký. Jednostranně technické zaměření však nepodněcuje jejich politickou aktivitu.

Očekávání vůči administrativním a středním technickým pracovníkům jsou formulována především jejich nadřazenými, protože tito lidé se zpravidla s dělníky stýkají málo a nejsou jim také nadřizení. Tato očekávání jsou zaměřena především na přesnost, spolehlivost a loajalitu vůči představeným. U těchto pracovníků se předpokládá také společenské vystupování, taktnost a někdy také schopnost udržet státní nebo hospodářské tajemství. Proto se očekává kladný, aktivní nebo alespoň loajální poměr k politickým orgánům podniku.

Sociální normou v tomto prostředí se stala zásada hledět si především svých záležitostí a nezasahovat příliš do práce druhých. Z této reciprocitě ohledů vyplývá i nechuť veřejně kritizovat práci kolegů. Převládá důraz na udržení dobrých přátelských vztahů spíše než důraz na pracovní výkon, protože v současné mzdové politice není dostatečná možnost jej odměnit. Zvláště administrativní a střední techničtí pracovníci trpí chybami řízení, projevujícími se neustálými reorganizacemi a změnou koncepce. Pro ně to vždy znamená mimořádný nával práce, kterou je třeba zvládnout bez pomoci

ostatních a většinou i bez dostatečné odměny. Proto se u těchto pracovníků projevuje zdrženlivost vůči novotám i organizačním změnám.

c) Mistr

Mistr je vedoucím pracovní skupiny, je současně i hospodářem dílny. Jeho pracovní pozice je závislá na technologii výroby, většinou však mistr pracuje ve vlastní kanceláři i v dílně. Jeho úkolem je organizace práce dělníků ve svěřeném úseku, současně ale také bezprostřední dozor nad prací a spolupráce s ostatními mistry, na jejichž dílny práce jeho dílny navazuje.

Jeho pozice klade složité nároky. Má znát technické normy a vyznat se v dokumentaci. Má však také umět jednat s lidmi a znát základní pracovní právní a mzdové předpisy. Má udržovat v dílně kázeň, pořádek a bezpečné pracovní podmínky. Má také znát technologii výroby v dílnách, na něž práce jeho dílny navazuje, aby mohl účinně spolupracovat s ostatními mistry. Má umět dobře spolupracovat i s odbornými a stranickými funkcionáři. Mistr tedy plní celou řadu rolí.

Mistr se přímo podílí na řízení podniku. Je článkem procesu, v němž se abstraktní symboly projektů a konstrukcí změň v konkrétní výrobky.

Sociální status mistra se mnoho neliší od sociálního statusu dělníka. Mistr je často placen méně než dobrý dělník, má ale stálý plat, nezávislý na fyzické kondici. Nedělá práci špinavou a těžkou, netrpí tolik hlukem, horkem anebo jednostranným soustředěním pozornosti. Jeho práce je mnohostranná, v čemž je nejen obtíž, ale i výhoda.

Plnému uspokojení z práce však brání tlak shora i zdola, tlak vedení podniku na vyšší produktivitu práce a tlak dělníků na zlepšení pracovního prostředí a zvýšení výdělků. Jisté požadavky kladou na mistra i funkcionáři odborů a strany v dílně.

V této složité situaci má mistr několik možností orientace své role.⁵

1. Identifikace s vedením. Takto orientovaný mistr vede dělníky k vyššímu pracovnímu výkonu a má aspirace na osobní vzestup v podnikové hierarchii.

⁵ Viz D. C. Miller—W. F. Form, *Industrial Sociology*, s. 215—219.

To zvětšuje distanci mezi ním a dělníky.

2. Identifikace s dělníky. Takto zaměřený mistr přejímá názory dělníků na pracovní výkon a organizaci práce. Nemá aspirace na vyšší funkci (často proto, že má malé vzdělání), a to zvětšuje distanci mezi ním a jeho představenými.
3. Dvojitá identifikace, která znamená loajalitu k vedení i k dělníkům. Tato orientace je možná tam, kde je dobrá pracovní morálka ze strany dělníků a dobrá organizace práce ze strany vedení podniku.
4. Identifikace s ostatními mistry se opírá o solidaritu ostatních mistrů, neřeší však základní rozpory mistrovské role.

Kromě přímého podílu na řízení, vyplývajícího z jeho pracovní pozice, má mistr také možnost podílet se na řízení podniku nepřímou, v reprezentativních orgánech. Je k tomu poměrně dobře kvalifikován, protože zná velmi širokou škálu problémů, s nimiž se ve své práci denně setkává.

Mistrovské role ve volném čase bývají jeho profesionální rolí ovlivněny. Vzhledem k jeho pracovní pozici se předpokládá i jeho větší politická aktivita a jeho povolání vyžaduje i určité doplňování znalostí, které jej vede k osobnímu nebo organizovanému studiu. Jeho možnost zvyšovat svůj sociální status další prací ve volném čase (opravy, stavby) jsou však těmito povinnostmi jen málo omezeny, je-li mistrem muž. Společenské styky mistra jsou poměrně úzké, jeho střední nebo základní vzdělání nevede k širším kulturním kontaktům a rovněž jeho pracovní pozice mu dává jenom omezenou možnost styku s vedoucími hospodářskými pracovníky.

Očekávání, kladená na mistry v jejich profesionální roli, jsou různá v různých sociálních skupinách. Dělníci očekávají, že mistr bude spravedlivý, dobrý organizátor, že bude usilovat o zlepšení jejich pracovních podmínek a zvýšení výdělku. Mistrovi nadřizení od něho očekávají spolehlivost v zajišťování úkolů, loajalitu k vedení podniku, plné využití pracovní doby dělníků, zvyšování produktivity práce racionalizací a odhalováním rezerv.

Jeho stranický partner nebo stranický výbor od něho očekává pomoc v organizaci politických akcí, v agitaci a propagaci. Odboroví funkcionáři očekávají, že mistr jim pomůže i při řešení mzdových otázek, organizaci brigád apod.

Konfrontací těchto různých očekávání vznikají sociální normy mistrova jednání. Jednou z nich je zásada ponechávat si ve výkonu dílny, kterou řídí, určité rezervy, protože mistr ví, že požadavky na výkon stále stoupají. Lineární zvyšování plánu výroby v direktivní soustavě řízení tak působilo. Jinou sociální normou v práci mistra je zásada nedělat větší rozdíly v odměňování jednotlivých dělníků. K této zásadě vede skutečnost, že mistr je pak dělníky obviňován z nadržování, protekce, že při diferencovaném odměňování častěji dochází ke konfliktům v kolektivu dílny. Tato situace je důsledkem platové nivelizace, v jejichž podmínkách a ideovém klimatu rovnostářství se tato sociální norma vytvořila a upevnila. Je zřejmé, že tyto sociální normy nejsou přijímány všemi mistry, ale působí spíše jako určitá tendence.

d) *Specialista*

Specialista je vysoce kvalifikovaný odborník, který stojí v čele funkčního útvaru, nebo v něm jako samostatný tvůrčí pracovník působí. „Role specialisty může být definována jako orientace na aplikaci mnoha typů vzácných a těžko získaných informací nebo dovedností v procesu výroby“⁶. V období vědeckotechnické revoluce role specialistů v sociálním systému podniku neustále roste. Změny v technologii vyžadují uplatnění inženýrů všech druhů, tj. strojařů, elektrotechniků, chemiků, stavbařů, dopravních inženýrů atd. Stále větší stupeň využívání vědy ve výrobě pak vyvolává růst štábů výzkumných a vývojových pracovníků. Obrovský rozsah průmyslových podniků vyžaduje také odborníky pro soustavnou a cílevědomou personální politiku. Řešení ekonomie výroby, plánování a sledování vývoje trhu je nemyslitelné bez vysoce kvalifikovaných ekonomických odborníků. V personální politice i ve vnějších vztazích podniku se uplatňují právníci.

Pracovní pozice specialistů je určena jejich vztahem k ostatním hospodářským

⁶ E. V. Schneider, *Industrial Sociology*, New York 1957, s. 123.

pracovníkům (ředitelům, vedoucím provozů) a k ostatním specialistům. Specialisté nezasahují přímo do výrobního procesu, jejich vztah k vlastní výrobní organizaci podniku je zprostředkován vedoucími hospodářskými pracovníky, kteří schvalují návrhy a doporučení specialistů a rozhodují o jejich realizaci. Význam projektů, konstrukcí a informací však velmi značně zvyšuje neformální autoritu specialistů.

Důležitý je vzájemný vztah specialistů, který není dán jen strukturou podniků a osobními vlastnostmi specialistů, ale závisí především na soustavě řízení, jíž se v dané společnosti užívá. Direktivní soustava řízení jednostranně preferovala specialisty technického zaměření, zatímco specialisté ekonomičtí a personální se nemohli aktivněji uplatnit (centrální plánování všech parametrů výroby, cen a mezd a přidělování pracovních sil oslabovalo jejich úlohu v podniku). Se změnami v soustavě řízení se mění i vztahy mezi specialisty, začínají se více uplatňovat nejen ekonomové a personalisté, ale i právníci.

Specialisté jsou na stupnici odměňování mezi středním technickým personálem a vedoucími hospodářskými pracovníky. Vzhledem k nevyvážené struktuře odměňování je však jen malá diference v odměňování mezi specialisty a dělníky. Přitom specialisté musí k získání své kvalifikace absolvovat náročné a nákladné vysokoškolské studium. Nedostatečné odměňování a často i neschopnost hospodářského aparátu realizovat výsledky práce specialistů snižuje jejich prestiž a vede k podceňování jejich práce ostatními pracovníky podniku. Práce specialistů je velmi mnohotvárná a tvůrčí. Současně však obtíže s uplatněním výsledků této práce vedou k častým frustracím, k nespokojenosti specialistů s podmínkami jejich práce v podniku, s nedostatečným využitím jejich schopností a s nízkým odměňováním jejich práce. Specialisté někdy trpí i anonymitou výsledků své práce. Přitom však je v nejvlastnějším zájmu podniku dosáhnout vysoké identifikace specialistů s podnikem a jeho vedením. Tomu někdy napomáhají neformální vztahy specialistů a vedoucích hospodářských pracovníků.

Profesionální role specialistů velmi silně ovlivňuje i jejich role ve volném čase. Specialista má obvykle potřebu úzkých

osobních kontaktů s odborníky své profese v jiných podnicích, ve vědeckých ústavech, na vysokých školách i v jiných zemích. Tuto potřebu nemůže často plně uspokojit ve své pracovní době, a proto navazuje osobní kontakty i ve volném čase. Specialista má potřebu dále studovat, sledovat odborné časopisy a hodně cestovat. Mnoho specialistů má i silně rozvinuté, široké kulturní zájmy. Role ve volném čase jsou samozřejmě ovlivňovány základní rolí muže a ženy. Specialisté mají jisté možnosti zlepšování svého sociálního statusu prací ve volném čase (články, oponentury), ale tyto možnosti jsou dosti omezené nedostatkem volného času. K veřejné činnosti vede specialisty jejich širší rozhled a zanícení pro určité odborné cíle, které v naší společnosti mají obecný význam.

Na činnost specialistů jsou kladeny nároky z několika stran. Ředitelé očekávají, že budou iniciativně a včas plnit úkoly na ně kladené. Dělníci od nich očekávají usnadnění své práce novou technikou, lepší organizací a v neposlední řadě i odstraněním těžké a špinavé práce. Politické organizace spoléhají na specialisty ve výchovné práci a v novátorském hnutí. Specialisté mají za úkol plnit řadu funkcí i ve volném čase.

Normou pro výkon role specialisty se u některých skupin specialistů stává pojetí odborné práce jako poslání; povolání je pro ně nejen zaměstnáním, ale i osobní zálibou, koníčkem. Z toho někdy vyplývá nejen přecenění odborných hledisek, ale i negativní postoj k těm, kteří zdůrazňují jiné než odborné motivy při výkonu své role. Specialisté zachovávají věrnost hodnotám, často vnějším vůči podniku, které jim byly vštípeny při jejich výchově a jsou spojeny s tradicí a kulturou jejich povolání. To může vést ke konfliktu s normami daného podniku, jestliže jeho cíle jsou příliš úzce zaměřeny na maximální produkci a zisk bez ohledu na širší sociální důsledky výrobního procesu.

c) *Pozice a role ředitele*

Ředitelé jsou pracovníci, kteří stojí v čele velkých organizačních útvarů, jako jsou závody nebo podniky. Jejich pracovní pozice je souhrnem kompetence a moci. Jejím znakem je sociální distance (vyšší sociální status než mají ostatní pracovníci

daného sociálního systému) a prostorová distance (ředitel je od řadových pracovníků podniku nebo závodu oddělen soustavami administrativy a sekretariátu, které filtrují informace i osobní styky). Tato sociální i prostorová distance je funkční a znamená nikoli vytváření uzavřené a privilegované vrstvy, ale podmínek pro úspěšnou řídicí práci.

Profesionální role ředitele obsahuje „... všechnu práci, nutnou pro životnost a výkonnost organizace, pokud musí být zabezpečována pomocí formální organizace“.⁷ Tato role je formována nutností řídit jak technologicky, tak i sociální systém podniku. Proto klade velmi náročné požadavky na nositele této role. Ředitel k splnění úkolů z jeho role vyplývajících disponuje celým aparátem formální organizace podniku (s výjimkou relativně nezávislých reprezentativních orgánů strany a odborů). Současně však formalizovaná pravidla a setrvačnost této organizace omezuje jeho možnosti rozhodování.

K základním povinnostem ředitele patří:

1. Formulovat podnikovou politiku a sledovat, jak je tato politika prováděna. Podnikovou politikou rozumíme zásadní směry výrobní, technické, personální a jiné činnosti v organizaci. Ředitel musí formulovat nejen podnikové cíle, ale i způsob jejich dosažení. K tomu musí brát v úvahu ekonomickou situaci na trhu, vnitřní stav jeho podniku a dynamiku výrobního odvětví, do něhož jeho podnik patří.
2. Vytvářet vztahy podniku k vnějším silám ekonomickým i politickým. To znamená zastupovat podnik vůči vyšším orgánům řízení, stejně jako vůči komunitě (město, obec, okres, kraj), v níž podnik působí. Současně musí ředitel formulovat hlavní zásady vztahů podniku k dodavatelům, odběratelům a konkurentům.

Nutnost identifikace ředitele s jeho profesionální rolí je vysoká. Jde v plném slova smyslu o veřejnou roli, hodnocenou mnoha různými sociálními skupinami na základě různých kritérií. Nemůže ji správně zastávat člověk, který se v této roli nebude cítit dobře, jehož struktura osobnosti nebude v souladu se strukturou jeho role.

Rovněž role ve volném čase jsou ředitelovou profesionální rolí silně ovlivněny. Tato jeho role, vysoce náročná na prestiž, autoritu a sebevědomí, vyžaduje dodržovat společenský kodex norem chování i ve volném čase. Současně jeho profesionální role klade vysoké nároky na další vzdělávání, cestování, udržování dobré fyzické a duševní kondice. Zatímco specialisté rozvíjejí spíše odborné neformální vztahy, ředitel musí udržovat vztahy politické, tj. styky s významnými osobnostmi různého typu.

Práce ředitele není dosud správně hodnocena veřejným míněním. Se zavedením podílů na hospodářských výsledcích se někde zlepšilo její odměňování, jsou však dosud malé rozdíly mezi úspěšnými a neúspěšnými řediteli. Sociální status ředitelů je silně ovlivňován jejich vzděláním, úrovní bydlení a kulturních zájmů.

Role ředitele je tvořivá a tvůrčí, pokud dovede využít možností, které mu jeho pozice nabízí. Uspokojení z práce je však závislé na mnoha faktorech, je u nás ovlivňováno i celkovou hospodářskou a politickou situací. Záleží proto velmi mnoho na duševní rovnováze ředitele, zda je schopen nalézt ve své práci ty hodnoty, kterých si především váží.

Pozice a role ředitele je obklopena širokým polem nejrozumnějších očekávání. Z nich dvě jsou základní:

1. Očekávání pracovníků podniku, že ředitel zajistí rozvoj podniku po všech stránkách.
2. Očekávání nadřízených orgánů, že splní úkoly, které má podnik vůči společnosti.

Tato očekávání jsou jen částečně totožná. Zatímco pracovníci podniku očekávají zlepšení pracovních podmínek, vyšší orgány řízení očekávají především snížení výrobních nákladů a zvýšení kvality výroby. Konflikt, který z těchto různých očekávání vzniká, podstatně ztěžuje ředitelovu roli. Usnadnění úlohy ředitele však ve svých důsledcích znamená ztižení ekonomické situace celé společnosti.

Nelze však tvrdit, že všechny postoje skupin v podniku vedou ke snížení vzájemných nároků a nutí tak ředitele ustu-

⁷ I. C. Barnard, *The Function of the Executive*, Cambridge (USA) 1945, s. 125.

povat v otázkách hospodárnosti a kvality výroby. V očekáváních specialistů, středních technických a administrativních pracovníků na straně jedné a dělníků na straně druhé se projevují vyšší nároky. Duševní pracovníci očekávají, že ředitel dosáhne u dělníků dodržování pracovní doby a technologické kázně. Dělníci naopak předpokládají, že ředitel sníží počet neproduktivních sil a že příprava výroby bude dostatečně kvalitní a včasná.

V různých otázkách se tedy ředitel může opírat o různé sociální skupiny, přičemž vždy také získá podporu částí ostatních skupin. Ředitel je mocenským centrem podniku (pokud to nebude jako kolektivní orgán správní radě), a k němu směřují i očekávání různých skupin nátlaku uvnitř podniku i mimo podnik. Mluvěcími těchto skupin jsou náměstkové ředitele, předsedové výboru KSČ a ROH, stejně jako představitelé mimopodnikových center — komunit (obcí, měst, okresů, krajů), tj. národních výborů, stranických a odborových orgánů a resortů. Tyto skupiny nátlaku ovlivňují jednání ředitele, ukládají mu různé povinnosti, ale současně mu poskytují i podporu a pomoc.

Sociální normou mezi vedoucími pracovníky je neprojevat ochotu přijmout ředitelskou funkci. Tím se čelí podezření z kariérismu, které je zřejmě specifickým rysem sociálního klimatu u nás. S tím souvisí i další okolnosti, že totiž ředitele většinou nedávají najevo uspokojení z výkonu své funkce, i když ti nejschopnější z nich se v ní jistě cítí dobře.

Profesionální pozice a role jsou skladebními buňkami sociálního systému podniku. (Pozice a role stranických a odborových funkcionářů v podniku nebylo možno pro limitovaný rozsah článku do této studie zařadit.) Je nezbytné, aby byly správně definovány a přesně vykonávány. Jen tak vzniká v sociálním systému rovnováha. Pojetí rolí však nemůže být v rychle se měnícím světě statické. To by vedlo k ustrnutí, ke konzervatismu v pojetí role. Proto je na místě projevat vlastní individualitu, reagovat na změněné podmínky změnou vlastní role. Dynamičnost v pojetí rolí vytváří nové sociální vztahy a vede k vyšší výkonnosti celého systému.

Резюме

Ярослав Коларж: Структура профессиональных положений и ролей в предприятии

Предприятие — это центр многих социальных отношений, где проявляются основные противоречия общества. В социалистическом предприятии прежде всего это касается противоречий, вытекающих из разделения труда. Поэтому в этой научной статье изучаются трудовые положения и из них вытекающие профессиональные роли. В то же время ведется наблюдение за основными ролями и ролями в свободное время. Внимание уделяется как дифференцированности ролей, так и тому, как они интегрированы в действующей системе. Такая система применяется социальными нормами, т.е. неписаными, но соблюдаемыми правилами поведения, возникающими в конфликте разных ожиданий.

На основе до сих пор существующих результатов исследований и собственного наблюдения самого автора формулированы главные знаки рабочих положений, социальных ролей и социальных норм в предприятии. Упомянутый анализ проведен у главных профессиональных групп: рабочих, мастеров, административных и средних технических работников, специалистов и директоров. Стремлением автора является определение существенных особенностей профессиональных положений, ролей и социальных норм, упомянутых социальных групп и назначение потенциальных возможностей их доли на управлении предприятием. Поэтому научная статья содержит анализ не только профессиональных и основных ролей, но и ролей в свободное время, чтобы таким образом можно было найти факторы, влияющие на возможности участия. Автор приводит некоторые социальные нормы, как например у рабочих право старших, проверка производительности группы, у специалистов потом придает особое значение культуре собственной профессии.

В заключение автор подчеркивает динамическое понимание наук, создающее новые социальные отношения и роли для большей производительности всей системы.

Summary

Jaroslav Kolář: The Structure of Professional Positions and Roles in the Enterprise

The enterprise is a center of numerous social relations in which the fundamental antagonisms of the society make themselves felt. In the socialist enterprise there are, first of all, antagonisms based on the division of labour. This is why the present paper studies the working positions and the professional roles arising from them. Simultaneously also the fundamental roles and the leisure roles are dealt with. Attention is paid to how the roles are differentiated as well as to how they are integrated into a functioning system. This system is supported by social norms, i.e. by unwritten but observed rules of behaviour, arising in the conflict of various expectations.

On the basis of the existing research results and of the author's own participant observation, the most important characteristics of the working positions, social roles and social norms in the enterprise are formulated. This analysis has been carried through in the main professional groups: workers, foremen, administrative and middle technical workers, specialists and managers. The author endeavours to define the substantial singularities of the professional positions, roles and social norms within the mentioned social groups and to determine the potential possibilities of their participation in the management of the enterprise.

The paper, therefore, contains an analysis not only of professional roles, but also of fundamental roles and of leisure roles so that it is possible to discover the factors affecting the possibilities of participation. The author discusses some social norms, such as e.g. the right of seniority and the control of the performance of the group among the workers and the emphasis laid on the culture of their profession among the specialists.

At the conclusion the author emphasizes the dynamic conception of the role, which forms new social relations and leads to higher efficiency of the whole system.

I. Člověk a medicína

Medicína je tradičně řazena k biologickým vědám a tímto svým charakterem k vědám přírodním. Z tohoto hlediska znějí úvahy o vztazích mezi sociologií a medicínou poněkud překvapivě. Na katedrách teorie a organizace zdravotnictví byla problematika vztahu mezi společenskými vědami a medicínou řešena svého času rozdělením lékařské vědy a praxe na medicínu a zdravotnictví. Medicína byla charakterizována jako věda biologická, přírodní, a nauka o zdravotnictví jako věda společenská. Vztahy mezi medicínou a sociologií byly hledány a nalézány pouze v oblasti sociálních podmínek činnosti zdravotnických institucí, tj. v oblasti, která v západní literatuře bývá vyjadřována pojmem „sociologie medicíny“. Výzkum patogeneze, proces terapie, prevence a rehabilitace byl ponechán přírodním vědám.

1. Sociální determinanty zdraví a nemoci

Problematika sociálních determinant zdraví a nemoci pronikala do medicíny různými cestami. Nejméně sporným bylo a je uznání patogenních vlivů těch faktorů životního prostředí a životního stylu člověka, které jsou produktem sociální evoluce, mají však fyzikální, chemickou, případně biologickou povahu. Patogenní důsledky ovzduší zamořeného exhalacemi moderního průmyslu a dopravy, vysoké hladiny hluku a prašnosti ve velkoměstech, chemizace zemědělství, způsobu výživy, používání narkotik, nedostatku spánku a pohybu, atp., jsou široce zkoumány a prokazovány. Uznání patogenních vlivů těchto faktorů je logicky nejbližší přístupu zakotvenému v přírodovědecké tradici medicíny, tj. přístupu k člověku jako k anatomickému, biochemickému a fyziologickému systému, který je v interakci s prostředím daným fyzikálními, chemickými a biologickými parametry. Výzkum těchto faktorů je orientován na kultivační a de-

vastační zásahy do přírodního prostředí a na tu část sociálního prostředí, která bývá vymezována pojmem věcné prostředí. V jisté míře jsou zde použitelné přírodovědecké metody zkoumání a metody jim blízké.

Problematictější a obtížněji prokazatelným je patogenní vliv sociálních motivací psychických procesů. Předpokládá totiž výzkum sociálního prostředí a životního stylu člověka v podstatně větším rozsahu. Předpokládá výzkum sociálních jevů nové, odlišné kvality. To znamená výzkum motivačních zdrojů postojů, chování a jednání člověka, jeho potřeb, zájmů a aspirací, jeho hodnotové orientace v celé rozsáhlé oblasti specificky lidských aktivit, pracovních i odpočinkových, životních fází a rytmů, mezilidských vztahů, bezprostředních i zprostředkovaných sociálními skupinami, institucemi a jejich normami, a také v oblasti pocitů člověka zmitaného rozporů své lidské existence a sociálními konflikty a paradoxy rodící se technické civilizace. Ve výzkumech tohoto typu jsou přírodovědecké metody nepostačující nebo nepoužitelné. Předpokládá dále důkaz, že psychický stav člověka může mít etiopatogenní vliv na jeho psychické a fyzické zdraví. Přijetí tohoto hlediska a úsilí o jeho empirické ověření naráželo na všeobecně uznávanou platnost etiologického schématu: chorobný syndróm (včetně duševních poruch) je důsledkem poruch funkce určitého orgánu, které jsou opět výsledkem morfologických změn buněčné tkáně. Za nejdůležitější příčiny těchto změn byly považovány infekce, působení chemických látek, mechanické poškození a konečně stáří jako proces chronického rozkladu všech živých organismů.

První oblastí, v níž došlo k průlomům do tradice tohoto etiologického schématu, byla psychiatrie. Osobností, která tento průlom uskutečnila, byl zakladatel psychoanalýzy Sigmund Freud. Pro nejvíce rozšířené lehké a velmi těžké poruchy psy-

chiky, jimiž jsou neurózy a některé psychózy, se přes veškeré úsilí nedařilo nalézt odpovídající morfologické změny. Tato onemocnění, pro něž se začalo užívat označení funkční poruchy, se vymykala z rámce všeobecného etiologického schématu a terapeutických metod. Stala se podnětem k zamyšlení, zda fyziologická linie přístupu k lidskému zdraví a nemoci je ve všech případech postačující. Sigmund Freud při výzkumu hysterií zjistil, že dlouhotrvající nebo opakované emocionální napětí může vést k psychické poruše, která se nevědomým mechanismem konverze může vyvinout v chronické somatické změny. Z tohoto zjištění vyvodil závažné teoretické závěry.

Byl jedním z prvních, kdo převládající analytické hledisko, které lokalizuje somatické i psychické poruchy do oblasti jednotlivých orgánů a jejich buněčných struktur, nahradil hlediskem syntetickým, které orientuje medicínu na studium celku lidské osobnosti. Jeho pojetí struktury lidské osobnosti, vyjádřené schématem Id — Ego — Super-ego, vymezuje člověka jako biosociální bytost, jejíž postoje, chování a jednání jsou motivovány konfliktem mezi přirozenými pudovými potřebami a specificky lidskou schopností tyto pudové potřeby potlačovat, regulovat, transformovat. Tato schopnost sublimovat pudy je představována nejen autoritou svědomí, náležející k osobnosti, ale také institucionalizovanými autoritami kultury (zejména rodiny), jejich požadavky, příkazy a zákazy. Konfliktní stav lidského bytí produkuje neurotizující zdroje napětí a úzkosti. Neuróza je Freudem pojata jako daň, kterou člověk platí za svůj civilizační proces, který je stavem jeho lidství. Je nemyslitelné, aby takto pojaté motivační zdroje lidských postojů, chování a jednání, aby takto pojatá geneze duševních poruch byla studována bez psychologie a bez analýz sociálních forem lidského bytí.

Sigmund Freud bývá svými odpůrci i svými stoupenci kritizován pro biologizující, naturalizující pojetí člověka. Americký neofreudistický směr tzv. sociální nebo humanistické psychoanalýzy — představovaný K. Horneyovou, E. Frommem, H. S. Sullivanem, J. W. Frenchem,

W. Reichem, atp. — si klade za cíl sociologizovat Freudův přístup k člověku. Na příklad Karen Horneyová v práci *The Neurotic Personality of Our Time* k Freudově koncepci kriticky poznamenává, že „rubem jeho biologické orientace je nedostatek sociologické orientace, a proto tíhne k přesouvání sociálních fenoménů na psychické a těchto opět hlavně na biologické faktory (viz teorii libida).“¹ Avšak skutečnost, že Freud obrátil pozornost medicíny k psychologii a ke zkoumání funkce sociálních forem lidského bytí, oprávněnost této kritiky do jisté míry problematizuje. Opodstatněnost této kritiky je nutno prověřit opodstatněností pozice, z níž je vedena. Jako orientační bod může posloužit konfrontace Freudovy a Frommovy teorie potřeb a jejich pojetí lidské přirozenosti.

E. Fromm vychází z oprávněné teze, že člověka nelze v jeho specificky lidské podstatě vymezit anatomicky ani fyziologicky. Proti živočišné formě klade lidskou formu bytí člověka a specifikuje ji striktním odlišením živočišných a specificky lidských potřeb. Specificky lidské potřeby podle Fromma nemají — na rozdíl od živočišných — svůj původ a zdroj v lidské fysis. Jsou to ony potřeby, které plynou ze zvláštností lidské situace a které Fromm charakterizuje v *The Sane Society* jako potřebu vztahu, transcendence, vkořeněnosti, identity a rámce pro orientaci a uctívání. Naproti tomu Freudova teorie sublimace pudů zakotvuje veškeré lidské potřeby v tělesnosti člověka a v jeho spjatosti s přírodou. Je možné, že se z Frommovy pozice, která hledá potřeby, jež jsou pro člověka specifické, mimo oblast jeho předmětných aktivit a může je tak abstrahovat od jejich přírodních zdrojů a determinant, jeví Freudova teorie sublimace pudů jako naturalismus. Nikoli však z pozice Marxovy teorie potřeb, podle níž se specificky lidské potřeby člověka vyvinuly ze specificky lidského způsobu uspokojování jeho tělesných, pudových, živočišných potřeb. Nejeví se tak ani například Maxu Schelerovi či Herbertu Marcusovi, podle nichž Freudova teorie sublimace pudů pojímá člověka spíše jako bytost schopnou své pudy ovládat

¹ Karen Horney, *Der neurotische Mensch unserer Zeit (The Neurotic Personality of Our Time)*, Stuttgart 1951, s. 273.

(„Triebverdränger“²) než jako bytost pudy ovládanou.

Rysy naturalismu se u Freuda objevují nikoli v jeho pojetí specificky lidské podstaty člověka, ale v jeho pojetí lidské přirozenosti. U Fromma splývá problém podstaty a přirozenosti člověka vjedno. To, co tvoří podstatu specifických charakteristik člověka, to, co jej odlišuje od zvířete a činí z něho člověka, je pro něho jako pro člověka přirozené, přiměřené jeho lidství. Specificky lidské potřeby, a pouze ony, mají být pro člověka jeho potřebami přirozenými. Historický proces utváření podstaty člověka pojímá Fromm jako proces denaturalizace. Tento proces denaturalizace člověka nepovažuje za evoluci, která se přičí přirozenosti jeho přírodního stavu, ale za takový proces, v němž se lidská přirozenost formuje. Freud naopak chápe civilizační proces humanizace člověka jako prohlubující se rozpor mezi neproměnnou přirozeností člověka a jeho historicky se utvářející specificky lidskou podstatou. Mezi přirozeností jeho pudových potřeb a specificky lidskou schopností tyto pudy regulovat, potlačovat, uspokojovat je v transformované podobě. U Freuda není naděje, že by se kdy specificky lidský způsob uspokojování přirozených potřeb člověka sám stal potřebou, potřebou specificky lidskou a proto pro „species homo“ přirozenou. Není naděje, že by se kdy specificky lidská podstata člověka stala přirozenou podstatou člověka. Čím je člověk civilizovanější, čím více je v něm lidského, tím je neurotičtější, nemocnější. Marxova teorie potřeb, která podstatu člověka vymezuje specificky lidským způsobem uspokojování všech potřeb člověka a specificky lidskými potřebami, které se z tohoto způsobu vyvinuly, naproti tomu umožňuje, aby lidská podstata člověka nebyla kladena proti jeho přirozenosti, aby s ní však také nebyla ztotožňována; aby lidská přirozenost — Marx ji charakterizuje jako souhrn instinktů a potřeb — nebyla redukována ani na tělesné, pudové, živočišné potřeby, ani na specificky lidské potřeby člověka; aby každý historicky konkrétní stav lidství člověka byl chápán jako míra, v níž se lidské potřeby staly člověku jeho potřebami přirozenými, jako míra, v níž

se člověku „lidská podstata stala podstatou přirozenou, nakolik se mu jeho *lidská přirozenost* stala přirozeností.“³ Specificky lidské charakteristiky člověka, spjaté s jeho sociální evolucí, se tak stávají v Marxově díle součástí přirozených charakteristik lidského biologického druhu, bez nebezpečí jednostranné psychologizace a sociologizace člověka.

Frommova pozice, a analogicky pozice K. Horneyové, atp., se nám tedy jeví spíše jako úsilí o psychologizaci a sociologizaci člověka než jako úsilí o sociologizaci Freudovy koncepce člověka. V každém případě však pozice sociální psychoanalýzy je symptomem šířících se snah o prohloubení sociologické orientace psychiatrie.

S daleko většími obtížemi se setkávalo uznání sociálně motivované psychogeneze v ostatních oblastech medicíny. Programově a s jistou organizační základnou se tohoto úkolu ujímá tzv. psychosomatická medicína. Podněty pro konstituování tohoto konceptu teoretického směru vyšly zejména od evropské emigrace, která v třicátých letech přišla do USA. V r. 1939 začala zde vycházet revue „Psychosomatic Medicine“ a v r. 1942 se ustavila Society for Research in Psychosomatic Problems. V anglosaské oblasti patří k nejčastěji uváděným představitelům psychosomatické medicíny F. Dunbar, J. E. Halliday, F. Alexander, H. Wolff, E. Weiss, O. Englich, R. Grinker, E. P. Robbins, a další. Po druhé světové válce se psychosomatická medicína rozvíjí v Evropě, zejména v Německu, ale také například ve Francii a Švýcarsku, kde k jejím reprezentantům patří známé postavy J. Delaye a P. Tourniera. V Německu dnes existují speciální výzkumné ústavy a psychosomatická oddělení na velkých universitních klinikách. Samostatná katedra je na universitě v Heidelbergu pod vedením Alexandra Mitscherlicha.

Psychosomatická medicína navazuje na Freuda a jeho průlom do tradičního etiologického schématu rozšiřuje do ostatních oblastí medicíny. Problematika tzv. orgánových neuróz (pojem vypracovali nikoli psychiatři, ale internisté a používají jej k označení funkčních poruch různých orgánů, při nichž anatomická struktura orgánů zůstává nezměněna a dochází pouze

² Max Scheler, *Die Stellung des Menschen im Kosmos*, Darmstadt 1930, s. 66.

³ Karel Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, Praha, s. 92.

k narušení souhry a intenzity jejich funkcí) přivádí psychosomatickou medicínu k metodologickému předpokladu, že je nutno opustit vžitě dogma, že funkční poruchy jsou vždy a ve všech případech důsledkem strukturálních změn; že je nutno připustit opačný kauzální řetězec a přiznat možnost, že funkční porucha reverzibilní povahy může být příčinou irreverzibilních strukturálních změn a že příčinou těchto funkčních poruch může být sociálně motivované psychické napětí a konflikty.

S. Freud není jediným teoretickým zdrojem psychosomatické medicíny. Psychosomatická medicína se hlásí k celostním teoriím „Gestaltpsychologie“. Opírá se o velké postavy Meyera, Cannona, Pavlova, kteří — například podle vyjádření S. Cobba — spolu s Freudem vybojovali ve druhém desetiletí tohoto století vítěznou bitvu za uznání psychogeneze, když „ukázali medicíně psychologické a fyziologické mechanismy, kterými se mohou emocionální stimuly přeměnit ve funkční poruchy a nakonec v nevyhnutelné strukturální změny.“⁴ Dovolává se H. Selyeho na podporu stále zřejmější skutečnosti, že sociální stres vyvolává tytéž přesně zjištělé změny ve struktuře, v chemické skladbě a ve funkcích lidského těla jako stresy fyzikální, chemické, biologické povahy, a může tudíž stejně jako ony vést nejen k psychické, ale i tělesné nemoci. D. T. Graham a I. Stevenson uvádějí dokonce definici psychosomatické medicíny do souvislosti se Selyeho teorií stresu: „Není snadné podat nejlepší definici »psychosomatiky«, avšak ze studia literatury plyne, že pokud se tohoto slova užívá, obvykle se tím explicitně nebo implicitně rozumí, že nemoc, o kterou běží, je konečnou odpovědí na sociální stres.“⁵

2. Biologie člověka a vědecká základna medicíny

Jednou z četných variant psychosomatické medicíny je tzv. medicínská antropologie. Pojem medicínská antropologie se vyvinul v Německu. Jeho původ je spjat s činností časopisu „Die Kreatur“, který vycházel v letech 1926—30 a byl redigován M. Buberem, J. Wittigem a V. Weiz-

säckerem. Jednou z prvních prací, která vyšla pod tímto názvem, byla Oswalda Schwarze *Medizinische Anthropologie* z r. 1929. Za ústřední postavu medicínské antropologie je všeobecně považován internista Viktor Weizsäcker. Mezi další její významné představitele patří: R. Siebeck, Th. Uexküll, A. Mitscherlich, P. Christian, A. Jores, H. Binder, M. Boss, T. Regau, J. Bodamer, W. Küttemayer, v jistém smyslu také L. Binswanger, V. E. Gebtsattel, a další.

„Fischer Lexikon“ charakterizuje obsah a genezi pojmu medicínská antropologie následujícím způsobem: „Zahrnuje různé směry spjaté přesvědčením, že základy a metody medicíny nejsou určeny a nejsou ani určitelné přírodovědeckým obrazem světa, ale že podstatné části nauky o nemoci musí být orientovány k podstatě člověka. Opírá se o názor, že člověk není živou bytostí jako každá jiná, jak učí naturalismus, nýbrž že se v základních vlastnostech bytí od zvířete odlišuje. Medicínská antropologie proto začleňuje do nauky o nemoci ono skutečně lidské v člověku — jeho niternost, subjektivitu, duchovnost, historičnost — a koriguje tak principiální indiferentnost přírodovědecké medicíny vůči duševním, duchovním, historickým a mezilidským sociálním vztahům. Na nemocného se nepohlíží jako na pouhý objekt a nemoc je pojata jako způsob lidského bytí. Toto však vyžaduje zvláštní druh bádání, vlastní způsob popisu a pochopení. Směry a relativně samostatnými oblastmi medicínské antropologie jsou *klinická nauka o konstituci a typologie, medicínský personalismus, medicínská psychologie, psychoanalýza, komplexní a individuální psychologie, psychosomatická medicína, biografická medicína, fenomenologická a existencionalní orientace medicínské antropologie*.“⁶

Vazby mezi medicínou a sociologií můžeme sledovat v různých rovinách. Medicínská antropologie přenáší sledování těchto vazeb z roviny sociálních determinant zdraví a nemoci do roviny zásadního významu — do roviny základní antropologické otázky, otázky povahy člověka. Medicína, kladouc si otázku povahy člověka, klade si vlastně otázku povahy před-

⁴ S. Cobb, *Mind-Body Relationships*, sborník: *The Psychological Basis of Medical Practice*, New York 1963, s. 40.

⁵ D. T. Graham, I. Stevenson, *Disease as Response to Life Stress*, tamtéž, s. 115.

⁶ Fischer Lexikon, Medizin 1, Frankfurt a. M. 1959, s. 30.

mětu své teorie a praxe a tím i otázku své vlastní vědecké povahy a povahy své vědecké základny. V historicky podmíněné podobě se vynořuje tato otázka před medicínou jako otázka, zda k postižení specifických charakteristik člověka, které jej podstatným způsobem odlišují od ostatních živočichů a určují jej jako zvláštní biologický druh, postačují přírodní vědy. Zda její jednostranně přírodovědecký přístup k člověku je adekvátní skutečné podstatě lidského zdraví a nemoci. Zda tedy přírodní vědy tvoří postačující vědeckou základnu medicíny.

Antropologická povaha medicíny pocho-pitelně nikdy nebyla a není předmětem sporu. Mnohým však až dosud antropologie splývá s „biologickou antropologií“ (jazykově neobratněji, ale přesněji vyjádřeno, s „fyzickou antropologií“). Mnozí ji dosud ztotožňují s naukou o lidském těle, se somatologií, antropometrií, antropogenetikou, s naukou o rasách a s antropogenezí, přičemž nauka o rasách se omezuje na zjišťování fyzických odlišností a antropogeneze na sledování anatomického a fyziologického vývoje člověka. Protože lidské tělo se považovalo a nezdá se do-sud považuje za výlučný předmět přírodovědeckého bádání, konstatování antropologické povahy medicíny nebylo a ne-bývá překážkou přesvědčení o její vý-lučně přírodovědecké povaze.

K požadavku antropologické orientace medicíny se hlásí různé a navzájem znač-ně odlišné myšlenkové proudy v soudobé medicíně. Jejich společným jmenovatelem je úsilí zbavit medicínu tohoto zúženého chápání antropologie a empirickými dů-kazy demonstrovat, že autentický přístup k člověku má své neopominutelné logické konsekvence pro vypracování obecné teo-rie zdraví a nemoci. Je požadováno, aby medicína přistupovala k člověku komplex-ně, jako k celistvé bytosti a nikoli bytosti atomizované na složky fyzikální, chemic-ké, fyziologické, psychické, sociální, atp. Aby z komplexu jednotlivých určení člo-věka neunikaly jeho psychická a sociální dimenze, které pro stanovení specifiky bytí člověka, zdravého i nemocného, tvoří určení podstatná. Proto se pokládá za nutné obohatit soubor medicínského vě-dění integrací psychologických, sociálních

psychologických a sociologických poznat-ků o člověku do vědecké základny medi-cíny, hlouběji a všestranněji restituovat svazky, které váží medicínu k filosofii. Naléhavost této orientace medicíny se vyjevuje zejména v souvislosti s potřebou všestranně objasnit strukturu příčin pa-togeneze, etiologickou hodnotu psychic-kých a sociálních faktorů, zvážit možnosti psychoterapie a preventivních i rehabili-tačních zásahů do sociální reality, v níž člověk žije.

Medicínská antropologie představuje pouze zvláštní případ těchto snah. Proti tradici fyzické antropologie klade filoso-fickou antropologii Fr. Nietzscheho, M. Schelera, H. Bergsona, N. Hartmanna a srovnávací antropologii F. J. J. Buytendij-ka, H. Plessnera, A. Portmanna, A. Ge-hlena a modeluje obraz člověka jako „an-tipojem“ tradiční biologie (Gegenbegriff der Biologie).⁷ Toto pojetí člověka shrnují autoři medicínské antropologie do dvou základních tezí: proti epigenetické urč-nosti člověka kladou proces jeho sebe-utváření; proti pojetí člověka jako stupně ve vývojovém řádu přírody kladou jeho mimořádnost, výlučnost, jeho neporovna-telnost s ostatními živými tvory.

Medicínská antropologie svým „antibio-logickým“ modelem člověka v mnoha smě-rech jeho skutečnou povahu mystifikuje. Její pozice však umožňuje soustředit po-zornost na některé aspekty přístupu lé-kařské vědy a praxe k člověku, k jeho zdraví a nemoci, které výlučně přírodo-vědecky orientované medicíně unikají. Patrně nejzávažnějším je úsilí nově polo-žit otázku vědecké povahy biologie člo-věka a biologické povahy medicíny.

Viktor Weizsäcker uvádí ve stati *Psy-chosomatische Medizin*⁸ tři základní po-stuláty, které mají vymezit specifickou kvalitu medicínské antropologie a odlišit ji od jiných směrů psychosomatické me-dicíny. Třetím z nich je požadavek po-zvolné nebo revoluční změny v pojetí biologie člověka, obsažený již v jednom z prvních a centrálních spisů jeho teore-tické soustavy (Der Gestaltkreis). Výzvu tohoto požadavku — aby biologie člověka se poučila u moderní teoretické fyziky a usilovala pochopit, že především ona nemůže přistupovat k předmětu svého

⁷ Paul Christian, *Das Personverständnis im mo-dernen medizinischen Denken*, Tübingen 1952, s. 10.

⁸ Viktor v. Weizsäcker, *Psychosomatische Medizin*,

sborník: Viktor v. Weizsäcker, Dieter Wyss, Zwi-schen Medizin und Philosophie, Göttingen 1957, s. 87–88.

zkoumání jako k pouhému objektu mezi objekty, protože objektem jejího výzkumu je subjekt — hodnotí Weizsäckerův jmenovec, atomový badatel C. F. Weizsäcker, tak vysoko, že její význam klade naroveň významu principu komplementarity pro fyziku.⁹ Tato výzva se rovná položení otázky, zda biologie člověka je výlučně přírodovědeckou disciplínou nebo interdisciplinárním oborem, který má být budován také na bázi těch věd, jež se zabývají výzkumem člověka jako subjektu, tj. filosofie, psychologie, sociální psychologie, sociologie, atd. Snahy medicínské antropologie nepředstavují ani tak pokus uvést v pochybnost biologickou povahu medicíny, jako spíše pokus pojmut nově samu biologii člověka.

Teoretikové medicínské antropologie neodmítají význam přírodovědecké znalosti člověka pro medicínu. Zastávají však stanovisko, že přírodní vědy mohou vypovídat o člověku pouze jako o objektu, pouze o fakticitě jeho předmětné existence. Podle autorů medicínské antropologie podávají o člověku správné, nikoliv falešné poznatky. Avšak „pravda“ jeho existence jim zůstává nepřístupná, protože nejsou s to postihnout subjektivitu člověka, tuto jeho specifickou podstatu, vyjádřit, co dává hodnotu a smysl jeho existenci. Jestliže se pak správné — prohlašují — ztotožní s pravdivým, vytvoří se skutečně falešný obraz člověka.

Analogickou roli v poznávání člověka hrají — podle názorů teoretiků medicínské antropologie — jednotlivé humanitní vědy, kladou-li si za cíl poznání fakticity „neosobních“ forem předmětného a objektivovaného bytí člověka. Jednotlivé vědy o člověku takto pojaté, ať již přírodní nebo humanitní, nebo celý jejich soubor, mohou prý člověka pouze inventarizovat. Nemohou ho však vyjádřit jako celostní jednotu, neredukovatelnou na její atomizovaná a absolutizovaná určení. Nemohou ho vyjádřit jako osobnost („die Person“) v jedinečnosti a neopakovatelnosti jeho individuální existence, kterou nelze proměnit na statisticky propočitatelnou a zařaditelnou veličinu kvantitativních metod ať již fyziologie, psychologie nebo sociologie. Nemohou prý vyjádřit specifické charakteristiky lidské

subjektivity, pochopené jako svobodná, na přírodních a sociálních determinantách světa předmětů a objektů nezávislá, sebeutvářející aktivita a spoluúčast na existenci jiného, stejně pojatého subjektu.

Teoretikové medicínské antropologie vyslovují názor, že chce-li se medicína stát biologickou vědou v moderním smyslu slova, musí do své vědecké základny integrovat ne jakoukoliv psychologii, sociologii, filosofii, ale jejich zcela určitou formu. Ne psychologii pojatou jako psychologický fyziologismus nebo psycho-technika, ale hloubkovou psychologii, psychoanalýzu. Ne sociologii, která se soustřeďuje na výzkum institucionálních a skupinových forem bytí člověka, ale sociologii pojatou jako analýza bezprostředních, formami „neosobního“ bytí nezprostředkovaných interpersonálních vztahů mezi lidmi. Integraci takto pojímané psychologie a sociologie do vědecké základny medicíny prohlašuje V. Weizsäcker v uvedené stati za prvé dva postuláty, jimiž se medicínská antropologie stává tím, čím je, protože pouze v této své podobě jsou schopny vyjádřit člověka jako subjekt mezi subjekty a nikoli jako pouhý objekt mezi objekty. Analogický nárok je kladen na filosofii. Proto je medicínské antropologii blízký personalismus, existencialismus, které do centra své pozornosti kladou neopakovatelnou existenci individua a specifické charakteristiky lidské subjektivity. Autoři medicínské antropologie zároveň považují za nesporné, že medicína může také tuto rovinu poznání člověka obohatit svými zcela specifickými poznatky, protože se s ním setkává v mezních situacích, v nichž se specificky lidské charakteristiky člověka vyjevují zvláštním a pro poznání jeho existence neobyčejně závažným způsobem.

Jak bylo naznačeno, přivádí logika modelování člověka jako „antipojmu“ tradiční biologie medicínskou antropologii k nepřijatelné preferenci humanitních věd v poznávání člověka, a to ještě v jejich velmi sporné formě. Těmito svými hledisky patří medicínská antropologie ke směrům, které provokují obavy, že antropologická orientace medicíny povede k oslabení přírodovědeckého fundamentu

⁹ Carl Friedrich Weizsäcker, *Gestaltkreis und Arzt im Irrsinn der Zeit*, Göttingen 1956, s. 22.

Komplementarität, sborník: Viktor v. Weizsäcker,

medicíny. K integraci humanitních věd do vědecké základny medicíny se však hlásí velmi rozdílné vědecké individuality z oblasti medicíny, a také sami sociologové, kteří v této mezioborové problematice pracují, se proti antifyzilogickým tendencím ohražují. Jako reprezentativní názor je možno uvést stanovisko profesora sociologie na Stanfordské universitě E. H. Volkarta, které vyjádřil v Medical Center této university v Palo Alto: „... sociální vědy mají mnoho potenciálně styčných bodů s medicínou: ve výzkumu, při výchově, v léčebné péči, v prevenci. Jejich úkolem není nahradit vědeckou medicínu, jak ji dnes známe, nýbrž ji pouze doplnit novou dimenzí, která může prohloubit naše chápání situace člověka a naše poznání sil, které přispívají ke zdraví a nemoci.“¹⁰ Podnětnost tázání medicínské antropologie po vědecké povaze biologie člověka a biologické povaze medicíny nemůže být některými jejími extrémními stanovisky znehodnocena.

V podstatně racionálnější podobě, ale svým principem totožnou otázku si klade například nositel Nobelovy ceny pro medicínu a fyziologii z r. 1960, P. B. Medawar. Medawarova úvaha vychází z určitého pojetí historické evoluce člověka jako biologického druhu. Medawar rozlišuje dva dědičné systémy člověka, které mu umožňují vývoj ve dvou rovinách, ve dvou formách. První tvoří prostá genetická evoluce, druhou tvoří „sociální, kulturní, technologická“¹¹ evoluce, přičemž druhá určitým způsobem modifikuje prvou. Obě tyto formy dějinné evoluce člověka považuje Medawar za *formy biologické evoluce člověka*. Podle Medawara pouze špatná biologie se může domnívat, že zákony genetiky mají absolutní platnost a určují sociální vývoj lidstva. Stejně tak pouze špatná biologie může setrvávat v nepochopení, že sociální dimenze člověka tvoří jeho nejvlastnější *biologické* specifikum. Že tudíž biologii člověka je třeba budovat jako interdisciplinární obor na bázi všech věd, které se zabývají jednou i druhou formou evoluce lidského biologického druhu.

II. Nemoc a civilizace

Někteří autoři člení nemoci z hlediska jejich etiologie do tří skupin. První skupinu tvoří ty nemoci, u nichž je znám kauzální řetězec až do jeho posledního členu, je známa skutečná příčina onemocnění. V této skupině dosahuje medicína největších terapeutických úspěchů, dovede tyto nemoci vyléčit. Druhou skupinu tvoří nemoci, u nichž je znám pouze první člen kauzálního řetězce, který bezprostředně vede k onemocnění. U těchto nemocí je medicína schopná chirurgickými nebo jinými mechanickými zákroky a chemoterapií dosáhnout u pacienta stavu „podmíněného zdraví“ (například: cukrovka — inzulin). Třetí skupinu tvoří nemoci, jejichž příčiny zůstávají neobjasněny. U nich dovede medicína pouze pacientovi ulehčit, zabrzdit chorobný proces, snížit intenzitu jeho průběhu atp., ale nedovede nemocného vyléčit, nedovede ho uzdravit (například nemoci z hypertenze). Důsledkem tohoto stavu medicíny je, že roste počet chroniků a předčasně invalidních. Úspěchy, kterých medicína dosáhla tím, že nemoci první skupiny dovede vyléčit a také jim předcházet (typické jsou například infekční nemoci), se tak mění ve stav její krize: většinu nemocí, s nimiž pacienti k lékaři přicházejí, nedovede léčit na etiologické bázi a nedovede je vyléčit. Jsou to zejména ty nemoci, které bývají označovány jako specificky lidské (tj. ty, které se u zvířat, zejména u vyšších ssavců, jako spontánní onemocnění nevyskytují, nebo téměř nevyskytují) a civilizační nemoci (tj. ty, které se nevyskytují, nebo téměř nevyskytují u lidí žijících na nižších civilizačních stupních).¹² Například A. Jores, jeden z autorů medicínské antropologie, se domnívá, že „příčina nápadného rozdílu ve velkém počtu lidských nemocí, které u zvířat nejsou známy, nemůže být v rozdílech mezi anatomickou strukturou a v rozdílech biochemie, ale musíme ji hledat v tom, co vůbec rozdíl mezi zvířetem a člověkem podmiňuje.“¹³ Že tedy cestu k objasnění etiologie těchto chorob může ukázat pouze antropologie, která překračuje obzor ana-

¹⁰ E. H. Volkart, *Man, Disease and the Social Environment*, Postgraduate Medicine, February 1960, s. 260.

¹¹ P. B. Medawar, *Die Zukunft des Menschen*, Frankfurt a. M. 1962, s. 105.

¹² Mezi tyto choroby bývají počítány alergická onemocnění, žaludeční vředy, revmatická onemoc-

nění, astma, nemoci z vysokého krevního tlaku, otylost, cukrovka, Basedova nemoc, vegetativní dystonie, neurozy a psychózy.

¹³ Arthur Jores, *Der Mensch und seine Krankheit, Einführung in die anthropologische Medizin*, Stuttgart 1956, s. 18–19.

tomie, biochemie, fyziologie a nalézají rozdíly mezi člověkem a zvířetem v jejich skutečné podstatě. Jedním z antropologických problémů, který spojuje zájem biologů a lékařů se zájmem sociologů a také filosofů, psychologů, pedagogů, kulturních antropologů, urbanistů, atp., je konfrontace rostoucích nároků rozvíjející se civilizace na adaptační aktivity člověka s jeho adaptačními možnostmi.

S postupujícím civilizačním procesem se funkční potřeby sociálního systému stávají stále rozsáhlejšími a autoritativnějšími, direktivnějšími. Kladou zvýšené nároky na přizpůsobenost individua jeho sociálním rolím a funkcím, na jeho interiorizaci sociálně funkčních hodnot. Otázka, jak v této situaci zabezpečit lidskému individuu potřebu autentičnosti jeho osobnosti a participace na společenském dění, a zda tyto potřeby jsou jeho skutečnými potřebami, představuje závažný problém nejen každé moderní demokracie. Psychiatrii ji považují za neméně závažný problém mentálního zdraví člověka.

Neuróza patří k nemocem, které bývají charakterizovány jako nemoc z adaptace, jako nezdařený pokus o adaptaci, jako maladaptace. Například Franz Alexander, jeden z představitelů americké psychoanalýzy a psychosomatické medicíny, považuje za úspěšnou takovou adaptaci, která neznamená obětování důležitých částí osobnosti. Neuróza je však podle něho takovým druhem adaptace, která znamená obětování větší či menší části snah jednotlivce, a tedy i jeho osobnosti. Alexander dodává, že úkol věst člověka k úspěšné adaptaci nebyl nikdy nesnadnější než nyní, kdy „masová“ společnost neposkytuje mnoho místa pro individuální rozdíly, pro autentičnost lidské osobnosti a jejich snah a pohlíží na lidské individuum pouze jako na manipulovatelný a funkčním potřebám sociálního systému adaptovaný soubor sociálních rolí a funkcí. Protože vládnoucí sociální klima, pokračuje Alexander, umrtvuje každou formu seberealizace, která nezapadá do složité struktury sociálního mechanismu, neměl psychoterapeut nikdy nesnadnější podmínky pro plnění svého poslání než nyní. Musí bojovat nejen proti běžným emocionálním komplexům z ran-

ného dětství a rodinného života, ale vede stále obtížnější zápas proti duchu doby.¹⁴

Erich Fromm pak vyostřuje otázku, nakolik určitá společnost člověku umožňuje, aby zůstal zdravým, až k požadavku změny té společnosti, která tyto možnosti neskýtá. Fromm rozlišuje defekt, sociálně podmíněný defekt a neurózu. Defektem rozumí každé omezení možnosti seberealizace člověka. Sociálně podmíněným defektem je podle Fromma takový defekt, který sdílí mnozí příslušníci určité společnosti a tato společnost jim svými konvencemi a normami umožňuje, aby jej jako defekt nepocítovali, nebo jej dokonce přeměňuje v přednost. Umožňuje jim, aby přes tento defekt neomocněli. Tento defekt se manifestuje jako nemoc (neuróza) v okamžiku, kdy jakýmkoliv způsobem dojde k porušení této vpravenosti individua do konvencí a norem dané společnosti. Stav duševního zdraví člověka je v takové společnosti nesmírně labilní a udržuje se pouze za cenu deformace přirozených potřeb a přirozené povahy člověka. Duševní zdraví, uzavírá Fromm, nelze definovat mírou přizpůsobenosti individua společnosti, ale mírou přizpůsobenosti společnosti potřebám člověka.¹⁵

Vztah civilizačního rozvoje a adaptačních schopností člověka je možno sledovat v dalším významném kontextu. Po celé své dějiny přetvářel člověk prostředí, v němž žije, přetvářel způsob svého života, přetvářel sebe sama. Tempo těchto proměn se zrychluje, jsou rozsáhlejší a podstatnější. Minulé generace opouštěly svět ne o mnoho jiný, než jaký je nyní, ale přišly při svém zrození. Nástup vědeckotechnické a socialistické revoluce slibuje proměnit život člověka tak podstatným způsobem, že jedni hovoří o jeho záhubě, druzí o jeho osvobození. Jedni i druzí si kladou otázku, zda člověk je schopen přizpůsobit se tempu, rozsahu a kvalitě těchto proměn. Člověk dnešního světa je vystaven prudkým změnám nejen v dimenzi času, ale i prostoru. Mění zaměstnání a s ním i místo pobytu, zároveň často celé životní prostředí. Rozvoj dopravy mu umožňuje světový styk. V tomto světě plném rozporů změna místa znamená pro mnohé přechod z jedné kultury do jiné, z jednoho civilizačního stupně na jiný,

¹⁴ Franz Alexander, *Social Significance of Psychoanalysis and Psychotherapy*, Archives of General Psychiatry, AMA, Vol. 11, No. 3, 1964.

¹⁵ Erich Fromm, *Der moderne Mensch und seine Zukunft* (The Sane Society), Frankfurt a. M. 1960.

Také tyto akulturační procesy kladou obrovské nároky na adaptační schopnosti člověka. Mezioborové týmy se odůvodněně zabývají zkoumáním povahy těchto změn a schopností člověka přizpůsobit se jim.

Naturalistické pojetí lidské přirozenosti, které přirozenou povahu člověka vymezuje souborem neproměnných přírodních determinant a charakteristik a vylučuje z ní nejvlastnější biologické specifikum člověka, tj. sociální formy jeho existence a evoluce, je logicky spjata s pochybami o reálných možnostech adaptačních schopností člověka. Budoucnost člověka se pak z tohoto hlediska jeví jako chmurná perspektiva nesouměřitelnosti tempa, intenzity a hloubky proměn dnešní a budoucí společnosti, životního prostředí a životního stylu člověka s jeho adaptačními možnostmi.

Redukce přirozené povahy člověka na specifičnost jeho psychosociální dimenze může naopak vyvolávat iluze o neomezených možnostech adaptačních schopností člověka. V krajním případě může být problematika adaptačních možností člověka vůbec anulována, je-li porušen skutečný vztah tvořící a sebeutvářející činnosti člověka, je-li oblast specificky lidských aktivit redukována na psychické a etické, a jsou-li v ní pominuty předmětné aktivity člověka; je-li člověk ve specifice a podstatě svého lidství pojat jako sebeutvářející individuum svobodnou volbou svých potřeb a hodnotové orientace, svých postojů a činů, nezávisle na přírodních a sociálních determinantách své rodové existence.

Vymezení lidské přirozenosti specifikou přírodních a sociálních určení člověka v složitých vazbách jejich historické geneze navozuje realistický požadavek komplexního zkoumání specifických vlastností lidské adaptability.

Zvíře je pevně fixováno na určitý typ prostředí, s nímž tvoří organickou jednotu, a pouze na ty jeho podněty, na ty jeho vlastnosti a obsahy, které pro ně mají specifickou biologickou hodnotu. Svázáno instinkty, adaptováno na určitý typ prostředí a na určitý typ reakcí, je v minimální míře schopno adaptovat se jinému prostředí, změnit své reakce. Zoologové a antropologové se však shodují v tom, že formy lidského bytí nejsou určeny ustrnulými schémata dědičných a neměnných

instinktivních reakcí na dané konfigurace prostředí. Vnímavost člověka je v tomto smyslu nespecializovaná, člověk je otevřen všem podnětům přicházejícím z vnějšího světa. Vybaven schopnostmi představitosti, abstrakce a řeči, které uvolňují jeho fixaci od toho, co je, k tomu, co teprve má být, je schopen klást si vědomé cíle na základě mnohotvárné interpretace a kombinace významů a obsahů vnějších podnětů. Vybaven chápavou rukou, je schopen tyto cíle realizovat. Odlišností své anatomicko-fyziologické výbavy je nucen a zároveň schopen proměňovat přírodní prostředí svého života ve své lidské, sociální prostředí. Toto prostředí pak produkuje nevyčerpatelné bohatství dalších podnětů, nikoli již bezprostředně anatomicko-fyziologicky motivovaných, k utváření potřeb, zájmů, aspirací a cílů, které si člověk jako jednotlivec i ve své rodové genezi kladl a klade. Proměny prostředí tedy provázejí člověka v celé jeho historické evoluci a člověk je neustále nucen zpětně se jim adaptovat, měnit způsob svého života, měnit sebe sama. Problém adaptability má tedy u člověka dvoupólý charakter a protože tomu tak je, vyvinula se adaptabilita člověka jako neporovnatelně plastičtější než adaptabilita zvířat.

Adaptace je tedy trvalou součástí lidského života v rodové genezi i v individuálním životě člověka. Plastičnost jeho adaptačních schopností je nesporná, není však bez hranic. Například Alexis Carrel, nositel Nobelovy ceny pro medicínu z roku 1912, dospěl již v třicátých letech k názoru, že fyzický i psychický vývoj člověka je závislý na aktivitě jeho adaptivních funkcí, která mobilizuje veškerou energii člověka a podmiňuje jeho funkční výkonnost. Ochabnutí adaptační aktivity znamená podle Carrela degeneraci a smrt. Musí však být zachována určitá rovnováha mezi nároky na adaptační aktivitu člověka a adaptačními možnostmi člověka, které nejsou neomezené.¹⁶ K analogickým, experimentálně dále podloženým závěrům dospívá Hans Selye ve své teorii stresu. Některé změny, které stres vyvolává ve struktuře, v chemické skladbě a ve funkcích lidského těla se — podle Selyeho — jednoznačně projevují jako poškození organismu. Jiné změny jsou způsobem odpovědi organismu na stresové situace, jsou výrazem adaptačních reakcí a způsobu

obranu proti stresu. Souhrn těchto změn — příznaků stresu — nazývá Selye generálním adaptačním syndrómem, který se vyvíjí ve třech stádiích: za prvé je to stadium alarmu, poplachové reakce, které Selye charakterizuje jako všeobecnou mobilizaci obranných sil organismu; za druhé je to stadium adaptace a rezistence, které navazuje na první stadium, protože žádný organismus nemůže být trvale ve stavu alarmu, odolává a adaptuje se, nebo následuje třetí stadium — stadium vyčerpání. Prvním a druhým stadiem prochází člověk nesčetněkrát a nutně. Adaptace je tedy podle Selyeho trvalou složkou lidského života. Jestliže však stresové situace přestoupí práh adaptačních možností organismu, dochází k poruchám, psychickým i somatickým, případně k vyčerpání a smrti.

Respekt k hranicím adaptačních možností člověka je tedy závazný pod hrozbou poškození organismu, nemoci a smrti. K poškození organismu může dojít jak z nedostatku, tak z přemíry nároků na adaptační schopnosti člověka. „Kromě klasické koncepce chorob z infekce, intoxikace, látkové výměny, výživy, hormonálních poruch a podobně musíme ještě uznávat choroby z adaptace (podtrženo O.S.) a musíme jim umět předcházet a léčit je... Selye svého času předběhl dobu. Jeho koncepce musela tedy nevyhnutelně provokovat a dráždit autority, neboť ohrožovala zžitě představy o příčinách chorob.“¹⁷ V tomto smyslu hodnotí principiální význam Selyeho teorie stresu akademik MUDr. Josef Charvát v předmluvě ke slovenskému vydání jeho knihy *Život a stres*. Zasluhou Selyeho tedy je nejen to, že se pokusil na základě experimentálního materiálu popsat fyziologické změny, které odpovídají jednotlivým stádiím generálního adaptačního syndrómu, že objevil totožnost fyziologických reakcí na streasy fyzikální, biologické, chemické, psychické a sociální povahy, ale také skutečnost, že adaptační procesy uvedl v zásadní souvislost s lidským zdravím a nemocí; že v naší době rychlých a kvalitativně nových proměn životního prostředí a životního stylu lidí upozornil na závažnost problému adaptačních schopností a možností člověka. „Bylo by naivní domnívat

se“, říká J. Charvát, „že lidstvo dříve žilo bez stresu. Staré »zlaté« časy nikdy neexistovaly. Problém zní jinak: mělo dnešní lidstvo dostatek času na to, aby se přizpůsobilo stresům, které přinesl rychlý technický pokrok a které se od starých stresů neliší intenzitou, ale kvalitou?“¹⁸

Selyeho teorie stresu má tak svůj nesporný význam nejen pro medicínu, ale také pro sociologii, psychologii, filosofii; a také pro pedagogy, urbanisty, politiky, pro všechny, kdo se tak či onak podílejí na výzkumu a tvorbě životního prostředí a životního stylu člověka dnešního světa. Pro všechny, kdo si kladou a pokoušejí se řešit otázky: jakými fyziologickými, psychologickými a sociálními mechanismy se realizují adaptační požadavky kladené na člověka; v jaké míře specifitnost lidské adaptability dovoluje analogie s výsledky výzkumů prováděných na zvířatech; v jaké relaci jsou adaptační potence lidského druhu a jednotlivých lidských individuí; jak závisí variabilita adaptačních reakcí na typu a dynamice osobnosti; jakou roli hraje v utváření adaptačních reakcí člověka jeho dětství; v jaké míře dovršené a očekávané změny životního prostředí a životního stylu člověka deformují, a v jaké míře naopak formují jeho lidství, nakolik jsou tyto nové jevy průvodními negativními jevy vývoje, a nakolik jsou předobrazem budoucího člověka; v jaké míře odpovídají lidským potřebám člověka, a nakolik překračují jeho adaptační možnosti; v jaké míře je adaptace člověka k těmto jevům žádoucí, a v jaké míře je naopak žádoucí změna či likvidace těchto jevů samotných pod hrozbou nebezpečí duševního a tělesného strádání člověka, pod hrozbou poškození jeho duševního a tělesného zdraví.

Резюме

Ольга Станькова: Социология, антропология и медицина

Проблематика социальных детерминант здоровья и болезни проникла в медицину разными путями. Наименее спорным было и останется признание злокачественных влияний тех факторов жизненной среды и жизненного стиля человека, которые являются продуктом социальной эволюции, которые однако имеют физический, химический или же биологический характер. Более проблематичным и трудно-

¹⁶ Alexis Carrel, *Člověk tvor neznámý*, Praha 1939.

¹⁷ Hans Selye, *Život a stres*, Bratislava 1966.

Предмлува akademika MUDr. Josefa Charváta, s. 9 a 10.

¹⁸ Tamtéž, s. 9.

доказательным является злокачественное влияние социальных мотивировок психических процессов. Первой областью, в которой произошел пролом в традиционно природоведческий подход медицины к человеку и его болезни, была психиатрия. С довольно большими трудностями встречалось признание социального мотивного психоанализа в остальных областях медицины. Согласно программе этой задачи занялась психосоматическая медицина.

Сложность этих исследований отодвинула соблюдение связи между медицинской и социологией на антропологическую плоскость. Вопрос характера человека представляет для медицины основное значение. Медицина, задавая сама себе вопрос характера человека, задает себе собственно вопрос характера предмета своей теории и практики, а тем и вопрос своего собственного научного характера и характера своей научной базы. В исторически обусловленном подобию выступает перед медициной этот вопрос, как вопрос постижения специфических характеристик человека, определяющих его точно, как особый биологический вид, достаточно естественных наук и какие логические последовательности несет с собой подлинный приступ к человеку для разработки общей теории здоровья и болезни. Упомянутая антропологическая проблематика приводит медицину к необходимости ответить на вопрос в каком смысле она является биологической наукой, как вообще понимать биологию человека. Так называемые антропологизирующие тенденции в медицине требуют интегрированный приступ медицины к человеку и его болезни, который должен исходить из понимания, что социальный размер человека создает его собственную биологическую специфичность. Следовательно биологию человека надо строить как междисциплинарную специальность на базе всех наук, занимающихся человеком, исключительно социологии.

Одной из основных областей, в которых антропологическая проблема вызывает интерес биологов и врачей с интересом социологов, а также философов, психологов, педагогов, урбанистов и т.д. является сопоставление растущих требований, развивающейся цивилизации с адаптационной активностью человека и его адаптационными возможностями. Проблематику так наз. цивилизационных заболеваний и заболеваний по причине приспособления считают важной все, кто в проектах жизненной среды и жизненного стиля человека считает здоровье как незабываемую ценность.

Summary

Olga Staňková: Sociology, Anthropology and Medicine

The problems of the social determinants of health and disease penetrated into medicine

in various ways. Least questionable has been the recognition of the pathogenic influences of those factors in man's living environment and style of living which are the product of social development, the nature of which, however, is physical, chemical or biological. More problematic and more difficult to prove is the pathogenic influence of the social motivations of psychic processes. The first area to experience a break-through into the traditionally natural-scientific approach of medicine to man and his disease was psychiatry. In the other areas of medicine, the recognition of the socially motivated psychogenesis met with far greater difficulties. The program aspect of this task has been taken over by psychosomatic medicine.

The complexity of these researches shifted the study of the relations between medicine and sociology to the anthropological level. For medicine, the question of the nature of man is of fundamental importance. In putting the question of the nature of man, medicine actually puts the question of the nature of the subject of its own theory and practice, and thus also the question of its own scientific nature and of the nature of its scientific basis. In its historically conditioned form, this question appears before medicine as the question whether the natural sciences are able exactly to render the specific characteristics of man that define him as a particular biological species, and what are the logical consequences of the authentic approach to man for elaborating a general theory of health and disease. These anthropological problems make it necessary for medicine to answer the question in what sense it is a biological science and how to conceive the biology of man. The so-called anthropologizing tendencies in medicine require an integrated approach of medicine to man and his disease, which should be based on the recognition that the social dimension of man represents his most proper biological specific and that, therefore, the biology of man must be built up as an interdisciplinary branch based on all the sciences dealing with man, including sociology.

One of the basic areas in which the anthropological problem brings together the interest of biologists and physicians and that of sociologists, as well as philosophers, psychologists, pedagogues, urbanists etc., is the confrontation of the increasing claims laid by the developing civilization on the adaptation activities of man and his adaptation possibilities. The problems of the so-called civilization diseases and adaptation diseases are considered as grave by all those who, in their projects of man's living environment and style of living, regard health as a value that must never be overlooked.

Podstata společenské problematiky

Ve většině průmyslově vyspělých zemí světa se boj za čistý vzduch stal opravdovým závodem mezi narůstajícími zdroji znečišťování ovzduší — výfuky aut a komíny průmyslových závodů i otápěcích zařízení — a technikou zneškodňování a rozptylu exhalací. V těchto podivných do-
stizích jsou zaznamenávány časté signály bezprostředního ohrožení rozsáhlých území. Tak například ve vlasti fotochemického smogu, ve státě Kalifornii, může největší úspěch zneškodňování zplodin spalování pohonných hmot v motorech šesti miliónů silničních vozidel tohoto státu zatím v nejlepším případě jen zbrzdit další zhoršování situace. A na úseku výroby elektřiny tepelnými elektrárnami USA — vzdor tomu, že téměř polovina těchto elektráren je již dnes vytápěna plynými a kapalnými palivy a vzdor v USA již plně aktuálnímu částečnému přechodu na jadernou energii — se počítá zatím ještě s tím, že při dnešní světové úrovni zneškodňování plyných zplodin hoření, zejména paliv, a při předpokládaném dalším růstu výroby elektrické energie nebude snad pro nejbližší desetiletí možno zabránit dalšímu výraznému vzestupu exhalací kyslíčniku siričitého [1].

Z této situace pramení starosti postižených a ohrožených zemí, hon za zvyšováním účinnosti stávajících zneškodňovacích zařízení i úsilí vyvinout zařízení nová, která by byla s to alespoň omezit na únosnou míru nově produkované nebo nově rozpoznané exhalace.

Patrně v důsledku překotnosti vývoje zůstaly některé podstatné, ba základní rysy problematiky poměrně dlouho nepovšimnuty. Tak byla problematika znečišťování ovzduší donedávna považována za doménu přírodních, lékařských a technických věd. Přitom zůstával téměř opomenut základní fakt, že problematika znečišťování ovzduší je problematikou ve své obecné podstatě i v mnoha jedinečných

dopadech problematikou společenskou, podmíněnou především existencí lidské společnosti určitého typu na určitém stupni vývoje.

V oblasti problematiky znečišťování ovzduší vystupuje společnost v „trojjediné“ funkci. Společnost je především sama znečišťovatelkou ovzduší, ve kterém žije, je však přitom zároveň i předmětem agrese znečištěného ovzduší, které produkuje, a konečně je i nositelkou boje proti takto vzniklé situaci, proti znečišťování ovzduší, nebo alespoň za odstranění či zmírnění účinků znečišťování.

Společnost znečišťuje ovzduší

Ovzduší bylo ovšem znečišťováno dávno před vznikem společnosti a je i dnes znečišťováno z řady zdrojů buď vůbec nezávislých na člověku nebo závislých na něm pouze nepřímou a částečně. Sopečné výbuchy vychrlí do ovzduší řádově až stovky miliard m³ jemného prachu, mořská voda dodává do ovzduší bez přestání ohromná kvanta krystalků soli, přírodní i kulturní rostliny produkují pyl v množství až 50 kg na 1 hektar. Přesto však kořeny dnešní situace nejsou ani v těchto, ani v řadě dalších zdrojů znečišťování přírodní povahy.

Počátky umělého znečišťování ovzduší jsou spjaty s nástupem uhlí, které od 13. století nahrazuje starší, méně účinné a postupně mizející dřevo.

Kolébku problematiky se stává „dílna světa“, Anglie. V jejích městech se záhy soustřeďuje obyvatelstvo a tím i exhalace, především ze spalování uhlí k otáčení domácností. Souběžně narůstá poptávka po výrobcích v kvantitě i sortimentu. Ruční nástroje a primitivní výrobní zařízení ustupují strojům, na místo dílen nastupují manufaktury a po nich továrny. To vše dává podnět k nebývalému růstu poptávek po všech druzích železa a jiných kovů. S rozmachem hutnictví dochází pak

i k prudkému růstu exhalací z této základní výroby.

Když pak jsou málo účinné zdroje energie (voda, vítr) zcela vytlačeny parním strojem, výroba páry výrazně rozmnožuje zdroje exhalací ze spalování uhlí.

Místo páry nastupuje později sice zcela nová, „čistá“ energie, avšak její výroba v tepelných elektrárnách znamená zároveň další růst znečišťování ovzduší zplodinami hoření.

Růst obyvatelstva i vzestup spotřeby na hlavu vyúsťuje v nový kvantitativní růst exhalací. Vznik nových průmyslových odvětví má však i dopady kvalitativní: promítá se do skladby škodlivin emitovaných do ovzduší.

Znečišťování ovzduší v novodobém smyslu se postupně rozšiřuje i v ostatních vyspělých zemích západní Evropy — a později zejména v USA.

Nástup nafty a jejich produktů v druhé polovině minulého století představuje další mezník. Míra, ve které tekutá a později i plynná paliva nahrazují uhlí, se stává rozhodujícím faktorem absolutní produkce exhalací i jejich skladby v té které zemi.

Nafta a její deriváty sice vytlačují exhalace ze spalování uhlí, zároveň však vytvářejí kvalitativně nové zdroje znečišťování ovzduší v podobě rafinace nafty a spalování nafty a jejich produktů v motorech. Země vedoucí v produkci i spotřebě nafty, USA, se stává špičkovou zemí nejen v motorizaci, ale i ve znečišťování ovzduší nového typu z motorů milionů a později desítek milionů vozidel.

Společnost nese důsledky znečišťování ovzduší

Závěr francouzského vědce Ternisiene [2], blízký slovní hříčce, „Les pollueurs sont finalement les pollués — et souvent les premiers pollués“ (Znečišťovatelé jsou v konečném účinku oběťmi a nezdá se, že prvními oběťmi znečištění), tu dobře vyjadřuje vztah mezi prvními dvěma funkcemi společnosti: jako producenta znečištění i jako objektu této své činnosti. Vyjádření je ovšem jen schéma, jehož konkrétní náplň je složitá a v třídní společnosti má i svůj třídní, do poměrně nedávné doby ještě i do značné míry rozhodující charakter.

V domovech ve špatně větraných ulicích, postižených exhalacemi nejen z ti-

sících drobných komínů domků, nýbrž i z nedalekých komínů továrních a v neposlední řadě z komínů železničních lokomotiv, bylo silně znečištěné ovzduší kdysi především údělem chudiny. Řčení „narodil se na nesprávné straně trati“ dobře vystihuje tuto situaci. Pracující členové rodiny byli kromě toho vystaveni silným koncentracím škodlivin v ovzduší továren, škodlivinám někdy vysoce toxickým, obvykle co do své podstaty a účinků na lidské zdraví neprobádaným. Průmyslníci a kapitáni jejich podniků a další společenské vrstvy jim blízké ovšem se svými rodinami zpravidla v továrních čtvrtích nebydlili, a pokud byli působení znečištěného ovzduší vystaveni, měli možnosti mírnit jeho následky pobytem v oblastech s čistým ovzduším, tehdy prakticky vyhrazených právě těmto vrstvám. V pozdějších fázích vývoje — o nichž bude řeč v rámci boje společnosti proti exhalacím — se situace postupně měnila především působením technického pokroku v průmyslové výrobě (volba paliv a jiné změny technologie výrobních procesů, odlučování nečistot z odcházejícího vzduchu, rozptyl pomocí vysokých komínů vhodných parametrů).

Souběžně s tímto vývojem se však na scéně objevuje nový, zmíněný již prvek vývoje s dvojí tváří — nová páka pokroku společnosti, zároveň však i nepřítel zdraví člověka —, výfuky silničních vozidel poháněných výbušnými motory. V době, kdy se v USA počet vozidel rychle blíží stovce milionů na dvě stovky milionů obyvatel, dochází nejen v této zemi, ale i ve velkoměstech jiných vyspělých zemí ke kurióznímu stavu. Milióny, ba desítky milionů řidičů s osádkami vozidel — a především oni — musí denně po celé hodiny jízdy, obzvláště pak v dopravních zácpách při zastavování vozidel a jejich popojíždění, vdechovat exhalace vlastních i cizích vozů. Ke smutné cti tu přichází v plné síle zmíněný již výrok francouzského odborníka — znečišťovatelé se v klasickém smyslu stávají přímými a prvními oběťmi své činnosti. Expresní silniční komunikace přivádějí nejen obrovské množství rychlých vozidel, nýbrž i stejné množství výfuků do nových a nových oblastí, donedávna ještě považovaných za rezervace čistého vzduchu, včetně luxusních sídel privilegovaných tříd a vrstev.

Společnost bojuje za čistý vzduch

Rozpor mezi dvěma prvními funkcemi, mezi produkcí exhalací a vystavením jejich účinkům, řeší společnost v rámci funkce třetí — bojem proti znečišťování ovzduší.

Tento boj začíná prakticky již s rozšířením spalování uhlí na počátku čtrnáctého století v Anglii.

Po tři staletí se představa znečišťování ovzduší kryje s exhalováním kouře. Obecně známý fakt, že kouř z domácích a výrobních topenišť je doprovázen pachem, který vyvolává dráždění v hrdle a nose, došel uspokojivého vysvětlení teprve kolem roku 1600: tyto účinky způsobuje síra obsažená v uhlí. Rozmach hutního průmyslu pak prudce zvýšil exhalace nejrozšířenější plynné škodliviny, kysličníku siřičitého. Rozpoznání hlavních škodlivin, jejich zdrojů a hlavních zjevných účinků vytvořilo prvotní základnu boje za čistý vzduch v dnešním slova smyslu.

Rok 1661 znamená pozoruhodný mezník ve vývoji koncepce boje za očištění ovzduší měst. Tehdy totiž vyšel spisek Johna Evelyny [3], zakládajícího člena Královské společnosti nauk, *Fumifugium čili o tom, jak odstranit obtížný kouř z londýnského ovzduší, spolu s poníženými návrhy na některá opatření*.

Jádro Evelynova díla, jehož stěžejní význam byl rozpoznán a doceněn teprve v moderní době, je v podstatě společenské. Evelyn totiž ukazuje cestu, jak řešit rozpor mezi základními společenskými zájmy — zájmem na rozvoji výroby a zájmem na ochraně ovzduší. Zatímco první královský dekret z r. 1306 ještě neviděl jiného řešení než nucené zbourání topeniště na uhlí postaveného v městském obvodu, dospívá J. Evelyn o tři a půl století později ke koncepci, která předjímá další vývoj zhruba o stejnou dobu: v souladu se zásadami dnešního územního plánování navrhuje vystěhovat obtížné zdroje znečištění 5–10 km za obvod města a oddělit je od obytné části města pásy zeleně. Evelyn si byl zřejmě vědom i souvislosti mezi jednotlivými složkami přírodního životního prostředí, ovzduší a vody: navrhl přemístit výroby směrem po proudu Temže.

Ještě po celá další dvě století zůstávala

problematika exhalací soustředěna převážně na Velkou Británii.¹ Zde byl také v roce 1863 vydán první novodobý zákon na ochranu ovzduší proti průmyslovému znečištění plynnými exhalacemi, *The Alkali, etc. Works Regulation Act*. Na které funkci společnosti zůstává však i v té době hlavní důraz, ukazuje přesvědčivé pamětihodné pojednání v britském stavebním časopise *Builder* z r. 1899 [5]. V něm se zdůrazňuje, že kouř je „vedlejším produktem činnosti, která upoutává pozornost a má podporu všech finančních zájmů ve státě, neboť právě tato činnost vyrábí zboží a produkuje zisk — a proto se projevuje tak malá ochota zkoumat tuto činnost s ohledem na emitovaný kouř...“

Teprve dvacáté století si postupně uvědomuje plnou šířku rejstříku druhů škod, způsobovaných znečišťováním ovzduší, i dříve netušený jejich rozsah. Všeobecně tu již společnost postupuje od pouhých domněnek a dohadů ke skutečným znalostem: úsilí se počíná soustřeďovat zejména na správné konstrukce topenišť a na změny výrobních technologií nejen z hledisek výrobně ekonomických, nýbrž i z hlediska boje společnosti proti exhalacím. Zavedení zařízení pro odlučování pevných částic před vstupem do venkovního ovzduší však staví společnost zároveň před nový problém, jak zužitkovat nebo zatím alespoň vhodně uskladnit milióny tun zachycených odpadů bez porušení požadavků estetiky a ochrany ovzduší, bez rizika vysoké druhotné prašnosti z výsypek a bez neúnosného zatížení ekonomiky ochrany životního prostředí člověka.

Pokud jde o územní základnu boje, zůstává i na přelomu století ještě vedoucí zemí Velká Británie, kde vedle zavedeného již zákonodárství proti plynným exhalacím z průmyslu (prvotní zákon *Alkali Works, etc.* z r. 1863 byl nahrazen zákonem z r. 1906) vzniká kontinuita zákonodárství proti exhalacím kouře nejprve v podobě zákonů o péči o zdraví obyvatelstva, vydaných v letech 1875, 1891, 1926, 1936, které obsahují samostatné *Smoke Abatement Sections*, oddíly o boji proti kouři.

V celkovém vývoji boje společnosti proti znečišťování ovzduší se však již na po-

¹ Ještě na počátku 19. století, v roce 1812, byly vsudy dva parní stroje! [4]. např. na půdě pruské monarchie v činnosti všeho

čátku našeho století počínají v Evropě vý- značně uplatňovat výzkumníci němečtí, ve druhé čtvrtině století již autoři fran- couzští, a zhruba od padesátých let autoři sovětské a další.

Jako přímý důsledek nebývalého roz- machu výroby a dopravy v některých částech USA a jemu odpovídajícího ne- obyčejně mocného znečištění ovzduší pře- devším rozsáhlých, hustě obydlených ob- lastí viditelným kouřem však v našem století rychle narůstá také účast USA na světovém boji proti exhalacím. První spo- lečnost pro boj proti znečišťování ovzduší byla založena v r. 1874 v USA — v Bri- táanii dochází k založení společnosti v roce 1899. Průzkum provedený v Pittsburghu v r. 1913 je dodnes základem úvah o výši škod v celostátním měřítku USA.

USA se zapsaly do dějin boje za očistu ovzduší mimo jiné také organizací ob- čanských akcí proti exhalacím, jejich ši- rokou základnou a nepolevujícím tlakem na rozhodující politická místa až do do- sazení vytčeného cíle. Tak např. v silně postiženém Saint Louis byla založena ob- čanská liga pro potírání kouře v roce 1925 [6]; po řadě dočasných neúspěchů bylo teprve v roce 1940 dosaženo obratu ve vývoji. Obdobné akce způsobily rozho- dující obrat i v jiných velkých městech. Některá města ve východní části USA, kde se původně spalovalo uhlí — jako Chicago, Pittsburgh, Saint Louis —, zre- dukovala exhalace kouře o 70–90 % a změnila tak svou tvářnost k nepoznání.

Mohutným impulsem k dalšímu rozma- chu boje společností proti exhalacím se staly havárie ovzduší. Zatímco havárie v údolí řeky Maasy v roce 1930, se šede- sáti oběťmi na lidských životech, prošla částečně ve stínu světové hospodářské krize, vzbudily další kalamity, jako byly havárie v Donoře (USA) v roce 1948 (18 obětí) a v Poza Rica (Mexiko) v roce 1950, silný zájem světové veřejnosti. Svě- domím světa však otřásla teprve havárie londýnská v roce 1952, která dosáhla počtu 4000 obětí, s nápadným růstem podílu úmrtí na onemocnění typická pro znečiště- né ovzduší — bronchitidu a choroby srd- ce a krevního oběhu. Londýnská havárie se stala přímým podnětem k ustavení vy- šetřujícího parlamentního výboru, který podal zprávu v roce 1954, jež vedla k vy- dání *Clean Air Act* v roce 1956.

Spolu se zmíněným již sto let starým britským zákonodárstvím proti průmyslo- vému znečišťování ovzduší plynnými ex- halacemi představuje tento zákon účinnou právní základnu boje za očistu ovzduší od širokého rejstříku škodlivin.

Zcela nová situace se vytvořila ve čtyři- cátých letech v Los Angeles. Výpary ze skladovacích nádrží rafinerií nafty, ze- jména však exhaláty z výfuků tří a půl miliónů motorových vozidel — přes 10 000 tun exhalátů denně — vytvářejí zde za zvláště nepříznivých meteorologických a topografických podmínek (špatného přiro- zeného větrání a spolupůsobení intenzivní- ho slunečního záření) soubor druhotných a dalších škodlivin, tzv. smog los-ange- leského typu.

Na situaci v Los Angeles se znovu jasně ukázala přímá vzájemná souvislost trojí funkce společnosti na úseku znečišťování ovzduší. Nový, mohutný způsob znečišťo- vání ovzduší, sám o sobě přímý důsledek toho, že společnost dosáhla určitého stupně vývoje, zasáhl nebývale těžce veškeré oby- vatelstvo oblasti, společnost sama jako celek se stala předmětem agrese z ovzdu- ší. Vedle lidského zdraví byla zde těžce ohrožena i rentabilní odvětví kultur jem- ných zelenin, ovocných stromů a okras- ných rostlin. A právě v oblasti této nové hrozby z ovzduší se intenzivně projevila i třetí funkce společnosti na tomto úse- ku — s nebývalou vehemencí zde vzpla- nul boj společnosti proti novému nebez- pečí. Rozvíjí se výzkum nových typů zne- čištění ovzduší i nových metod boje (vý- běr a pěstování rostlin indikujících zne- čištění ovzduší, indikace znečištění ovzdu- ší měřením trhlin na gumovém pásu, pro- tiozónové ochranné nátery pneumatik). Jsou vydány první obecně závazné normy maximálních přípustných koncentrací jed- notlivých škodlivin ve výfukových ply- nech i první zákon o povinné instalaci zneškodňovacích zařízení do motorových vozidel.

Společenské aspekty soudobé fáze vývoje

Rozdělení sil v současné fázi světového boje za čistý vzduch

Fronta boje za čistý vzduch v západ- ních zemích nevede dnes již zcela podél linie třídního rozdělení společnosti — technický, ekonomický i společenský vý-

voj posledních desetiletí vyúsťuje v jiné, složitější a specifické rozložení sil. Postavení kapitálu v boji proti znečišťování ovzduší je dáno především povahou odvětví, jeho specifickými hospodářskými zájmy. Mezi odvětví, jejichž hospodářské zájmy předurčují jejich postavení na straně nepřátelské akcí na ochranu ovzduší, patří v první řadě uhelné koncerny, pro něž je boj za udržení exploatace uhelných ložisek otázkou života a smrti. Skrytě i veřejně, nepřímou i přímo se staví proti úsilí těch sil, které bojují za omezení znečištění ovzduší na rozhodujícím sektoru: spalování uhlí. Tak např. National Coal Association, celostátní organizace uhelných koncernů USA, dodnes ještě veřejně popírá průkaznost škodlivých účinků kyslíčnicku siřičitého. V Anglii využívají uhelné koncerny soudobých hospodářských potíží země, aby podpořily svou věc. Zatímco jsou anglické zákonodárství i praxe ochrany ovzduší založeny především na vytlačování uhlí z domácích i průmyslových topenišť, hlásají dnes inzeráty uhelných monopolů [7]: „Pomyslete na platební bilanci Anglie! Uhlí je jediným palivem, které nevyžaduje přímých výdajů v cizí měně! Plná hodnota produkce uhlí představuje čistý zisk národního hospodářství Anglie! Spalujete-li uhlí, nedejte se od něho odradit — nespalujete-li uhlí, přejděte na ně!“ V souladu s celou situací se na obranu podílu uhlí v hospodářském životě země zřejmě staví i část hornických odborových organizací: „Bez-dýmná pásma“, postupně vyhlašovaná podle anglického Clean Air Act, která předpokládají odklon od uhlí, se prosazují zvláště obtížně právě v hornických oblastech.

Průmyslová odvětví, která jsou v první řadě odpovědná za velkoznečišťování ovzduší — ocelárny, slévárny, rafinerie nafty, cementárny, výroba fosfátových hnojiv, chemický průmysl — věnují však dnes již na omezení exhalací značné prostředky a docilují ve většině případů imponujících technických výsledků, kterým dávají široce založenou a dobře cílenou publicitu. Výdaje průmyslu na ochranu ovzduší se např. v USA odhadují na opticky impozantní částku 300 miliónů dolarů ročně — ve skutečnosti však představují tyto investice na ochranu ovzduší 2 až 3 ‰, výjimečně 5 ‰ celkových in-

vestičních nákladů výstavby, a provozní náklady, které průmysl vynakládá na ochranu ovzduší, představují jen 0,5 až 1,5 ‰ celkových provozních nákladů.

Instalaci zneškodňovacích zařízení podporují daňová zvýhodnění. Nákladnější zařízení si mohou dovolit koncerny dobře finančně fundované, které tak posilují vlastní pozici nebo nutí finančně slabší podniky do instalací, které jsou pro ně na hranici únosnosti. Hlavní příčinou, proč průmysl vynakládá podstatné částky na zneškodňování exhalací, je však odhad budoucího vývoje — vědomí, že tlak veřejnosti na důslednou ochranu ovzduší proti průmyslovým exhalacím bude neustále stoupat a že je proto výhodnější se s problémem vypořádat dnes, za podmínky pro znečišťovatele relativně příznivějších.

Určité výrobní sektory a některé hospodářské zájmy se však specifickou povahou své výroby nebo majetkových zájmů ocitají v podstatě na straně ochrany ovzduší. Jsou to např. výrobci topných olejů, plynárenský průmysl, výrobci pevných bezdýmných paliv, výrobci topných zařízení na ušlechtilá paliva, výrobci zařízení na odlučování škodlivin, pěstitelé lesních a zahradních kultur, které jsou ohrožovány exhalacemi, majitelé pozemků, v jejichž blízkosti má být vedena trasa nové silniční komunikace, atd.

Složitý technicko-ekonomický vývoj vede někdy i ke groteskním situacím. Mamutí koncerny totiž dnes již namnoze nebojují za právo ovzduší svobodně znečišťovat, nýbrž naopak za výlučné právo „ovzduší chránit“. Zatímco výrobci tradičních silničních vozidel vynakládají desítky miliónů dolarů na „očištění“ spalovacího motoru, musí se zároveň tvrdě bránit náporu výrobců elektromobilů, kteří pro sebe reklamují nejen dějinnou čest zbavit společnost přízraku zamoření ovzduší exhaláty z výfuků spalovacích motorů, nýbrž především i perspektivu miliardových zisků.

Avšak nejvýznamnější silou v boji proti exhalacím se stává postoj širokých vrstev obyvatelstva, této hlavní složky společnosti v její druhé funkci — společnosti jako předmětu agrese škodlivin z ovzduší.

Exhalace z otápění domácností představují v rámci celkového znečišťování ovzduší význačný podíl, byť i značně va-

riabilní v prostoru i čase (omezený převážně na topná období), podíl, závislý především na struktuře paliv a typu otápčích zařízení, jakož i na úrovni obsluhy a údržby. Význam tohoto podílu však obecně zvyšuje skutečnost, že povaha lokálních topidel (včetně běžného ústředního topení) z důvodů technicko-ekonomických neumožňuje ani zachycování škodlivin, ani dostačující rozptyl, takže prakticky celé produkované množství škodlivin (kouř, saze, kysličník siřičitý) je zde vypouštěno přímo do nejnižších vrstev atmosféry, kde probíhá život společnosti. Na tomto úseku je ovšem mobilizace širokých mas zvláště obtížná, neboť změny ve způsobu otápění znamenají zpravidla nejen růst životních nákladů, nýbrž i změnu v životních návycích.

Avšak právě na tomto úseku pracuje sám společenský vývoj ve vyspělých zemích ve prospěch boje za čistší ovzduší. Stoupající procento zaměstnaných žen, nedostatek času na domácí práce a tím i na obsluhu lokálních topidel produkujících popel, omezení obývání bytů po většinu týdne na dobu ranní a večerní, nedostatek zájemců o námezdní domácí práce — a naproti tomu stoupající reálný důchod rodin, umožňující krýt zvýšené náklady spojené s ústředním a zejména dálkovým otápěním, demolice bytového odpadu a masová bytová výstavba, to vše vcelku směřuje k podpoře tendence podstatného snižování exhalací na jednotku produkovaného tepla, na jednotku podlažní plochy či na jednoho obyvatele.

Objektivně větší díl problematiky však tkví — vzhledem ke kvantu spotřeby — přece jen ve spalování uhlí na výrobu elektřiny, ve specifických průmyslových exhalacích a v různé míře i v exhalacích z výfuků spalovacích motorů. A právě zde je ústředním problémem účinná mobilizace širokých vrstev obyvatelstva k důslednému boji proti zamořování ovzduší.

Společnosti na ochranu ovzduší, propagace boje

Významnými nositeli boje za čistý vzduch v zájmu společnosti jako celku se v západních zemích stávají dobrovolné, nevýdělečné společnosti či sdružení. V nejdůležitějších postižených zemích jsou činny po řadu desetiletí, v USA již téměř

sto let. V posledních letech, s narůstáním problému čistoty ovzduší v dalších zemích, jsou zakládány společnosti tohoto typu v dalších a dalších zemích Západu (Austrálie, Nový Zéland, Brazílie).

Okruh působnosti se různí podle zemí a daného stadia vývoje. V Anglii např. National Society for Clean Air prosazuje i návrhy zákonů svými individuálními poslanci a nutí tak vládu k energičtějšímu postupu. V přítomné době bojuje anglická společnost například za snížení normované hladiny exhalací kouře z diesellových motorů silničních vozidel [8]. O podílu dobrovolných sdružení a občanských hnutí na kampaních proti zamořování ovzduší měst USA v minulosti byla již učiněna zmínka.

Hlavní náplní společností je však dnes nepochybně propagace významu a cílů boje za čistý vzduch, uvědomování širokých vrstev obyvatelstva o nevyhnutelnosti vést důsledný zápas proti všem formám znečišťování ovzduší.

Základní zásadou správné propagace je důsledná pravdivost. Propagaci je nutno oprostit od jakéhokoli nadsazování či šíření nedoložených údajů neb domněnek. Zcela nebo částečně nepravdivé nebo vědecky neprokazatelné údaje a argumenty mohou sice někdy přinést dočasný propagační efekt, dlouhodobě se však zpravidla ukáží být společensky škodlivé, neboť odhalení jejich objektivní nesprávnosti pochopitelně vrhá nedobré světlo na boj proti znečišťování ovzduší jako celek.

K tomuto závěru dospívá např. i Komise proti znečišťování prostředí Vědeckého poradního sboru presidenta USA [9]: „Zdůrazňování účinku na lidské zdraví se opakuje až příliš často, a někdy se dokonce i nadsazuje... Nedostatek průkazného materiálu, kterým by bylo lze tvrzení o škodách na lidské zdraví doložit, jen oslabuje kauzu těch, kteří se dožadují zavedení kontroly nad zdroji znečišťování ovzduší“.

V souladu s nastíněnými názory poznamenává americká Národní akademie věd [1], že „příčiny a následky v oblasti znečišťování ovzduší nelze prezentovat v zjednodušené formě, neboť vyžadují velmi zevrubné vyhodnocení nesmírně složitých údajů, což ovšem vždy oslabuje dramatický emocionální účín, který by zveřejnění informací jinak vyvolalo“.

Úspěch úsilí společnosti, zaměřeného na ochranu ovzduší, závisí ovšem do značné míry na kvalitě lidí, kteří budou povoláni zájmy ochrany ovzduší hájit. Na mezinárodní konferenci uspořádané britskou Royal Society of Health na podzim 1965 v holandském Haagu [10] vyjádřil společenskou potřebu v tomto směru autor jedné z hlavních zpráv, francouzský představitel J. P. Détré: „Boj proti znečišťování ovzduší se nezaměřuje jen na paliva, spalování či karburaci — je to i problém ústředních i místních vládních orgánů a otázka postoje člověka... Hledáme »správné palivo« a »správný motor«, ale musíme především začít pátrat po »pravém člověku«, který sleduje zájem veřejnosti... každý z nás... se musí naučit »myslit v pojmech ochrany ovzduší«...“.

Postoj vlád, praxe výkonných orgánů ochrany ovzduší

Stěžejní místo ve struktuře společenských aspektů zaujímá postoj vlády i orgánů státní moci nižších stupňů, které jsou pověřeny výkonem ochrany ovzduší. Ochrana ovzduší je na Západě vděčným politickým argumentem, dobrou volební zbraní na všech stupních politického života. Rozhodující však je místo, kde se ustálí vědomě shora ovlivňovaná, skutečná rovnováha mezi první funkcí společnosti, reprezentovanou výrobní, dopravní a jinou znečišťovatelskou činností, a druhou a třetí funkcí společnosti, představující nebezpečí pro člověka a boj společnosti proti němu. Rozhodující je tu jak míra tvrdosti vůči všem provozovatelům zdrojů znečištění obecně, důslednost a nekompromisnost v boji proti znečišťování ovzduší, tak i relativní míra tvrdosti vůči jednotlivým hlavním sektorům znečišťování — průmyslu, otopu domácností, motorovým vozidlům. Zvláštní rys situace zde tkví v její společenské složitosti, především ve zmíněném již specifiku naší problematiky, že znečišťovatelé jsou namnoze — a často v masovém rozsahu — zároveň objekty účinků znečištění. Jestliže třeba v USA připadá zhruba jedno motorové vozidlo na dva obyvatele, nemůže vláda, závislá na hlasích voličů, postupovat výlučně z hlediska ochrany ovzduší — každý zákrok musí brát plný zřetel na možné reakce

mas motoristů, orientovaných spíše na svobodu provozu a úroveň pořizovacích nákladů vozidel, které při instalaci zneškodňovacích zařízení stoupají. Ve Velké Británii, kde v soudobé fázi nejvíce zůstává boj na úseku domácích topenišť, je — vedle hospodářských zájmů uhelných koncernů — odpor konzervativních kruhů proti myšlence odstranění tradičních krbů, tedy faktor ryze společenské povahy, stále ještě mocnou překážkou dalšího pokroku v boji. Pokud jde o sektor průmyslu, je sice prvotní okruh finančních dopadů opatření na ochranu ovzduší omezený, početnost postižených individuů je však v kapitalistických zemích nahrazena jejich hospodářsko-politickou mocí. A v dalším průběhu se pak náklady na ochranu ovzduší, stovky milionů dolarů či miliardy marek, neúprosňě promítnou do ceny spotřebního zboží a tím i do oblasti přímého zájmu mas.

Z těchto poměrů vyvěrají i pochopitelné pochyby veřejnosti o míře upřímnosti různých projevů i opatření proti znečišťovatelům. Tyto poměry však na druhé straně zdůvodňují i společenskou nutnost kontinuální, poctivě míněné a správně zaměřené propagace ochrany ovzduší. Z této složité, rozporuplné situace se prosadil poznatek, že účinná propagace ochrany ovzduší není jen jakýmsi doplňkem či přívěskem opatření veřejné moci, nýbrž integrální součástí každé širší, opravdu vážně myšlené akce za očistu vzduchu v zájmu mas obyvatelstva.

Významným faktorem je i praxe výkonných orgánů všech stupňů, metody, jakých používají při řešení složitých problémů technických, ekonomických a společenských. Boj proti průmyslovému znečištění v Anglii např. získal, jak zmíněno, pevnou právní základnu. Výsledky boje na tomto úseku se hodnotí jako nejlepší z postižených zemí světa. Emise ročních 800 tisíc tun kouře z průmyslových zdrojů v roce 1952, relativně nízká, byla do roku 1965 stlačena na pouhých 200 tisíc tun/rok [11] (USA — 1965 průmyslový kouř 6 milionů tun/rok [1], ČSSR — 1965 úlet průmyslového popílku 1½ milionu tun/rok). Také řada specifických exhalací průmyslových odvětví byla likvidována nebo drasticky snížena. Tyto významné úspěchy jsou přičítány nejen

dlouhé tradici boje, ale i metodám akcí na ochranu ovzduší, tzv. dobrovolné kázni (self-discipline) provozovatelů velkých zdrojů znečišťování ovzduší, atd.

Průmysloví inspektoři jsou ve Velké Británii rekrutováni z řad odborníků s výrobní praxí. Obvykle nepostupují cestou nařizovací, nýbrž cestou spolupráce s výrobou, která je zdrojem exhalací. Někdy získávají podniky pro myšlenku, aby zneškodňovací opatření bylo pokusně vyzkoušeno v jednom závodě — v případě úspěchu je pak zařízení zaváděno v širším rozsahu. Důležitou zásadou je právě rozvíjení trojstranné spolupráce mezi průmyslovými inspektory, orgány místní správy a samotným průmyslem.

Celkové výsledky akcí ovšem naprosto neznamenají, že akce probíhají idylicky. Pravdy, vyslovené v britském časopise *Builder* na sklonku minulého století, neodezněly s nástupem století našeho. Pro průmyslové koncerny zůstává v zásadě i dnes ochrana ovzduší vedlejší činností, jejímž vlastním účelem je i nadále zajistit činnost hlavní, směřující v konečném účinu k tvorbě zisků. Za sedm desetiletí prudkého vývoje se však změnilo to, že problematika exhalací se stala v zásadě technicky řešitelnou, a pod tlakem veřejnosti byla ochrana ovzduší uznána jako společenská nutnost.

Ostatně i vztahy mezi velkoznečišťovateli ovzduší (vod) a orgány odpovědnými za ochranu přírodního prostředí probíhají třebas v USA obvykle v duchu méně kooperativním než je pravidlem ve Velké Británii. Problémy zde bývají předmětem ostrých, dlouhotrvajících sporů [12].

Opatření společenské povahy

Vědecky podložené návrhy na komplexní řešení určitých úseků ochrany ovzduší obsahují — v návaznosti na opatření technického rázu — též návrhy na opatření společenské povahy. Tak např. návrh Akademie věd USA [1] na komplexní řešení problematiky exhalací z výfuků motorových vozidel obsahuje také náměty takových opatření, jako je rozšíření hromadné dopravy na odpovídající kvalitativní úrovni tak, aby mohl být omezen provoz individuálních vozidel, zvýšení počtu osob přepravovaných jedním vozidlem, přizpůsobení zátěže vozidla

síle motoru, odstupňování pracovní doby, decentralizace hospodářské činnosti, atd. Tato opatření nejsou pochopitelně na stejné úrovni přijatelnosti pro všechny úseky veřejnosti (motoristé, hospodářské kruhy atd.), ani stejně aktuální — jejich společným jmenovatelem je však skutečnost, že jejich jádro není technického, nýbrž společenského charakteru.

V nejohroženějších oblastech vyspělých zemí, především v Kalifornii a na východním pobřeží USA ve státech New York a New Jersey, jsou zaváděny poplachové systémy pro případy kritických situací v ovzduší [13].

Také v NSR uzákonila např. země Severní Porýní-Vestfálsko poplachový systém srovnatelný s poplachovými systémy v USA, s povinnými omezeními provozu zdrojů při poplachu vyššího stupně. Čelný západoněmecký odborník Wiesthaup [14] však vyjadřuje pochybnost o společenské nutnosti této zákonodárné úpravy z hlediska situace v NSR.

Kádry ochrany ovzduší

Důležitým aspektem společenské problematiky je otázka kádrů ochrany ovzduší. Řádivou představu kvantitativní potřeby kádrů umožňuje údaj [15], že v přítomné době má ochrana ovzduší v USA k dispozici na 1 000 kvalifikovaných pracovníků, potřebuje však již dnes, má-li opravdu řádně fungovat, na 7 000 kvalifikovaných lidí. Problematika odborných kádrů se však neomezuje jen na inspekční a kontrolní orgány. Znečišťovatelská odvětví průmyslu rovněž věnují rostoucí pozornost náboru vlastních kádrů, jichž používají ne vždy zcela jednoznačně pro společenské cíle ochrany ovzduší. Problémem není ovšem jen počet pracovníků, nýbrž i jejich kvalifikace, která podle amerických pramenů vyžaduje vysokoškolské vzdělání přírodovědního nebo technického směru s multidisciplinární orientací. Řada amerických univerzit organizuje výuku zaměřenou na nejrůznější specifické směry ochrany ovzduší. Při mnohostranných možnostech, které se otevírají pracovníkům tohoto typu v jiných oborech, představuje nábor sám o sobě obtížný problém, jež lze řešit jedině vhodnými platovými podmínkami a poskytnutím přiměřeného statutu, odpovídajícího významu poslání.

Pokrok boje proti znečišťování ovzduší v posledních desetiletích je založen především na nebývalém rozvoji výzkumu a vědy, velkého počtu disciplín, podílejících se na řešení problematiky ochrany ovzduší. Intenzivně je zkoumána problematika škodlivin z celkového hlediska i působení jednotlivých látek, vzájemné působení škodlivin v ovzduší, vlivy klimatických, meteorologických a topografických faktorů, účinky na zdraví člověka, živočichy, rostlinstvo — především na zemědělské a lesní kultury —, jakož i neživé materiály, např. kovy, dřevo, textil, umělá vlákna. Postupuje analýza složení ovzduší i měřicí technika, technika zneškodňování pomocí změn výrobní technologie, zachycování nečistot a jejich rozptylu (vysoké komíny), prostorové uspořádání zdrojů a objektů působení škodlivin z ovzduší a ovlivňování odolnosti (umístění lidských sídel ve vztahu k zdrojům znečišťování ovzduší, výběr odolných zemědělských a lesních kultur), problematika ekonomická, právní, společenská, atd.

Ruku v ruce s významným pokrokem na mnoha dílčích úsecích poznání jsou však objevovány i rozsáhlé, dosud neprobádané oblasti.

V USA, vedoucí zemi ve výzkumu ochrany ovzduší, stouply federální výdaje na ochranu ovzduší za posledních 8 let více než 15krát, na úroveň 65 miliónů dolarů ročně — z čehož na výzkum připadá asi 40 % [16]. Zákon *Air Quality Bill* počítá s dalším prudkým vzestupem federálních dotací až na 300 miliónů dolarů/rok, se zvláštním důrazem na klíčové problémy odsiřování paliv a exhalací z motorových vozidel [17]. Částky, které v souvislosti s problematikou ovzduší vynakládá — jak uvedeno v jiné souvislosti — sám americký průmysl, se již dnes odhadují na dalších 300 miliónů dolarů/rok. (V poměru k odhadovaným škodám však celkové náklady na ochranu ovzduší na dnešní úrovni činí stále ještě řádově méně než 10 %.)

Územní základna, zmezinárodnění ochrany ovzduší

Významným aspektem společenské problematiky ochrany ovzduší je vývoj územní základny boje. Technicko-ekono-

mický pokrok se zde projevuje v rozsahu územních dopadů právních opatření, v posunu pravomoci mezi orgány veřejné moci, v organizačních formách vědecko-výzkumné činnosti, atd.

V souladu s omezeným rozsahem zdrojů znečišťování ovzduší a s nízkou úrovní poznání vycházely prvotní koncepce právních norem z představy, že kouř, podobně jako hluk, obtěžuje hlavně sousedy [18]. S růstem počtu a mohutnosti zdrojů a s postupem společenského poznání se však stává zřejmým, že s původními koncepcemi již nelze vystačit, vyvíjí se pravomoc městských orgánů, která pak postupně přechází na orgány větších územních celků, „counties“, států (USA), Länder (NSR). Ve státních celcích svazové či federální povahy je v posledních letech zvlášť zřetelná tendence k přesunu pravomoci na širší, svazovou či federální územní základnu. V NSR sílí volání po důsledné úpravě na spolkové úrovni, v USA představuje *Air Quality Act* rozhodující krok vpřed ve prospěch federální pravomoci. Federální orgány budou zřizovat oblastní komise pro řešení problémů ochrany ovzduší, které přesahují hranice jednotlivých států, a v důležitých případech budou vydávat normy emisí s platností pro celé území USA.

Dalším stadiem vývoje jsou pak tendence k zmezinárodnění činnosti na podkladě geograficko-politických oblastí nebo na podkladě celosvětovém.

Problematickou ochrany ovzduší se již zabývají, s různým zaměřením a intenzitou, mezinárodní organizace — jako Světová zdravotnická organizace, Evropská hospodářská rada OSN, Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj, Evropská rada atd.

Také mezinárodní zájmové organizace klíčových průmyslových odvětví, jako je Evropské společenství uhlí a oceli, věnují v poslední době problematice znečišťování ovzduší soustavnou pozornost. Rafinerie ropy v západní Evropě vytvořily dokonce vlastní mezinárodní orgán CONCAWE (Conservation of Clean Air and Water), především ke společnému výzkumu v oblasti ochrany čistoty vod a ovzduší. Organizace sdružuje již 80 % zpracovatelské kapacity západní Evropy.

Společnosti pro ochranu ovzduší USA, Anglie, Francie, NSR, Argentiny a Ja-

ponska vytvořily Mezinárodní unii sdružení na ochranu ovzduší, která již zahájila činnost: světový kongres v Londýně v říjnu 1966 byl uspořádán Mezinárodní unii.

Není bez zajímavosti, že ze čtyř komisí Výkonné rady této Mezinárodní unie pro přípravu dalšího mezinárodního kongresu v roce 1970 ve Washingtonu jsou první dvě pověřeny zpracováním ryze společenských aspektů ochrany ovzduší — uvědomování veřejnosti a problematiky osvěty a výcviku pracovníků.

Úsilí o zmezinárodnění základny boje za čistý vzduch si klade za úkol především shromažďovat a distribuovat informace, spolupracovat ve výzkumu a vědě, omezovat duplicitnost výzkumu, sjednocovat měřicí metody k dosažení srovnatelnosti hodnot zjištěných v jednotlivých zemích, vyměňovat poznatky, organizovat mezinárodní setkání odborníků, atd. Výhledově se rýsuje i požadavek postupného zmezinárodnění právních předpisů, především na úseku nejvyšších přípustných koncentrací hlavních obecně exhalovaných škodlivin. Hybnou silou akcí v západním světě není ovšem vždy sama čistota ovzduší nebo jiné zájmy celospolečenské povahy: volání po sjednocení norem maximálně přípustných koncentrací škodlivin v mezinárodním měřítku je např. někdy zdůvodňováno i potřebou vyrovnat náklady na ochranu ovzduší v každém odvětví ve všech státech na stejnou úroveň, což by prý zabezpečilo rovnost podmínek v obchodní soutěži pro všechny podniky příslušného odvětví v kterémkoliv státě [19].

Situace v ČSSR

[20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27].

Ve srovnání s jinými průmyslově vyspělými zeměmi s tradičním znečišťováním ovzduší není situace v ČSSR příznivá.

Tak např. s nejběžnější škodlivinou — pevným úletem — se vyspělé země Západu do značné míry vypořádaly. Rázné a důsledné akce v řadě amerických i anglických měst vedly ke snížení prašného spadu na hodnoty kolem 200 tun/

km²/rok i nižší, vzhled dříve příslovečně začouzených měst se drasticky změnil. Moskva má průměrný spad 220 tun², Paříž 260 tun. U nás je norma 150 t/km²/rok prakticky jen deklarativní povahy, skutečnost se pohybuje v Praze v průměru kolem 400 t, v Kladně i 1 000 t, v Králově Dvoře 1 600 t, na Ostravsku dosahují průměrné roční hodnoty místy až 3 000 t, v Severočeském kraji v silně postižených místech od 1 000 do 5 000 t.

Také koncentrace kysličníku siřičitého, především v Severočeském kraji, zůstávají v porovnání s vývojem v jiných zemích na neúnosně vysoké úrovni (2–9krát vyšší než v průmyslových městech Anglie). Ani specifické exhalace chemického průmyslu nejsou u nás dosud v mnoha případech adekvátně zneškodňovány.

Také dispozice zachyceným odpadem představuje u nás závažný problém. Množství zachyceného, především elektrárenského odpadu dosahuje obrovských hodnot a podíl nejškodlivější frakce, popílku, vzrůstá.

Není sporu o tom, že situace v Severočeském kraji, na Ostravsku i jinde je především důsledkem místního nakupení mohutných zdrojů znečišťování ovzduší — a devastace životního prostředí vůbec — v časovém rozmezí asi sta let, zhruba od poloviny minulého století do poloviny století našeho. Ekonomické zřetele si tu vynutily oblastní soustředění zdrojů. Nízká úroveň a jednostranná orientace vědy a techniky na výrobní ekonomické cíle však byla hlavní příčinou toho, že staré zdroje byly vybudovány bez zneškodňovacích zařízení, s nedostatečným vzájemným rozestupem, a že lidská sídla byla postavena zpravidla v jejich těsné blízkosti. Rozhodujícím faktorem je ovšem skutečnost, že palivo, na němž byl průmysl této oblasti vybudován, má z hlediska čistoty ovzduší krajně nepříznivé vlastnosti: vysokou sirnatost i popelnatost — a nízkou výhřevnost. V ohromných množstvích je spalováno uhlí stále horší kvality, takže na docelení jednotkového efektu (výrobu 1 Gcal či 1 MWh) je nutno spalovat větší množství paliva a zvyšovat tak zátěž ovzduší.

² Podmínky ochrany ovzduší v SSSR jsou odlišné: topografie i skladba palivové základny jsou podstatně příznivější, ovzduší není zatíženo technicky zastaralým průmyslem, nakupeným na omezeném území bez ochranných pásem, modernější techno-

logie produkuje v průměru menší odpady a tím i celkově menší úlet škodlivin, atd. SSSR proto nepadá mezi země postižené nebo ohrožené znečišťováním ovzduší ve smyslu této práce.

Podíl výrobních vztahů kapitalismu na naší problematice je mimo pochybnost: v důsledku naprostého převládnutí zájmů výroby zaměřené na zisk nabyla ve vztahu k ovzduší v minulosti jednoznačně vrchu první funkce společnosti, tj. funkce znečišťování ovzduší na úkor funkce ochrany ovzduší.

Aktuálnější je vývoj problematiky ovzduší v prvních fázích budování socialismu. Od r. 1952 jsou vyhlašovány také u nás obecně závazné předpisy o ochraně ovzduší, i u nás nejprve na základě požadavků péče o zdraví, od r. 1960 se zaměřením na komplexní ochranu ovzduší — poslední v podobě zákona č. 35/1967. Od roku 1960 vychází také řada usnesení vlády na ochranu ovzduší, které se v poslední době soustřeďují na Severočeský kraj.

Mezi společenské kořeny neutěšeného stavu patří v celostátním měřítku především vážný nedostatek koncepční a organizační stability, který je v oblasti ochrany ovzduší ovšem jen odrazem celkové situace v našem národním hospodářství. I rozhodnutí na nejvyšší úrovni mají na našem úseku většinou jen velmi krátkou životnost, jedno vládní usnesení střídá druhé (jen v poslední době byla na úseku ochrany ovzduší v Severočeském kraji vydána usnesení vlády č. 70/67, 71/67, 260/67, 21/68). Koncepce hlavní problematiky (rozmístění elektráren, jejich vybavení odsiřováním zplodin hoření či vysokými komíny pro rozptýl zplodin atd.) je vždy znovu od základu měněna a zůstává i nadále nejistá (technická a ekonomická stránka odsiřování velkých jednotek). Organizací a kontrolou ochrany ovzduší se zabývá nadměrné množství orgánů a organizací, výzkum je roztržštěn v četných pracovištích Akademie i resortních. Vzájemná pravomoc a spolupráce se vyjasňuje jen postupně, jednání za účasti mnoha partnerů je složité a mnohdy těžkopádné. Neustálé změny, vyvolávající pocity nejistoty pokud jde o budoucnost předpisů i stanovenou pravomoc, nikterak neposilují autoritu řídicích orgánů.

Tato situace je jednou z příčin stavu, který je např. předmětem výmluvného zjištění usnesení vlády č. 70/1967: „Většina úkolů z usnesení vlády č. 524/1964 není plněna a vztah resortů a podniků k životním otázkám Severočeského kraje

neodpovídá vážnosti situace“. Za půl roku po vydání tohoto nového usnesení konstatuje však KNV Severočeského kraje vážné nedostatky také v plnění tohoto usnesení.

Národní výbory, z nichž zejména okresní národní výbory tvoří významný článek v organismu ochrany ovzduší (ukládání poplatků a pokut znečišťovatelům), trpí u nás velmi citelným nedostatkem kádrů i jejich nedostatečnou stabilizací. Otázky úrovně odměňování, statutu a možnosti prohlubování odborných znalostí zde nepochybně hrají význačnou úlohu. Závažné potíže pramení i z polyfunkčnosti národních výborů, pro něž výrobní závod není jen zdrojem škodlivých exhalací, nýbrž i zdrojem zaměstnanosti obyvatelstva obvodu a tím i zárukou udržení dosaženého stupně životní úrovně.

Za tohoto stavu ani nepřekvapí zjištění Ústřední komise lidové kontroly, že „mnohé okresní národní výbory... včas nevypracovaly ani seznam znečišťovatelů ovzduší, nepřezkoušely podklady a výpočty poplatků znečišťovatelů, nevydaly rozhodnutí o jejich výši..., platby poplatků často ani neurgovaly... a podíly na zaplacených poplatcích většinou zase včas neodvedly“. Neuspokojivá situace na většině ONV trvá.

Tyto poměry se nemohly nepromítnout do postoje hlavních znečišťovatelů ovzduší, především výrobních podniků — včetně výrobců tepla a elektrické energie. Těžko bychom asi hledali u nás podniky, které by byly ochotny se odhodlat ke změně technologie výroby nebo i instalovat nákladná odlučovací zařízení se všemi závažnými důsledky pro hospodaření podniku jedině proto, aby zbavily obyvatelstvo — včetně, a to v neposlední řadě, vlastních pracujících a jejich rodin — škodlivých následků exhalací. Spíše se setkáváme se snahou vyhybat se povinností ochrany ovzduší, oddalovat závazné objednávky odlučovacích zařízení, využívat někdy i odstranitelných dílčích poruch instalovaného zařízení k zastavení jeho provozu, atd. Chybí prostě dosud také u nás oni „praví lidé“ Détriho, prodchnutí upřímnou vůlí bojovat za ozdravení našeho ovzduší — a chybí zatím většinou také tlak, zejména organizovaný tlak mas postiženého obyvatelstva, na důsledné prosazování požadavků ochrany ovzduší.

V této souvislosti je nutno věnovat pozornost argumentu absolutní nutnosti plnit přednostně výrobní úkoly, přičemž výrobci staví někdy věc tak, jako by požadavky ochrany ovzduší — a životního prostředí vůbec — byly na překážku uskutečňování výrobních cílů socialistické společnosti. Tento rys situace je součástí širší společenské problematiky tvorby životního prostředí, zdánlivé nebo dočasné rozpornosti aspektů užitnosti a obyvatelnosti hmotného světa. V dnešní situaci, charakterizované silnou nerovnováhou mezi oběma aspekty, která je důsledkem jak jednostranného zaměření na zájmy výroby pro zisk v období kapitalismu, tak i zásadního nedocení stěžejního významu a časové naléhavosti péče o životní prostředí mas obyvatelstva v prvních údobích rozvoje socialistického budování, je nezbytné, jak zdůrazňuje Z. Lakomý [28], „posílit základní aspekt tvořivé péče o životní prostředí, který by měl prostoupit veškeré činnosti člověka a společnosti . . . , především pak sféru těch činností, které směřují k materiální exploataci hmotného světa a které dosud značně zanedbávaly své negativní vlivy na kvalitu prostředí“.

Ve skutečnosti zde ovšem zpravidla nejde o zájmy socialistické výroby, nýbrž spíše o zájmy jedinců nebo většinou nepočetných skupinek, jimž z krátkozrakého, úzkoprsého hlediska spíše vyhovuje ponechat vše při starém a vyhnout se všemu, co by jim mohlo situaci zkomplikovat — bez ohledu na širší a zejména dlouhodobé následky pro ty, jimž sama výroba v socialistické společnosti má v konečném účínu sloužit.

V přítomné době procházíme údobím, kdy se do oblasti ochrany ovzduší promítá poznání, že — podobně jako v celém hospodářském i ostatním životě — se hmotné stimuly musí stát hlavní základnou úsilí o nezbytné změny nežádoucích situací. Uplatňování soustavy stimulů, ať již pasivních (poplatky, pokuty, penále) nebo aktivních (dotace, slevy na poplatcích), zakotvené především v zákoně č. 35/1967, se u nás teprve začíná rozvíjet a jeho rozvoj a zpevnění si vyžádá ještě určité doby. Při správném zaměření a opravdu důsledném, společensky správně orientovaném postupu zákonodárných i výkonných orgánů všech stupňů by se soustava hmotných stimulů

měla stát účinnou oporou pokroku v oblasti ochrany ovzduší.

Při značné početnosti orgánů a organizací, zabývajících se nejrozmanitějšími aspekty problematiky znečišťování ovzduší, chybí však u nás dosud účinný nositel třetí a nejdůležitější funkce společnosti v oblasti ochrany ovzduší, tj. organizace hájící pouze zájmy ochrany ovzduší, organizace, která by představovala vskutku účinnou základnu důsledného, nekompromisního boje proti znečišťování ovzduší. Touto základnou nemůže být ROH, které — nehledě k tomu, že nepředstavuje veškeré obyvatelstvo (staří nebo nemocní lidé, ohrožení ve zvlášť velké míře znečištěným ovzduším, jsou zpravidla důchodci) — má těžiště své působnosti jinde, a tyto jiné zájmy, které má a nyní v rostoucí míře bude hájit (tj. především úroveň výdělků pracujících závodu, jehož výroba by měla být v zájmu ochrany ovzduší případně omezena či dokonce zastavena), budou v rozporu se zájmy ochrany ovzduší. Základnou dobrovolné organizace boje proti znečišťování ovzduší se podle zkušeností nemůže stát ani Čs. červený kříž, a podle své povahy ani jiné masové organizace.

Rozbor společenské problematiky naší situace, rozpoznání společenských příčin vážných potíží, zejména poznání jejich dlouhodobého charakteru a převážně objektivní povahy — to vše mluví pro to, abychom se vážně zabývali úvahami o účelnosti vybudování samostatné, nezávislé organizace, která by skutečně zastupovala zájmy všeho obyvatelstva v oblasti ochrany ovzduší, vytvářela účinnou, objektivně podloženou a celostátně koordinovanou protiváhu tlaku znečišťovatelů, dávala účinnou podporu povolaným orgánům a zároveň kontrolovala jejich činnost. Průběh projednávání některých případů, které vzbudily v poslední době pozornost veřejnosti (Královodvorské cementárny, NHKG Vítkovice), by podle názoru autora účelnosti přímé účasti takové organizace nasvědčoval.

Perspektivy

V dostizích mezi růstem produkce škodlivin a jejich zneškodňováním může v některých fázích vývoje v určitých územních oblastech dojít k dočasnému předstihu produkce exhalací před vývojem

zneškodňovacích technických či organizačních opatření. V oblastech potenciálního nebezpečí (např. v Los Angeles) nelze vyloučit ani opětný souběh mezních podmínek klimatických, meteorologických a topografických, které by mohly přivodit i další havarijní situace.

Celkově však není důvodu k obecně pesimistickému výhledu.

Lidstvo dnes totiž má v mezinárodním měřítku k dispozici stále adekvátnější metody měření a rozboru složení ovzduší, jeho znalosti o všech aspektech znečišťování ovzduší prudce narůstají. Společnost má k dispozici obrovskou, stále rostoucí vědeckovýzkumnou kapacitu, kterou je možno v potřebném rozsahu dlouhodobě orientovat na kritické úseky ochrany ovzduší. Tendence k mezidisciplinární integraci bezesporu sílí.

Technika zneškodňování exhalací dosáhla již dnes vysokého stupně a hlavní soudobé problémy (odsiřování spalín, zneškodňování výfukových plynů) jsou po technické stránce v zásadě vyřešeny — zbývající nevyřešené problémy jsou již spíše provozně ekonomického rázu a proto není pochyby, že budou v relativně dohledné době zvládnuty.

Světové veřejné mínění je vyburcováno, společenské síly na ochranu ovzduší budou s růstem uvědomění obyvatelstva dále silnit. Za tohoto vývojového trendu by mohlo dojít ke kritickému stavu především tehdy, pakliže by zodpovědné orgány na některém rozhodujícím úseku hrubě podcenily riziko vývoje nebo zanedbaly péči o ovzduší — a to právě není vzhledem k trendu vývoje společenských sil pravděpodobné. Rovnováha mezi funkcemi společnosti v oblasti znečišťování ovzduší se ve světovém měřítku jednoznačně stabilizuje ve prospěch uvědomělého boje za čistotu ovzduší.

V této situaci nepředstavuje výjimku ani Československo. Bylo by však neodpustitelnou chybou zastírat, že v rámci světového vývoje je naše specifická situace relativně velmi nepříznivá. Organizace ochrany ovzduší je u nás oproti hlavním postiženým zemím o 50—100 let opožděna (průmysloví inspektoři: Anglie 1863, ČSSR 1967; společnosti na ochranu ovzduší: USA 1874, Anglie 1899, v ČSSR není zatím uvažována), dědictví minulosti je krajně tíživé, přítomnost je zatím neutěšená a

budoucnost se teprve začíná formovat. Odhalení kořenů společenské problematiky ovzduší a jejich hlubší studium je pak nezbytným předpokladem k tomu, aby i na tomto úseku byla co nejrychleji nastoupena cesta ke komplexnímu, dlouhodobému, účinnému řešení.

Literatura

- [1] *Waste Management and Control*, National Academy of Sciences, Washington, D. C., 1966.
- [2] J. A. Ternisien, *Les pollutions d'origine industrielle et urbaine*, Premier Ministre, Délégation générale à la recherche scientifique et technique, Paříž 1965.
- [3] J. Evelyn, *Fumifugim — or the Inconvenience of the Air and Smoke of London Dissipated*, Londýn 1661, nové vydání Londýn 1933.
- [4] I. Mieck, „*Aerem corrumpere non licet*“ — *Luftverunreinigung und Emmissionschutz in Preussen...*, Technikgeschichte, Verlag des Vereins deutscher Ingenieure, Düsseldorf, Bd. 34, 1967, Nr. 1.
- [5] E. C. Halliday, *A Historical Review of Atmospheric Pollution*, Air Pollution, Columbia University Press, New York 1961.
- [6] A. R. Meetham aj., *Atmospheric Pollution, its Origins and Prevention*, Pergamon Press, 3. vyd., Londýn, 1964.
- [7] THE OBSERVER, 26. listopad 1967.
- [8] *Clean Air Conference of the National Society for Clean Air*, Blackpool, October 1967, Conclusions, Control of Diesel-engined Vehicles.
- [9] *Restoring the Quality of Our Environment*, Report of the Environmental Pollution Panel, President's Science Advisory Committee, The White House, Washington 1965.
- [10] *Air Pollution at Hague Conference*, Smokeless Air, Journal of the National Society for Clean Air, London, Winter 1966.
- [11] *Proceedings of the National Clean Air Conference 1965*, Eastbourne, Anglie.
- [12] D. P. Barnes, *A Practical Relationship between Government and Industry*, Journal of the Air Pollution Control Association, October 1965, Vol. 15., No. 10.
- [13] T. A. Glenn, jr., *Regional Air Pollution Warning System*, Journal of the Air Pollution Control Association, January 1966, Vol. 16, No. 1.
- [14] H. Wiethaup, *Der Smogalarm in rechtlicher Sicht*, Zentr. Aerosol-Forschung, Stuttgart, Mai 1967, Bd. 13, Nr. 5—6.
- [15] *Air Pollution Training Programs*, U. S. Department of Health, Education and Welfare, Public Health Service, Washington, D. C., 1966.
- [16] Anonym, *Senate Begins Work on Air Pollution Bill*, Chemical and Engineering News, February 13, 1967.

- [17] *Air Quality Act. Report of the Committee on Public Works, U. S. Senate, Washington 1967.*
- [18] J. Berg, *Gesetzliche Aspekte der Luftreinhaltung, Staub*, Bd. 25, 1965, No. 9.
- [19] Mahler, *Methods of Reducing Pollution Caused by Specific Industries*, European Conference on Air Pollution, Štrasburk 1964.
- [20] K. Symon, *Znečištění ovzduší a jeho vztah ke zdravotnímu stavu obyvatelstva*, Československá hygiena, ročník V, 1960.
- [21] K. Symon, *Vliv exhalací velkých tepelných elektráren na životní prostředí*, Mezinárodní sympozium, Liblice 1965.
- [22] M. Tomaidès, *Influence du système de chauffage employé sur la pollution de l'air*, Sympozium EHK, Praha 1966.
- [23] S. Muranský, *Oblasti největšího znečištění ovzduší a vody v ČSSR*, Sborník Čs. společnosti zeměpisné, 1964, sv. 69, č. 4.
- [24] P. Pachner, *Znečištění ovzduší na Ostravsku a jeho vliv na zdraví obyvatelstva*, Ostrava 1963.
- [25] J. Majer — M. Hrouda, *Problematika životního a přírodního prostředí spojená s umístěním elektráren v severočeské hnědohorné pávni*, Ústí n. L. 1966.
- [26] *Technicko-ekonomická koncepce ochrany ovzduší*, Ministerstvo lesního a vodního hospodářství, Praha, duben 1968.
- [27] *Péče o čistotu venkovního ovzduší*, Zpráva Ústřední komise lidové kontroly, Praha, duben 1968.
- [28] Z. Lakomý, *Některé otázky vědy a výzkumu životního prostředí*, Věstník ČSAV, č. 3/1968, s. 197—217.

Резюме

Карел Финк: Общественная проблематика засорения атмосферы

Проблематика засорения атмосферы считалась до недавня поприщем естественных, медицинских и технических наук — основной факт, что эта область в основном и прежде всего является общественной проблематикой, обусловленной существованием людского общества определенного типа на определенной степени развития, становится предметом наблюдения только в последнее время.

О борьбе с последствиями засорения атмосферы имеются в распоряжении записи от начала 14 века, когда начинается распространяться сжигание угля с целью отопления и производства. Однако борьба в современном смысле имеет историю примерно сто лет старую, отвечающую периоду стремительного развития новейших источников засорения атмосферы. Наибольшую традицию в борьбе имеют страны больше всего постигнутые обширной, старой урбанизацией и индустриализацией, прежде всего Англия и США.

В современном фазисе борьбы в промышленно развитых западных странах силы разделены прежде всего с точки зрения соответствующих производственных специальностей. Однако на

стороне защиты атмосферы стоят массы населения, для которых чистый воздух является условием жизни. Поэтому основным постулатом борьбы является действительная мобилизация масс, при помощи правильно направленной пропаганды. Носителями действий на охрану атмосферы во многих западных странах являются добровольные общества по охране атмосферы.

Знаменательным общественным фактором охраны атмосферы является действительная точка зрения правительств и более низких органов охраны, являющаяся равнодействующей воздействия ряда общественных сил — нажима засорителей и противоположного нажима масс населения. Хороших результатов взаимного сотрудничества с промышленностью достигнуто на западе в Англии, с продолжительной традицией борьбы.

Самостоятельную проблему представляет вопрос кадров, их набор и квалификация. Большая, постоянно повышающаяся роль принадлежит также науке и исследованию, расходы для этой цели постоянно повышаются.

Территориальная база борьбы постоянно расширяется. От первоначального соседского понимания проблематики перешло на базу городов, потом районов, краев и государств. Сегодня проблематика становится международной, в согласии с потребностями всей области и с всеобщим общественным развитием.

На заднем плане мирового развития в странах традиционного засорения атмосферы, работа потом намечает обстановку в Чехословакии. Современная обстановка здесь недоброжелательная. Теплота производится сжиганием большого количества некачественного угля с большей сернистостью и золой. В общественной области речь идет прежде всего о наследстве капиталистической индустриализации, которое отличается накоплением источников засорения атмосферы без тщательного растущего, способствующего ассенизации территории. Однако первый период социалистической постройки недооценил аспект обитаемости жизненной среды, а в этих районах и заботу о здоровой атмосфере. В настоящее время это необходимо чем раньше исправить.

Из специфических трудностей общественного характера в работе говорится об частых изменениях концепции построения теплоэлектростанций, которые вместе с другими изменениями ослабляют авторитет решения. Национальные комитеты пока недостаточно снабжены по линии кадров. Иногда стояли им на пути полифункциональность к большей последовательности и твердости в борьбе с промышленными и другими засорителями.

При чрезмерном количестве органов и организаций, занимающихся этой проблематикой, в Чехословакии до сих пор не существует организации, защищающей добровольно интересы населения от засорителей атмосферы.

Система материальных стимулов, введенная только в последнее время должна была бы при процессе уполномоченных органов действительно посодействовать при решении сложной проблематики на довольно запущенном участке.

Из мировой точки зрения нет причин опасения от важных аварий атмосферы. Уровень

мировой техники в основном достаточная, чтобы рассчитывать с экзальтациями, угрожающими атмосфере. Прежде всего это повышающееся сознание масс, которое в будущем должно было бы стать надежной гарантией того, что к действиям борьбы приступим своевременно и что они будут проводиться всегда последовательно, вплоть до достижения нужного воздействия.

В этом направлении не представляет исключения даже Чехословакия, которая однако в борьбе за чистую атмосферу должна догонять значительное опоздание по сравнению с другими странами, которые традиционно подвергнуты опасности или постигнуты сильным загрязнением атмосферы.

Summary

Karel Fink: Social Aspects of Air Pollution

The complex of problems of air pollution has until recently been regarded as a domain of natural, medical and technical sciences — only lately has the attention of the students of this complex problem been drawn to the fact that this area involves, primarily, social issues which are conditioned by the existence of human society of a definite type at a definite stage of its development.

The first records of the struggle against air pollution date from the early fourteenth century, when the combustion of coal for heating and manufacturing purposes began to spread. In the modern sense, however, the history of this struggle covers the period of the rapid upsurge of the modern sources of air pollution. The greatest tradition of the struggle has developed in the countries most affected by extensive urbanization and industrialization of the old type, in particular in England and the USA.

At the present stage, the forces involved in the struggle in the industrially advanced countries of the West are primarily divided in accordance with the vested interests of the respective industries. Air conservation is, however, being championed by the population at large, for whom clean air is a precondition for survival. The elementary postulate of the struggle is, therefore, an effective mobilization of the masses by means of a conveniently directed promotion of the objectives of the struggle. In most countries of the West, the struggle for clean air is advocated by voluntary societies for the conservation of clean air.

An important social factor of air conservation is the actual attitude of governments and local authorities which is the resultant of the functioning of a variety of social forces — the pressure of the operators of the sources of air pollution and the opposing pressure of the masses of the population. Adequate results of a mutual cooperation with the industries may be seen in England which can boast of a long tradition of the struggle.

The issue of the personnel, its recruitment and qualification, represents a separate problem. An important, growing part is played by science and research — the cost of these pursuits is on a constant increase.

The territorial scope of the problem of air pollution, which was originally confined to relations among immediate neighbours, was later extended to municipalities, then to entire districts, regions, provinces, and ultimately to states. Today, however, the whole complex of problems is put on an international basis, in keeping with the needs of the whole field and in harmony with the social development in general.

The article presents an outline of the situation in Czechoslovakia against the background of the world development. The present situation is far from favourable. Heat is generated by the combustion of large amounts of low-grade coal with high sulphur and ash content. In the social area, the country is confronted with a heritage of capitalist industrialization which accumulated sources of air pollution without an adequate distance separating one plant from another. The first period of socialist industrialization, however, underestimated the aspect of habitability of the living environment, and more particularly the conservation of a healthy atmosphere. This situation must now be remedied.

Among the specific difficulties of a social character frequent changes in the basic pattern of the development of thermal power stations are mentioned. These changes do not contribute to strengthening the authority of the decisions taken in this field. The National Committees are as yet lacking qualified personnel and the plurality of their responsibilities sometimes stands in the way of a greater consistency in the struggle against industrial and other air polluters.

While the number of organs and organizations concerned with the problems of air pollution is excessive, no organization has been set up as yet on a voluntary basis to safeguard the interests of the population against the polluters.

If adequately handled, the system of material incentives, introduced only recently, should be instrumental in improving the situation in this wanting area.

From the world angle, there is no need to entertain general fears of atmospheric calamities. The present technological standards are basically sufficient to deal with the pollutants threatening the atmosphere. Above all, however, it is the growing consciousness of the population which should become a guarantee that the actions to combat air pollution will henceforth be started in time and that they will be consistently conducted until the required effect has been obtained.

Czechoslovakia is no exception in this respect. However, compared with other countries affected by severe air pollution, this country's struggle is considerably delayed.

1. Kritické faktory rodinného prostředí v koncepci Glueckových

Intimní atmosféra rodinného mikroprostředí je v úzké souvislosti s pozdější sociální adaptací člověka. Pro obor kriminologie potvrdily platnost této poučky výzkumy amerických badatelů Sheldona a Eleanor Glueckových.¹ V tomto článku chceme s poznatky Glueckových konfrontovat první výsledky kriminologického výzkumu, prováděného od r. 1966 našim výzkumným týmem.

Manželé Glueckovi ve svém díle rozvinuli v kriminologii do té doby zřídka používanou metodu retrospektivních studií. Nejznámější prací tohoto druhu je výzkum 1000 bostonských chlapců, popsáný r. 1950 v díle *Unraveling Juvenile Delinquency* [2]. Třicetiletý štáb odborníků a pomocného personálu po řadu let zkoumal dvě protikladné skupiny 10 až 17letých chlapců: 500 delinkventů, odpovídajících si trest za opakované delikty, a 500 chlapců s dobrým chováním. Glueckovi použili metodu sdružených párů — každý delinkvent tvořil dvojici s chlapcem z kontrolního souboru, oba měli stejný etnický původ, bydleli v obvodu se stejnou vysokou hladinou zločinnosti, byli stejně staří a měli zhruba stejný inteligenční kvocient. Na financování tohoto velkorysého výzkumu se podílelo kolem dvaceti různých fondů.

Celou pestrou směs sociálních faktorů ovlivňujících životní dráhu delinkventa Glueckovi nakonec koncentrovali do „sociální předpovědní tabulky“ o pěti kategoriích.² Všechny pět faktorů úzce souvisí s intimní atmosférou rodiny, v níž jedinec vyrůstal.

Chceme zde porovnat některé aspekty rodinného mikroprostředí v koncepci manželů Glueckových s výsledky kriminolo-

gického výzkumu provedeného v ČSSR v létě 1966. Proto se nejprve zastavíme u údajů, které Glueckovi naměřili ve svém výzkumu a z nichž pak odvodili svou tabulku.

Pět hledisek „sociální předpovědní tabulky“ má symetrickou stavbu. Dvě se týkají emocionálního vztahu rodičů k dítěti (zvlášť vztah matky, zvlášť vztah otce), dvě se vztahují k sociální kontrole uplatňované rodiči vůči dítěti (kázeň vyžadovaná otcem, dohled matky na dítě), a konečně pátý faktor vyjadřuje soudržnost rodiny.³

Emocionální vztah otce k chlapci definovali autoři v těchto termínech [2,270—271]:

Vřelý (warm) — otec je pln pochopení, je laskavý, citově k dítěti připoutaný, někdy dokonce dítěti nadřazuje.

Lhostejný (indifferent) — otec nevěnuje chlapci příliš velkou pozornost.

Nepřátelský (hostile) — otec chlapce odmítá.

Stejným způsobem definovali autoři i citový vztah matky k dítěti.

Četnosti těchto znaků, jak byly ve výzkumu naměřeny, jsou uvedeny v tabulkách 1 a 2 [2,125—126].

Tabulka 1: Emocionální vztah matky k chlapci (USA)

Charakteristika	Delinkventi	Nedelinkventi
Vřelý	357	471
Lhostejný	105	17
Nepřátelský	33	5
Celkem	495	493

$$\chi^2 = 99,80$$

$$P < 0,01$$

¹ Přehlednou informaci o výzkumech manželů Glueckových nalezne čtenář v čísle 5/1968 Sociologického časopisu v recenzi K. Vítka *Problematika delinkvence mládeže a jejího časného rozpoznávání v pojetí S. a E. Glueckových*.

² Viz citovanou recenzi K. Vítka.

³ Odchylujeme se poněkud od pořadí zachovávaného Glueckovými.

Tabulka 2: Emocionální vztah otce k chlapci (USA)

Charakteristika	Delinkventi	Nedelinkventi
Vřelý	198	387
Lhostejný	211	77
Neprátelský	83	16
Celkem	492	480

$$\chi^2 = 168,75$$

$$P < 0,01$$

Znaky rodiči uplatňované sociální kontroly formulovali Glueckovi pro účely výzkumu takto [2,270]:

Kázeň vyžadovaná otcem:

Uvolněná (lax) — otec je nedbalý, lhostejný, nechá chlapce dělat, co chce.

Příliš přísná (overstrict) — otec je tvrdý, nerozumný, poslušnost si vymáhá strachem.

Kolísavá (erratic) — otec kolísá mezi přísností a shovívavostí, není v kontrole důsledný.

Pevná, ale laskavě vyžadovaná (firm but kind) — kázeň je založena na zdravém úsudku, který chlapec chápe.

Dohled matky na chlapce:

Odpovídající (suitable): Jestliže matka nepracuje mimo domov a není nemocná, osobně přísně dohlíží na chlapce nebo činí opatření k využití jeho volného času v klubech či na hřištích. Je-li nemocná, nebo je-li z větší části mimo domov, zastupuje ji v tom odpovědná dospělá osoba.

Dostatečný (fair): Ačkoliv je matka doma, dohlíží na chlapce jen částečně.

Tabulka 3: Kázeň vyžadovaná otcem (USA)

Charakteristika	Delinkventi	Nedelinkventi
Uvolněná	122	82
Příliš přísná	120	40
Kolísavá	191	82
Pevná, ale laskavě vyžadovaná	26	255
Celkem	459	459

$$\chi^2 = 277,99$$

$$P < 0,01$$

Neodpovídající (unsuitable): Matka dohlíží na chlapce nedbale, ponechává jej bez usměrňování jeho vlastním nápadům, nebo jej svěřuje péči neodpovědného dítěte či dospělého.

Tabulky 3 a 4 ukazují získané četnosti v těchto dalších dvou aspektech [2, 131, 113].

Tabulka 4: Dohled matky na chlapce (USA)

Charakteristika	Delinkventi	Nedelinkventi
Odpovídající	35	320
Dostatečný	145	107
Neodpovídající	318	64
Celkem	498	491

$$\chi^2 = 405,42$$

$$P < 0,01$$

Přesná definice jednotlivých položek má velký význam jak pro interpretaci výsledků výzkumu, tak pro jeho případné ověření nebo opakování. Proto uvádíme i formulaci znaků u páté položky [2, 271]:

Soudržnost rodiny:

Soudržná rodina (cohesive): Mezi členy rodiny je silný pocit sounáležitosti projevující se ve vzájemné pomoci, ve společných zájmech, v úctě k domovu, ve vzájemných citových vztazích. „Jeden za všechny, všichni za jednoho“.

Rodina s jistými prvky soudržnosti (some elements of cohesion): I když může být rodinný celek poněkud porušen (pro nepřítomnost jednoho či více členů), zbývající skupina, v níž chlapec žije, vykazuje přinejmenším některé rysy soudržnosti.

Neintegrováná rodina (unintegrated): Domov je jen místem dočasného pobytu (a place to „hang your hat“); individuální zájmy členů převažují nad společnými zájmy.

Empirické četnosti, naměřené v těchto znacích, uvádíme v tabulce 5 [2, 115].

Každá tabulka byla testována na hladinu statistické významnosti; přetiskujeme výsledky včetně výchozích hodnot χ^2 .

Z údajů, které jsme zde podrobně uvedli, pak Glueckovi odvodili svou prognózu

stickou tabulku. U každého znaku stanovili „vážený skór selhání“ (weighted failure score) způsobem, který bude níže rozveden. Vznikl tak index, jehož hodnota je kolem 50 tehdy, jestliže je daný znak rovnoměrně rozložen jak v souboru delinkventním, tak v souboru normálním. Čím více se tento index blíží 100, tím těsnější je souvislost znaku s delinkvencí; čím více klesá k nule, tím je naopak znak těsněji spojen se společensky žádoucím chováním.

Tabulka 5: Soudržnost rodiny (USA)

Charakteristika	Delinkventi	Nedelinkventi
Soudržná rodina	80	309
Rodina s jistými prvky soudržnosti	296	187
Neintegrováná rodina	123	4
Celkem	499	500

$$\chi^2 = 270,91$$

$$P < 0,01$$

Pro účely prognózy sloučili Glueckovi některé blízké znaky v jediný znak. Výslednou tabulku i s takto vypočtenými hodnotami uvádíme v prvním sloupci tabulky 6 [2, 261]. Jednotlivé znaky, podrobně popsané výše, jsou tu pro stručnost jen krátce charakterizovány.⁴

Záhy po vyjití práce *Unraveling Juvenile Delinquency* verifikovala řada jiných autorů prognostickou hodnotu této tabulky na vlastních retrospektivních studiích. Dnes je již k sociologické tabulce manželů Glueckových rozsáhlá literatura (viz například [1, 3, 4, 5, 7, 9, 13]). Verifikační studie byly prováděny nejen v USA, ale například i ve Francii, v Japonsku a jinde. Velká většina autorů konstatovala zřetelně vyšší prognostickou hodnotu tabulek oproti dosavadním klinicko-intuitivním metodám, při jejich jednoduché a časově úsporné aplikaci ([10, 11, 12, 3] aj.). Prognostické metody manželů Glueckových vyvolaly ovšem také polemiku a kritiku. Není účelem této stati zabývat se kriminologickou prognózou, a proto se také

na tomto místě nechceme dotýkat sporů, které dosud probíhají.

Tabulka 6: Závažnost rodinných faktorů v obou výzkumech

Charakteristika	Výzkum	
	USA	ČSSR
1. <i>Emocionální vztah matky k chlapci</i>		
Lhostejný nebo nepřátelský	86,2	88,4
Vřelý	43,1	46,0
2. <i>Emocionální vztah otce k chlapci</i>		
Lhostejný nebo nepřátelský	75,9	75,8
Vřelý	33,8	40,0
3. <i>Kázeň vyžadovaná otcem</i>		
Příliš přísná nebo kolísavá	71,8	66,4
Uvolněná	59,8	70,1
Pevná, ale laskavě vyžadovaná	9,3	35,7
4. <i>Dohled matky na chlapce</i>		
Neodpovídající	83,2	86,9
Dostatečný	57,5	44,5
Odpovídající	9,9	33,2
5. <i>Soudržnost rodiny</i>		
Neintegrováná rodina	96,9	91,3
Rodina s jistými prvky soudržnosti	61,3	57,0
Soudržná rodina	20,6	36,1

Upozorňujeme zde na tyto skutečnosti pouze proto, aby v širších souvislostech vynikl význam základních faktorů rodinného mikroprostředí, na nichž Glueckovi svou tabulku vybudovali.

2. Ověření kritérií v našem výzkumu

Do dlouhodobého kriminologického výzkumu adolescentů, který dosud probíhá a na němž se podílí tým pracovníků různých profesí, byla jako dílčí problematika zařazena i otázka experimentálního prověření sociologické tabulky Glueckových v našich podmínkách.

Již na počátku výzkumu jsme si uvědomovali, že nemůžeme použít číselných hodnot vypočtených Glueckovými. Mezi oběma výzkumy byly totiž obsahové i metodické rozdíly. Glueckovi prováděli šetření u dětí a pubescentů ve věku 10–17 let (průměr 12,4 let), my u adolescentů 19–25letých (průměr 20,2 let). Jejich vý-

⁴ Prognóza se podle manželů Glueckových stanoví prostým součtem bodů zjištěných u daného jedince a zařazením jedince do jedné z kategorií

podle hodnoty tohoto součtu. Každé kategorii přísluší určitá pravděpodobnost delinkventního chování v budoucnu.

běrový soubor zahrnoval populaci z jediného severoamerického města, náš reprezentoval celou ČSSR. Podstatné rozdíly vyplývaly z odlišného státního a společenského zřízení, jakož i z jiných kulturních a sociálních tradic, v nichž příslušníci obou výběrových souborů vyrůstali. Glueckovi prováděli svá šetření ve čtyřicátých letech, my v roce 1966 — v době jejich výzkumu naši respondenti teprve přicházeli na svět. Z toho vyplývaly i rozdílné generační vlivy na oba soubory.

Podstatné rozdíly byly i v metodě shromažďování informací. Glueckovi používali jako základní metody interviewu, při němž výzkumný pracovník prováděl osobní šetření přímo v rodině a v jejím okolí. My jsme aplikovali speciálně upravený dotazník, na nějž odpovídala sama zkoumaná osoba. Potíže byly spojeny s překladem jednotlivých kritérií — malý sémantický posun při překladu se může markantně projevit ve frekvenci získávaných odpovědí. Potíže byly i v tom, jak v dotazníku co nejstručněji vyjádřit charakteristiku jednotlivých faktorů, aby odpovídaly koncepci Glueckových. Američtí autoři mohli při instruktáži asistentů volit podrobné vymezení a popis sledovaných znaků; my jsme museli pro účely dotazníku usilovat o maximální stručnost při dostatečné přesnosti. Formulace použité v našem dotazníku jsou uvedeny v tabulkách 7—11. Jako další možnou odpověď jsme museli zařadit eventualitu, že respondent s otcem či matkou nežije.

Všechny tyto rozdíly ve složení zkoumaných souborů i v použitých metodách výzkumu samozřejmě předem kladly otázku, zda je možno porovnávat výsledky našeho šetření s výsledky americkými.

Podobně jako ve výzkumu americkém, také v našem případě šlo o výběrový soubor 1000 jedinců. Šetření bylo provedeno u 500 delinkventů, kteří si právě odpykávali nepodmíněné tresty odnětí svobody, a u 500 mladých lidí s velmi dobrým postojem k normám občanského soužití a ke kázní. Kontrolní skupina nedelinkventů byla vybrána z ukázněných vojáků ve vybraných vojenských jednotkách.

Dotazník, v němž bylo použito kritérií S. a E. Glueckových, obsahoval celkem 59 otázek. Většina z nich se vztahovala ke kriminogenně významným faktorům z dětství, k poruchám v rodinném pro-

středí, k atmosféře rodiny, k trávení volného času a k různým příznakům sociální maladaptace. Dotazník měl formu sešitu s postupně krácenými stranami, do něhož se zasouvala vyměnitelná vložka pro zaškrtávání odpovědí. Dotazník byl snímán ve standardně navozované testové atmosféře v rámci celé baterie testů. Jeho sejmутí trvalo 15—25 minut. Po sejmутí dotazníku se vyplněná vložka nahradila čistou a dotazník byl připraven k novému použití. Vyplněná vložka mohla být ihned převedena na děrný štítek.

Tabulka 7: Emocionální vztah matky k chlapci (ČSSR)

Jaký vztah měla k tobě matka?	Delinkventi	Nedelinkventi
Vřelý — cítil jsem, že mne má ráda	412	483
Lhostejný — příliš se o mne nezajímala	49	6
Nepřátelský — neměla mne ráda	12	2
Nežil jsem s matkou	23	8
Celkem	496	499

$$\chi^2 = 53,64$$

$$P < 0,01$$

$$C_n = 0,32$$

Tabulka 8: Emocionální vztah otce k chlapci (ČSSR)

Jaký vztah měl k tobě tvůj otec?	Delinkventi	Nedelinkventi
Vřelý — cítil jsem, že mne má rád	297	441
Lhostejný — příliš se o mne nezajímal	103	39
Nepřátelský — neměl mne rád	35	5
Nežil jsem s otcem	57	9
Celkem	492	497

$$\chi^2 = 115,39$$

$$P < 0,01$$

$$C_n = 0,46$$

Díky této úpravě a také tomu, že v průběhu terénního výzkumu programátor (který je členem výzkumného týmu) připravil a odladil program pro samočinný počítač, měli jsme již za čtrnáct dní po návratu z terénního výzkumu k dispozici první souhrnné výsledky. Absolutní četnosti naměřené v obou protikladných

Tabulka 9: Kázeň vyžadovaná otcem (ČSSR)

Jak s tebou jednal tvůj otec?	Delinkventi	Nedelinkventi
Nevšimavě — neměl o mne velký zájem	47	20
Příliš přísně — měl jsem z něho strach	108	52
Nedůsledně — někdy příliš přísně, někdy si mne nevšímal	64	35
Přísně, ale laskavě	212	381
Nežil jsem s otcem	62	9
Celkem	493	497

$$\chi^2 = 126,68 \quad P < 0,01 \quad C_n = 0,48$$

Tabulka 10: Dohled matky na chlapce (ČSSR)

Jaký přehled měla matka o tvém chování do tvých 15 let?	Delinkventi	Nedelinkventi
Velmi dobrý — věděla, co dělám v době volna	139	279
Dost dobrý — věděla to hlavní	150	187
Malý — mnoho toho o mně nevěděla	173	26
Nežil jsem s matkou	34	8
Celkem	496	500

$$\chi^2 = 175,62 \quad P < 0,01 \quad C_n = 0,55$$

Tabulka 11: Soudržnost rodiny (ČSSR)

Jaká byla soudržnost vaší rodiny?	Delinkventi		Nedelinkventi	
	Počet	Procento	Počet	Procento
Velká — žili jsme společně a drželi se hesla: „Jeden za všechny, všichni za jednoho“	172	34,4	304	60,8
Dostatečná — i když jsme často nebyli doma pohromadě, cítili jsme, že patříme k sobě	250	50,0	188	37,6
Malá — každý si šel svou cestou a domů chodil hlavně na nocleh	63	12,6	6	1,2
Neodpověděli*)	15	3,0	2	0,4
Celkem	500	100,0	500	100,0

$$\chi^2 = 92,31 \quad P < 0,01 \quad C_n = 0,41$$

*) Pro výpočet χ^2 nebyl tento řádek brán v úvahu.

souborech jsou uvedeny v tabulkách 7 až 11. Získané údaje umožňují zajímavá srovnání s tabulkami 1—5 a stály by za bližší rozbor, pro nějž však zde není místo. Stejně jako manželé Glueckovi, také my jsme se pomocí testu χ^2 přesvědčili, že všechny získané výsledky jsou významné na jednocentní hladině ($P < 0,01$). Kromě toho jsme pro každou tabulku vypočetli normovaný koeficient kontingence C_n [8; 63—64]. Tato hodnota umožňuje srovnávat míru závislosti v jednotlivých tabulkách.

Současně byl pro každý zjišťovaný znak vypočten index udávající stupeň souvislosti daného znaku s trestnou činností.

Oba protikladné výběrové soubory byly záměrně voleny tak, aby představovaly okrajové extrémy pro zkoumaný problém. Rozdílné četnosti zkoumaných znaků v protikladných souborech představují základní informační rozpětí, které je možno podrobně zpracovávat metodami matematické statistiky. Je to mnohem přesnější pohled než postup dosud uplatňovaný ve většině podobných výzkumů, které se omezují na procentuální četnost zkoumaných rysů u delinkventního souboru. Každý — i sebevíce kriminogenní — znak má totiž určitou frekvenci i u elitní populace, o normální populaci ani nemluvě. Také z rozvrácených rodin a z chuligánských part vyrůstají lidé, proti nimž nemůže mít společnost žádné námitky.

Pro výpočet kriminogenní váhy faktoru jsme použili jednoduché metody, uplatněné manželi Glueckovými. Výpočet je možno demonstrovat na tabulce 11. V prvním sloupci je počet odpovědí získaných v delinkventní skupině. V druhém sloupci je tentýž údaj vyjádřen v procentech. Další dva sloupce uvádějí odpovědi na stejnou otázku ve skupině nedelinkventů — třetí v absolutních četnostech, čtvrtý v procentech. Kriminogenní váha („weighted failure score“ Glueckových) prvního faktoru (velká soudržnost rodiny) se potom vypočte takto:

$$\frac{100 \cdot 34,4}{34,4 + 60,8} = 36,1$$

Připomeneme-li si, že hodnota 50,0 je hranicí mezi kriminogenními a antikriminogenními faktory, vyplývá z výsledku, že velká soudržnost rodiny je faktor výrazně antikriminogenní. Vypočteme ještě

váhu třetího faktoru v tabulce: $100 \cdot 12,6 : (12,6 + 1,2) = 91,3$. Malá soudržnost rodiny je tedy faktorem vysoce kriminogenním.

Tyto indexy mají sloužit jak v případě manželů Glueckových, tak ve výzkumu prováděném naším týmem k stanovení statistické prognózy chování a k diferencované prevenci delinkvence.

V tabulce 6 podáváme celkový přehled závažnosti rodinných faktorů pro genezi delinkvence, jak vyplývá jednak z výzkumu manželů Glueckových, jednak z výzkumu prováděného naším týmem. Přes všechny obsahové i metodické rozdíly mezi oběma výzkumy je shoda v závažnosti jednotlivých faktorů nečekaně vysoká. Tento výsledek byl překvapením i pro pracovníky týmu, a to tím spíše, že úloha výzkumných pracovníků a možnost i podvědomého ovlivnění výsledků končily standardní instrukcí responden-

Tabulka 12: Pořadí rodinných faktorů v obou výzkumech

		Výzkum			
		USA		ČSSR	
		váha	pořadí	váha	pořadí
A	Neintegrováná rodina	96,9	1.	91,3	1.
B	Lhostejný či nepřátelský citový vztah matky	86,2	2.	88,4	2.
C	Malý (neodpovídající) dohled matky	83,2	3.	86,9	3.
D	Lhostejný či nepřátelský citový vztah otce	75,9	4.	75,8	4.
E	Příliš přísné nebo nedůsledné jednání otce	71,8	5.	66,4	6.
F	Jisté prvky soudržnosti v rodině	61,3	6.	57,0	7.
G	Nevšimavé jednání otce (uvolněná kázeň)	59,8	7.	70,1	5.
H	Dostatečný dohled matky	57,5	8.	44,5	9.
I	Vřelý citový vztah matky	43,1	9.	46,0	8.
J	Vřelý citový vztah otce	33,8	10.	40,0	10.
K	Velká soudržnost rodiny	20,6	11.	36,1	11.
L	Velmi dobrý (odpovídající) dohled matky	9,9	12.	33,2	13.
M	Přísný, ale laskavý otec	9,3	13.	35,7	12.

$$R(\rho) = 0,97$$

tům, jak mají odpovídat na dotazník. Všechny další postupy až po vytištění zde uváděných výsledků počítačem byly plně mechanizovány a automatizovány.

Naše výpočty se výrazněji liší od Glueckových pouze u tří položek: velká soudržnost rodiny (ČSSR : 36,1; USA: 20,6), velmi dobrý dohled matky (ČSSR: 33,2; USA: 9,9), přísný, ale laskavý otec (ČSSR: 35,7; USA: 9,3). Jde o tři faktory, které mají v rodinách delinkventů ze všech sledovaných faktorů nejnižší frekvenci. Přisuzujeme tento rozdíl uplatnění rozdílných metod v obou výzkumech, jakož i rozdílnému sociálně ekonomickému profilu československé a americké rodiny. Američtí asistenti, kteří navštívili rodiny delinkventů, byli patrně mnohem skeptičtější a zdrženlivější v hodnocení dobrých rodinných vlivů v delinkventním souboru. Naši delinkventi sami své rodiče tak negativně nehodnotí. Zaměstnanost matek je v naší populaci mnohem větší, než byla v souboru Glueckových, což nepochybně ovlivňuje vnitřní atmosféru rodiny. Smysl a směr zjišťované zákonitosti je tu v obou případech ovšem stejný.

Nejlepší možnost srovnání máme, seřadíme-li zkoumané faktory v pořadí, kterého dosáhly v obou výzkumech. Je to provedeno v tabulce 12. Vidíme, že s výjimkou tří přesunů je pořadí závažnosti všech třinácti faktorů v obou výzkumech shodné. Největší přesun je u faktoru G, který ze sedmého místa postoupil v našem výzkumu na místo páté. Je to zřejmě způsobeno volnějším jazykovým převedením této položky z angličtiny do češtiny. Zbylé dva přesuny se týkají položek, které jsou patrně v jediném statistickém intervalu a jejich pořadí je proto zaměnitelné: rozdíl mezi vahou položek L a M je 0,6 (USA), rozdíl mezi vahou položek H a I je 1,5 (ČSSR).

Ověříme-li si matematicky vztah mezi oběma výsledky Spearmanovým koeficientem pořadové korelace [8, 150], zjistíme skutečně překvapivý stupeň shody: $R = 0,97$.

3. Závěry

Údaje, které zde byly uvedeny, nás opravňují k několika důležitým závěrům:

1. Intimní faktory rodinného mikroprostředí toho typu, které byly v obou výzkumech zkoumány, mají velký význam

v genezi trestné činnosti a protispolečenského jednání vůbec.

2. Jejich vztah k delinkvenci je relativně nezávislý na politickém zřízení a společenském řádu.

3. Jejich vztah k etiologii trestné činnosti je tak podstatný, že jsou relativně stále i při určitých změnách v metodách šetření a ve výběru zkoumaného delinkventního souboru.

4. Pro svou těsnou a verifikovatelnou souvislost s trestnou činností jsou tyto faktory vhodné k účelům kriminologické prognózy.

5. Vyšší stupeň shody byl naměřen u faktorů méně závislých na kulturních a ekonomických fenoménech (emocionální vztah matky k dítěti; emocionální vztah otce k dítěti; soudržnost rodiny) než u faktorů relativně více podmíněných současnými sociálními aspekty (kázeň vyžadovaná otcem; dohled matky na dítě — viz tabulka 6).

6. Pro typické delinkventní jedince je charakteristická porucha v interpersonálních vztazích a v emocionálních vazbách uvnitř rodiny. Vyplývá to ze společného jmenovatele faktorů, které dosáhly nejvyšší kriminogenní závažnosti (neintegrovatelná rodina; lhostejný či nepřátelský citový vztah matky; lhostejný či nepřátelský citový vztah otce — viz tabulka 12).

7. Pro vyslovené dobře sociálně adaptované jedince je příznačná dobrá funkce rodiny jako instituce elementární sociální kontroly. Vyplývá to z analýzy faktorů, jejichž váha je nejnižší (přísný ale laskavý otec; velmi dobrý, resp. odpovídající dohled matky na dítě; velká soudržnost rodiny — viz tabulka 12).

8. Srovnání výsledků obou výzkumů potvrzuje objektivní charakter zákonitostí, jimiž se řídí procesy sociální patologie, a ukazuje, že i na tomto společenskovědním úseku je možno při opakovaném šetření dospět ke shodným závěrům.

Literatura

- [1] P. Horoszowski: *Kryminologia*, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1965.
- [2] S. and E. Glueck: *Unraveling Juvenile Delinquency*, Harvard University Press, 2nd Ed., Cambridge 1951.
- [3] E. Glueck: *Status of Glueck Prediction Studies*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, Vol. 47, 1, 1956.

- [4] S. and E. Glueck: *Early Detection of Future Delinquents*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, Vol. 47, 2, 1956.
- [5] S. Glueck: *Ten Years of Unraveling Juvenile Delinquency*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, Vol. 51, 3, 1960.
- [6] V. Malý: *Statistická analýza kvalita-tivních dat*, Acta Universitatis Carolinae, Medica, 1, 1962.
- [7] Z. Ostrianska: *Prognóza recydywy u nieletnych przestępców oraz wyniki badań prognostycznych 180 recydywis-tów w wieku 15—16 lat*, Archiwum kryminologii III, 1965.
- [8] R. Reisenauer: *Metody matematické sta-tistiky a jejich aplikace*, SNTL — Prá-ce, Praha 1965.
- [9] *Symposium on the Gluecks' Latest Re-search*, Federal Probation, Vol. XV, 1, 1951.
- [10] R. E. Thompson: *A Validation of the Glueck Social Prediction Scale for Pro-neness to Delinquency*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, Vol. 43, 4, 1952.
- [11] R. E. Thompson: *Further Validation of the Glueck Social Prediction Table for Identifying Potential Delinquents*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, Vol. 48, 2, 1957.
- [12] W. R. Whelan: *An Experiment in Pre-dicting Delinquency*, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science, Vol. 45, 4, 1954.
- [13] P. Zakrzewski: *Zagadnienie prognozy kryminologicznej*, Wydawnictwo praw-nicze, Warszawa 1964.

Резюме

Мирослав Веверка: Критерия С. и Е. Глюковых в нашем криминологическом исследовании

В рамки долговременного криминологического исследования молодежи, достигающей совершеннолетия, продолжающегося до сих пор, был как частичная проблематика зачислен и вопрос экспериментальной проверки социальной предикационной таблицы Глюковых на чехословацкой населенности.

Между исследованием Глюковых и исследованием, проводимым нашей группой возникли содержательные и методические противоречия. Глюковыми проводилось расследование у детей и молодежи переходного возраста, в возрасте 10—17 лет (в среднем 12,7 лет). Нами проводилось расследование у молодежи, достигающей совершеннолетия, 19—25 летних (средний возраст 20,2 года). Их отборный коллектив содержал населенность из единственного североамериканского города, наш из всей Чехословакии. Основные противоречия вытекают из отличного государственного и общественного строя, как и из иных культурных и социальных традиций, в которых члены обеих отборных коллективов вырастали. Глюковы проводили свое расследование в сороковых годах, а нами оно проводилось в 1966 году,

из чего и вытекают различные генерационные влияния на оба коллектива.

Существенная разница оказалась и в методе сбора информации. Глюковы как основной метод избрали интервью. Нами был применен специально оформленный опросный лист. Трудности настали и с переводом английских критерий на родной язык респондентов (чешский, словацкий и венгерский). Далее возникли проблемы и в том, как в опросном листе в самом сжатом виде высказать характеристику отдельных факторов так, чтобы они отвечали концепции Глюковых.

Одинаково, как в американском исследовании, так и в нашем случае речь шла о коллективе 500 правонарушителей и контрольном коллективе 500 неправопорушителей. После установления ответов на отдельные критерия, был одинаковым способом, который применили Глюковы, вычислен каждый знак «взвешенный скор срыва».

Вычисленные данные отдельных знаков были сопоставлены с вычислением супруг Глюковых (см. таблицу 6 в тексте статьи). Несмотря на все содержательные и методические различия в обоих исследованиях, сходство в важности отдельных факторов неожиданно высокое. После распределения всех факторов в очередь (см. таблицу 12 в тексте статьи) было вычислено, что корреляционный коэффициент Спирмана равняется $\rho = 0,97$.

Из сопоставления результатов можно сделать несколько важных заключений:

1) Истинные факторы семейной микросреды этого типа, изучаемые в обоих исследованиях, имеют большое значение в генезисе уголовной деятельности и противообщественного поведения вообще.

2) Их отношение к уголовной деятельности относительно независимое от политического и общественного строя.

3) Их отношение к этиологии уголовной деятельности настолько существенное, что они относительно постоянные и при определенных изменениях в методах расследования и подборе изучаемого правонарушительного коллектива.

4) Из-за своей тесной и удостоверенной связи с уголовной деятельностью, упомянутые факторы подходящие для целей криминологической прогнозы.

5) Высшая степень сходимости установлена у факторов, менее зависимых от культурных и экономических феноменов (эмоциональное отношение матери к ребенку, эмоциональное отношение отца к ребенку, сплоченность семьи), чем у факторов относительно больше обусловленных современными социальными аспектами (дисциплина, требуемая отцом, присмотр матери за ребенком).

6) Для типичных правонарушительных индивидуумов является типичным нарушение в интерперсональных отношениях и эмоциональных связях внутри семьи. Это вытекает из общего знаменателя фактора, достигнутого наибольшей криминогенной важности (неинтегрированная семья, безразличное или враждебное эмоциональное отношение матери, безразличное или враждебное эмоциональное отношение отца).

7) Для совершенно хорошо социально ус-

новленных индивидуумов является характерным хорошая функция семьи как института элементарного социального контроля. Это подается из анализа факторов, вес которых самый низкий (строгий, но ласковый, отец, очень хороший или же ответственный присмотр матери за ребенком, большая сплоченность семьи).

8) Сравнение результатов обоих исследований подтверждает объективный характер закономерностей, которыми руководятся процессы социальной патологии и показывает, что и на этом общественном участке можно при повторительном расследовании прийти к совпадающим заключениям.

Summary

Miroslav Veverka: S. and E. Gluecks' Criteria in Our Criminological Research

The question of the experimental verification of the Gluecks' social prediction table on the Czechoslovak population was inserted as a partial problem in the framework of a long-term criminological research of adolescents, which is still going on. There were differences both in content and methods between the Gluecks' research and that carried out by our team. Whereas the Gluecks investigated children and pubescents at the age of 10—17 years (average 12.7 years), we examined 19—25 year old adolescents (average 20.2 years). Their selective sample contained the population of a single North American town, ours included the whole Czechoslovak Republic. There are substantial differences ensuing from a different State and social formation, as well as from other cultural and social traditions in which the members of both the selective samples grew up. The Gluecks carried out their investigations in the forties, we did so in 1966; this fact also indicates different generation influences on both the samples. There were also substantial differences in the methods of collecting information. The Gluecks used the interview as their basic method, whereas we applied a specially arranged questionnaire. There were also difficulties with the linguistic translation of the English criteria into the respondent's mother tongue (Czech, Slovak, Hungarian). Further problems arose in connection with the way of expressing as concisely as possible the characteristics of the separate factors in the questionnaire to make them correspond to the Glueck's conception.

Similarly as in the American research, also our case concerned a sample of 500 delinquents and a control sample of 500 non-delinquents. After ascertaining the answers to the separate criteria in a way similar to that used by the Gluecks, a "weighted failure score" was calculated for each trait.

The calculated weights of the separate traits were compared with the Gluecks' calculation (see table 6 in the text of the article). In spite of all the differences in content and methods in both the researches, the measure of conformity in the weight of the separate factors is unexpectedly high. After making a list of all the factors according to their order (see table 12 in the text of the article), Spearman's correlation coefficient was calculated to be $\rho = 0.97$.

In comparing the results we arrive at some important conclusions:

1. Intimate factors of the family micro-environment of the type examined in both the researches are of great significance for the genesis of criminal activity and anti-social behaviour in general.

2. Their relation to the criminal activity is relatively independent on the political system and the social order.

3. Their relation to the etiology of criminal activity is so substantial that they remain constant also when certain changes in the research methods and in the selection of the delinquent sample under study take place.

4. Owing to their close and verifiable connection with criminological activity, these factors are suitable for the purposes of criminological prediction.

5. A higher degree of conformity was measured with factors less depending on cultural and economic phenomena (affection of mother for child; affection of father for child; cohesiveness of family) than with factors relatively more conditioned by contemporaneous social aspects (discipline of child by father; supervision of child by mother).

6. A disturbance in interpersonal relations and emotional ties within the family is characteristic for typical delinquent individuals. This is given by the common denominator of the factors that have reached the highest criminogenous weight (unintegrated family; indifferent or hostile affection of mother; indifferent or hostile affection of father).

7. The good functioning of the family as an institution of elementary social control is characteristic for pronouncedly well socially adapted individuals. This is revealed by the analysis of factors having the lowest weight (a firm but kind father; suitable or fair supervision of child by mother; cohesive family).

8. A comparison of the results achieved in both the researches confirms the objective character of the laws controlling the processes of social pathology and shows that even in this social-scientific area it is possible, in a repeated research, to arrive at identical conclusions.

Stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce (Metodologická studie)

MILOŠ VIDLÁK
Ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha

Předmět studie

V sociologickém výzkumu se mnohdy setkáváme s otázkou, jak konstruovat stupnice. Jde o obtížnou otázku, zejména chceme-li se současně pokusit o průnik sociologie do historie. Takové otázky se však nevyhneme, chceme-li například hlouběji nahlédnout do sociologie husitské revoluce.

O průběhu revoluční sociální změny pojednávají četné srovnávací studie, které se pokoušejí vytvořit model tohoto druhu sociální změny srovnáním průběhu několika revolucí.

Názory na vznik, průběh a vyústění revoluce, ovšem i husitské, se však různí. Tato skutečnost podle našeho názoru zdůvodňuje nejen snahu vytvořit model povahy, pořadí a trvání etap revoluce srovnáním průběhu několika revolucí, ale také pokus nahlédnout do struktury této sociální změny, zejména z hlediska sociální stratifikace a struktury. To však současně znamená určit, jaké složky sociálního života vytvářejí tento druh sociální změny a jak se zúčastní na jejím průběhu; kdyby se podařilo průkazně určit jednotlivé složky změny, jejich průběh a vyústění, bylo by možno kriticky určit, z hlediska kterých komponentů byla husitská revoluce úspěšná či nikoli. Z metodologických důvodů a pro omezený rozsah studie se omezíme na komponent revoluční sociální změny, o jehož povaze na počátku husitské revoluce, o jehož průběhu a vyústění je mnoho sporů. Omezíme se dále jen na pokus určit povahu tohoto komponentu na počátku revoluce.

Nelze říci, že by naše i zahraniční historická literatura neobsahovala dosti podkladů k takovému zkoumání. Z hlediska naší metodologické studie je zvláště zajímavá práce F. Seibta, *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*. Tato studie mimo jiné přináší zajímavou sémantickou analýzu pojmu obce v husitské revoluci.

Seibtovy závěry v této otázce mohou proto být přijaty jako jeden z podkladů pro širší faktorovou analýzu husitské revoluce. Soudíme totiž, že jiné, na Seibtovi nezávislé studie pojmu obce v podstatě jen potvrdí — třebaš jinou metodou a na podkladě zevrubnější znalosti domácí literatury — dobře podložené názory Seibtovy v uvedené studii. Pokusíme se však zodpovědět následující otázku: Můžeme na podkladě domácí historické literatury [1]—[8] podat ucelenější, diferencovanější a přesnější obraz sociální diferenciace v husitské revoluci, než jak ji popisuje F. Seibt [9], který považuje za hlavní společenské, programové a akční skupiny universitní mistry, nacionalisty, drobný lid, polní bratrstva a vysokou šlechtu? Pokusíme se prokázat, že toto rozdělení směřuje společenskou diferenciaci, tj. rozvrstvení společnosti do různých sociálních vrstev, stojících na počátku husitské revoluce na určitém místě společenského žebříčku, s vytvářením programových a akčních skupin během revoluční sociální změny. Abychom přesněji obojí problematiku odlišili a podali tak diferencovanější a přesnější obraz společenské diferenciace, budeme se zabývat pouze stavem společenské diferenciace na počátku husitské revoluce. Teprve přesnější obraz společenské diferenciace na počátku revoluční sociální změny by se mohl stát východiskem jiné studie, zabývající se tvorbou programových a akčních skupin během této sociální změny, při níž komponent společenské diferenciace spolupůsobí s jinými komponenty sociálního života. Již pro přehlednost a metodologické odlišení otázky společenské diferenciace a tvorby programových a akčních skupin během společenské změny se budeme otázkou spolupůsobení komponentu sociální diferenciace s ostatními komponenty zabývat v této stati co nejstručněji.

Domníváme se, že tento účel můžeme bez jakýchkoli apriorních ideologických přístupů nejlépe splnit konstrukcí stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce. Konstrukce stupnice je obtížným metodologickým problémem, neboť znamená pokus nalézt v historických údajích skrytou proměnnou, jejíž utváření se objeví po nalezení vhodného kritéria, které může sloužit jako měřítko této proměnné. Konstrukce měřítka — indikátoru stupnice je zvláště obtížné u hierarchických systémů, které jsou založeny na kombinaci kritérií tvořících tzv. syntetickou gradaci, podle níž se určuje postavení jednotlivých sociálních vrstev na společenském žebříčku. Dříve tedy než přistoupíme ke konstrukci stupnice, musíme podniknout menší sociologicko-historický exkurs.

Sociologicko-historický exkurs

Ve stati používáme běžných sociologických pojmů, jak je uvádí J. Szczepański [10]. Vykládáme je v souvislosti s úkolem konstruovat stupnici sociální diferenciace na počátku husitské revoluce. Rozeznáváme dvojí sociální diferenciaci. Pozdně středověká společnost na počátku husitské revoluce v Čechách a na Moravě je horizontálně diferencována do různých společenských vrstev s nestejným stupněm možnosti působit v souvěké společnosti, která jim podle tohoto stupně přiznává nestejný stupeň významu. Společnost je tedy již na počátku sociální změny, jak dále uvádíme, výrazně rozvrstvena, strukturalizována. Společenské vrstvy tvoří strukturu (tj. společnost má určitou výstavbu), která do jisté míry umožňuje, aby se společenské vrstvy vzájemně doplňovaly a společnost se mohla udržet, případně rozvíjet. Změna ve společenské horizontální diferenciaci — tj. ve výstavbě rozvrstvení společnosti — pak znamená, že má dojít nebo dochází ke změně v sociální náplni a utváření jednotlivých vrstev, nebo dokonce k vzniku nebo zániku nových sociálních vrstev. Jako sociální vrstvu proto označujeme skupinu lidí, oddělenou kritériem společenské nadřazenosti nebo podřazenosti od ostatních vrstev. Základem tohoto oddělení je odstup opírající se o kritérium dále popsané. Systém vertikální diferenciace, tj. systém regulované nerovnosti, ve které jsou jed-

notlivé vrstvy postaveny níže nebo výše podle míry jejich významu, nazýváme stratifikací. Stratifikace pozdně středověké společnosti v Čechách a na Moravě může proto být modelována jako ordinální (pořadová) stupnice, kde číslo určité vrstvy udává její relativní vzdálenost od extrémních stupňů stupnice stratifikované sociální struktury. Intervaly této pořadové stupnice nemusí být a nejsou stejné. Změna ve stratifikaci proto znamená, že má dojít nebo dochází ke změně ve vzdálenosti jednotlivých sociálních vrstev nebo dokonce v pořadí jednotlivých vrstev na společenském žebříčku. Ke změně ve společenské stratifikaci tedy může dojít, aniž by ještě došlo k podstatné změně ve společenské struktuře. Změny v horizontální a vertikální diferenciaci společnosti, tj. v její struktuře i stratifikaci, se jako důležitá složka sociálního života projevují při tvorbě programových a akčních skupin během husitské revoluce.

Jak jsme již uvedli, hierarchický systém na počátku husitské revoluce spočívá v kombinaci kritérií, která vytvářejí syntetickou gradaci. Uvedená kritéria spoluvytvářejí nástroje společenské kontroly, udržující systém hierarchizované a stratifikované sociální struktury na počátku husitské revoluce.

Systém společenské kontroly vyvolává společenské tlaky přispívající ke konformitě sociálních vrstev, které, jak uvedeno, se pak mohou doplňovat při udržování sociální struktury. Společnost na počátku husitské revoluce si tedy může zachovat určitou společenskou organizaci. Systém společenské kontroly je tvořen složitou soustavou přijatých hodnocení, zvyků, obyčejů a hlavně sankcí, které mají význam již proto, že středověká společnost nemá soustavně udržovaný potlačovací aparát policejní, ani pravidelnou armádu. Vyjmenujeme aspoň některé z nich, důležité z hlediska pochopení dalších úvah.

Mezi *přijatá hodnocení* patří hodnocení postavení krále z panujícího rodu, hodnocení schopnosti papeže a členů duchovenstva udílet duchovní milosti, dále hodnocení autority universitních profesorů v otázkách vědeckých, míry rodové urozenosti podle stavu panského, rytířského a zemanského, autority stavovských soudů v otázkách právních, autority městského patriciátu ve správě měst, roz-

dílů v postavení občanů z různých vrstev a také v postavení obyvatelů měst královských a ostatních, význam kulturní činnosti a výtvorů duchovenstva a klášterů, diferencovaného postavení a omezení v právu nosit zbraň jen na určité vrstvy, a dále hodnocení ekonomické a finanční pozice patriciátů, cechů, klášterů a ko-runy.

Ze *zvyků* můžeme uvést: náboženské zvyky, jako jsou obřady pohřební, modlení za mrtvé, ústní zpověď knězi, uctívání ostatků a obrazů, konání procesí. Za příklad obyčejů mohou sloužit tehdejší rytířské kodexy.

Soustava *sankcí* ekonomických, právních a náboženských je zvláště bohatá. Jsou to sankce negativní, tj. tresty, které jsou buď formální, pokud jsou projevem institucí, nebo neformální, pokud jsou výrazem odsuzující reakce sociálního okolí. Neformálními negativními sankcemi jsou např. projevy zesměšňující postoj soupeřících skupin v husitské revoluci v soudobých pamfletech a manifestech, jakož i v jiné literatuře a v malířství. Formálními negativními sankcemi jsou soudobá právní rozhodnutí, avšak i rozhodnutí institucí církevních, jako jsou exkomunikace, interdikty, citace před církevní soudní orgány a inkvizici. Neformálními pozitivními sankcemi jsou mj. odměny, projevy úcty a uznání sociálního okolí, diferencované podle sociálních skupin — například vůči členům šlechtického stavu a duchovenstva —, pověsti šířené o vojenských kvalitách a mravní a duchovní úrovni vzájemně soupeřících jednotlivců a skupin v husitské revoluci, jak se projevují v soudobé publicistice a umění. Formálními pozitivními sankcemi jsou např. soustava udělování světských úřadů, povyšování do stavu panského a rytířského, udělování vojenských hodností panovníkem a revolučními orgány, avšak i udělování církevních beneficí a odpustků hříchů církevními orgány, a konečně poskytování majetkových výhod panovníkem, církevními orgány i institucemi městské správy.

Uvedli jsme aspoň některé nástroje společenské kontroly, abychom pomohli objasnit konstrukci stupnice. Učinili jsme tak také proto, že v rozsáhlé, zejména nové literatuře o husitské revoluci lze nalézt dosti pojednání o sociální struk-

tuře. Zmínky o kritériích oddělovajících jednotlivé vrstvy sociální struktury jsou však nepřehledně roztroušeny po celé literatuře. To rovněž platí o odůvodněních nižšího nebo vyššího postavení jednotlivé sociální vrstvy ve stratifikaci a zejména ovšem o nástrojích hierarchizace systému, o nichž jsme proto pojednali podrobněji.

V zájmu snazšího splnění našeho úkolu uvádíme několik základních poznámek o sociálních vztazích na počátku husitské revoluce. Je třeba — podle B. Mendla [5] a jiných autorů — poukázat na význam těchto pojmů: emfyteutický svazek, poddanství, arrha, renta a úrok. Jestliže se město vyvinulo z původní vesnice, zůstávala půda dlouho v majetku nevelkého počtu starých rodin, v rukou plnoprávných hospodářů. Kde je půda majetkem koruny, světské nebo duchovní vrchnosti, dostává se darem osobám, které s půdou získávají právo měšťanské.

V kolonizačních oblastech přiděluje půdu vrchnost měšťanům. Povaha zemědělské techniky, která je ostatně v pozdním středověku poměrně vyspělá, brání drobení půdy. Kupci a řemeslníci, pokud se nemohou usadit na půdě obecní nebo klášterní, se stávají občany nižšího práva, podsedky několika plnoprávných rodin měšťanských. Jsou na nich závislí hospodářsky a mnohdy i právně, neboť městský patriciát nad nimi vykonává i moc soudní. Z tohoto poddanského poměru mezi vlastníky půdy a jejich podsedky, tj. řemeslníky, cechy, vyplývá důležitý společenský rozpor; již v r. 1282 je také v Praze bohatší část obyvatelstva označena za „cives“ a řemeslníci tvoří vrstvu chudší, která většinou nemá plných práv měšťanských. Ve 13. století a pak hlavně v době Karlově se vyvíjí v Čechách a na Moravě impozantní soustava měst a jejich svazů. Zvláště Praha je současnou světovou metropolí. Královská města se těší různým výsadám. Jsou spravována po stránce správní i právní přímo korunou. Těší se proto relativní hmotné prosperitě a svobodě ve středověkém slova smyslu. Řemeslník tedy žije většinou na cizí půdě. Užívá domu sice dědičně, nemůže jej však prodávat bez svolení majitele půdy, na níž dům stojí (tj. městiště) — ať již je jím člen městského patriciátu nebo církevní vrchnost. Vlastník půdy je zpravidla i soudcem v majetkových spo-

rech svých podsedků. Cena domů původně byla ve srovnání s cenou půdy malá. Teprve koncem 14. století je kladen důraz na dům a hovoří se o domu s městištěm. Mluvíme proto o dědičném nájmu, emphyteusi ve středověkém slova smyslu. Vlastník propůjčuje s městištěm často i dům. Dlužník — úročník je povinen platit věriteli plat areální, je podržzen jeho pravomocí soudní, vykonává pro něho různé služby naturální povahy, koná pro něho různé práce řemeslnické, roboty, vojenské služby — zejména pro instituce církevní. Areální úrok, který je víceméně povahy naturální a spoluvytváří emphyteutický svazek mezi dlužníkem a věřitelem, se liší od úroku zvaného renta, u níž jde o poměr převážně hospodářské povahy. Rozdíl mezi arrhou a rentou nikdy nebyl ve středověké Praze tak výrazný, jako ve středověkých městech německých.

Ke konci 14. století již není — zejména u nás — hlavním bohatstvím půda. Zejména ve středověké Praze staví zámožní řemeslníci a obchodníci nákladné domy, jejichž cena převyšuje cenu půdy. K patriciátu a k nepočetným řemeslníkům, kteří v Praze vlastnili půdu, přistupuje další stav těch, kteří mnohdy prodali svůj majetek na venkově, kupují městiště a staví domy v Praze. Tento třetí stav tvoří podstatnou část řemeslných cechů a kupeckých gildů. Majitel městiště však často nemá prostředky na stavbu domu. Prodává proto na domě rentu, tj. přijímá úvěr a zavazuje se k ročnímu platu — ke zmíněné rentě. Podle středověkého právního názoru přechází prodejem renty vlastnictví domu nebo městiště na věřitele. Ke konci 14. století, kdy stoupá potřeba dlouhodobého i krátkodobého úvěru, může držitel domu dům svobodně prodat nebo zatěžovat jej novými rentami. Soudní pravomoc vlastníka půdy, kterou nejdéle podržely instituce církevní, mizí. Plat není již známkou nesvobody. Ani ten, kdo platí areální plat, není vylučován z řad plnoprávných měšťanů. Přetížení domů rentami je veliké. Renta se blíží hypotekární půjčce. Držitel domu (pozemku) však nemůže svůj dluh vrátit, věřitel nemůže svou půjčku vypovědět. Kdo rentu koupil, nemůže požádat zpět jistinu. Potřebuje-li volné oběžné prostředky, může rentu

pouze za peníze prodat. Tento stav se snaží udržet zvláště církevní instituce, které soustředily většinu rent ve svých rukách. Narážejí zejména na odpor cechů a gildů, které usilují buď o zrušení rent, o výkup rent nebo o to, aby platy ze sekularizovaných statků plynuly jako důchod města. Proto jsou pochopitelná usnesení velké obce pražské z r. 1421, kterými se konfiskované domy německého patriciátu převádějí na domácí spoluměšťany a „věrné sousedy“ a ruší se věčné platy. Popsaná podstata sociálního konfliktu mezi kláštery, patriciátem a řemeslníky a obchodníky v ceších a gildech není tak zřejmá na Moravě. Přechod od arrhy k rentě zde není také tak jasný, neboť potřeba úvěru a peněz na obchodní činnost a podnikání řemeslníků není tak výrazná jako v Čechách. Nastíněný sociální konflikt vzniká v městech s český mluvícím obyvatelstvem. V městech větších, s obyvatelstvem mluvícím převážně německy, je tlumen nacionálními ohledy a příslušností obyvatelstva ke straně katolické, Zikmundově a Albrechtově.

Se zaváděním emphyteutických svazků se setkáváme rovněž na venkově. Jako se vedle dočasného propůjčování domů ve městech ujímá jejich doživotní propůjčování (aby byla zaručena jejich údržba), tak také na venkově — zvláště u vinic a jiné půdy vyžadující delší kultivace k dosažení žádoucího výnosu — se doživotní pronájem rozšiřuje. Dochází dokonce k hromadným pronájmům. Půda určená pro novou osadu je rozdělena na lány. Písemnými smlouvami, v nichž se nájemci zavazovali zaplatit sumu nákupnou (arrhu, podací) a někdy i k menším robotám a naturálním platům, bylo přesně formulováno i jejich (někdy dočasně) osvobození od všech robot a veřejných platů. V osvobození od tohoto břemene, které nejtíže dopadalo na poddané na českém právu, spočívala největší výhoda selského lidu na právu německém. Německé právo bylo na počátku doby husitské velmi rozšířeno. Sedlák však nemohl opustit svůj statek bez svolení pánova a ustanovení zákoníku Karla IV, upravující tuto otázku, nedošla právní účinnosti, jako ostatně celý zákoník. I když snad břemeno robot a platů nebylo vyčerpávající, přece ekonomické a

právní postavení venkovského lidu nebylo z celospolečenského hlediska příznivé.

Ekonomickou situaci venkovského lidu ztěžovaly dávky, odváděné vrchnosti světské i duchovní, které se neustále zvětšovaly a byly rostoucí měrou vymáhány ve formě peněžní. Břemeno robot se zvětšovalo na půdě světské a hlavně duchovní vrchnosti. Nejvíce však doléhalo na venkovský lid zvětšující se břemeno peněžních rent a veřejných daní, pravidelně předepisovaných ve formě peněžní a přesunovaných na bedra venkovského lidu jeho vrchností světskou i duchovní, která si však někdy vymohla osvobození od této daně nebo aspoň právo vybírat daň sama. Rovněž vykonávat veřejná práva a soudní pravomoc nad lidem na půdě vrchnosti duchovní a světské přísluší stále více této vrchnosti a venkovský lid se v rostoucí míře dostává do poměru poddanského. R. 1402 vynesli páni na soudě zemském nálezkem, přičítají se ustanovením Karla IV. z r. 1355, v němž se tvrdí, že „úročný člověk poddaný nemůže pohnati pána svého na soud zemský“. Právo poddaných odvolat se i proti svému pánu k zemskému sněmu nabylo účinnosti teprve po válkách husitských. Slib věrnosti a poslušnosti, jímž se venkovské obyvatelstvo zavazovalo vrchnosti již koncem XIV. století, svědčí o tendenci ke zhoršení ekonomického a právního postavení venkovského lidu v době předhusitské. Tato tendence je závažná zejména s přihlédnutím k poměrně vysoké úrovni zemědělství a jí odpovídající celkové sociální úrovni venkovského lidu, mezi nímž však můžeme pozorovat značnou majetkovou i sociální diferenciaci; o jejím značném významu pojednáme při konstrukci stupnice sociální struktury a stratifikace.

Metoda konstrukce stupnice

Při konstrukci stupnice však narážíme na další, a to metodologický problém. Je totiž třeba — jak jsme již uvedli — najít vhodný indikátor stupnice. Indikátorem stupnice rozumíme kritérium nebo soustavu kritérií, které svou povahou umožňují — aspoň do jisté míry — určit relativní vzdálenost jednotlivých vrstev na stupnici stratifikované sociální struktury na počátku husitské revoluce. V sociologicko-historickém exkursu jsme četli,

že ve stratifikované sociální struktuře tvoří taková kritéria syntetickou gradaci, kterou stupnice vyjadřuje. V naší stupnici bude syntetická gradace tvořena dvěma kritérii: a) podílem na národním jmění a důchodu určité vrstvy, b) mírou společenského prestiže, který je určité společenské vrstvě v soudobé společnosti přisuzován. Je třeba říci, že uvedená míra prestiže je těžko stanovitelným subjektivním měřítkem, které je však nezbytné vedle přesnější stanovitelného objektivního měřítka podílu na národním důchodu a jmění. Co rozumíme stupněm společenského prestiže určité sociální vrstvy? Lze snad říci, že stupeň společenského prestiže, jemuž se určitá vrstva těší, je v nepřímém poměru ke stupni společenské kontroly uplatňované v této sociální vrstvě. Význam kombinace obou kritérií pro utváření syntetické gradace jako indikátoru stupnice společenského rozvrstvení si objasníme odůvodněním zařazení krále v dominantním postavení na královském dvoře a v království na nejvyšší 15. stupeň, a vysokého duchovenstva, tj. arcibiskupa, biskupů a také klášterů na 14. stupeň stupnice.

15 — Král v dominantním postavení na královském dvoře

Do této skupiny zahrnujeme krále s dominantním postavením na královském dvoře a v zemi a dvorskou šlechtu, tvořící také poradní sbor panovníkův. Na Moravě se setkáváme s obdobným postavením u markrabat moravských, která však nemají onoho dominantního postavení v zemi a jsou v určité subordinaci ke koruně. Podle historiografických údajů [1—8] tvořil majetek koruny asi jednu šestinu národního pozemkového jmění. Králův podíl tvořily především lesy. Podíl koruny na národním důchodu lze pro nedostatek podkladů těžko odhadnout. Podle počtu královských měst a jejich ekonomického významu lze však soudit, že podíl koruny na národním důchodu byl úměrný, ne-li větší, zejména přihlédneme-li k úspěšné tradici finanční politiky Karla IV., Václava IV., Jošta Moravského, ovšem nikoli již Zikmundovy. Podle míry společenského prestiže je postavení popsané vrstvy vrcholným postavením na stupnici. Královo postavení je hodnoceno jako pozice vrcholné společen-

ské autority, která v některých otázkách a u určitých vrstev je v konkurenčním postavení snad jen s postavením papeže. Král je ze starého panovnického rodu, jeho otec byl vynikajícím panovníkem. Král v legislativních a soudních otázkách konkuruje zemskému soudu obsazenému panstvem. Dvorská šlechta však podléhá soudní pravomoci dvorského soudu, kde sice zasedají členové vysoké šlechty, jsou však jmenováni králem. Král rovněž jmenuje královského podkomořího, správce královských měst, jejichž občané podléhají soudní pravomoci dvora nebo městských soudních orgánů, na začátku revoluce korunou ovlivňovaných. Král ovlivňuje postavení zemského hejtmána moravského, který vykonává i soudní pravomoc a je nejvyšším exponentem koruny na Moravě. Rovněž na jmenování zemského písaře, správního odborníka z nižší šlechty, má král velký vliv. Král má proto značnou pravomoc výkonnou a soudní. Královo postavení má rysy posvátnosti a proto při jeho korunovaci i pohřbu jsou udržovány zvláštní zvyky tradičních obřadů. Přístup ke králi je upraven obyčejí dvorní etikety. Královo postavení je na počátku revoluce chráněno neformálními negativními sankcemi v podobě odsouzení, kterým veřejnost stihá útoky na královu osobu a čest. Z formálních negativních sankcí představujících sociální kontrolu, prováděnou králem a jeho dvorem v Čechách a markrabaty a jejich družinami na Moravě, můžeme především uvést nálezy soudních i správních orgánů, které jsou nástroji korunou prováděné sociální kontroly. Z pozitivních neformálních sankcí jsou to názory obyvatelstva o zdatnosti krále jako vojenského organizátora a vykonavatele sociální spravedlnosti. Z formálních pozitivních sankcí vytvářených nejen v rukou Václava IV, ale i Zikmunda a markrabat moravských je třeba jmenovat schopnost koruny udělovat úřady i světská beneficia a ovlivňovat obsazování úřadů a církevních prebend. Koruna jako hlava moci světské se tak dostává do konfliktu s mocí vysokého duchovenstva. Král však může pomoci svého mocenského aparátu jako nástroje sociální kontroly zbavovat své odpůrce nejen světských, ale i církevních úřadů a beneficií. Václav IV také zbavuje vysoké duchovenstvo prebend,

statků i důchodů, jakmile se s ním dostává do konfliktu.

14 — Vysoké duchovenstvo

Do této skupiny zahrnujeme arcibiskupa, biskupy (na Moravě zejména biskupa olomouckého jako duchovního pána diecéze moravské) a kláštery. Podle údajů již zmíněných autorů vlastní tato sociální vrstva asi polovinu národního jmění, zejména pozemkového, a stavebních investic ve městech. Podíl na národním důchodu je rovněž přinejmenším úměrný podílu na národním jmění. Kolem r. 1400 vysoké duchovenstvo tedy tvoří v Čechách a na Moravě rentiery společnosti. Podle míry společenského prestiže je postavení této vrstvy velmi vysoké. Je nejvyšší autoritou ve věcech náboženských, pro člena tehdejší společnosti velmi důležitých; je schopno udělovat duchovní milosti, jako jsou odpustky hříchů a svátosti, přímo nebo prostřednictvím podřízených duchovních. Ve společnosti žijí představy o významu ekonomické a kulturní činnosti členů vysokého duchovenstva jako organizátorů ekonomického života a vzrůstu majetku, mecenášů umění, tvůrců uměleckých hodnot a organizátorů i orgánů soudobé zdravotní a sociální péče, prováděných zejména v klášterech. Vysoké duchovenstvo hraje vedoucí roli ve zvyklostech při pohřebních obřadech a modlení za mrtvé, které jsou svou formou také odlišeny podle sociálních vrstev. Přítomnost vysokého duchovního při podobných příležitostech je považována za zvláště významnou. Z neformálních negativních sankcí je třeba uvést reakce sociálního okolí odsuzující vysoké duchovenstvo, zejména pak kláštery, a pranyřující jejich zsvětštění. Tyto neformální sankce snižují míru společenského prestiže vysokého duchovenstva. Formální negativní sankce jsou kupř. exkomunikace, interdikty, citace před církevní soudní orgány a inkviziční záahy (které jsou oproti osobám v Čechách a na Moravě již jen ojedinělé, neboť úřad inkvizitora v době Václava IV zanikl) a dále odsuzující rozsudky vysokého duchovenstva na soudech nad duchovními nižšího stupně, avšak i nad poddanými vysokého duchovenstva, zejména klášterů. Z neformálních pozitivních sankcí, upevňujících společenskou kontrolu vykoná-

vanou vysokým duchovenstvem a zvyšujícími stupni její účinnosti a tedy i společenský prestiž vysokého duchovenstva. Lze uvést pověsti o kulturních, mravních a duchovních kvalitách vysokého duchovenstva. Tyto sankce však působí jen na část obyvatelstva, zatímco ostatní obyvatelstvo stíhá duchovenstvo negativními neformálními sankcemi. Stupeň společenské kontroly, a tím i společenského prestiže, zvyšuje vysoké duchovenstvo svými možnostmi vytvářet a vykonávat významné pozitivní formální sankce: udělování církevních úřadů, beneficí a prebend, rušení odsuzujících rozhodnutí soudních orgánů a usnesení podle kanonického práva. Možnost vytvářet formální pozitivní sankce je však kritizována ve smyslu požadavku odstranění světské vlády duchovenstva. Přihlédneme-li ke zmíněné neschopnosti vysokého duchovenstva bránit se při konfliktech s korunou, pak musíme říci, že stupeň společenské kontroly ze strany vysokého duchovenstva je i ve společnosti pozdního středověku v Čechách a na Moravě nižší než ze strany krále, který disponuje brannou mocí, i když nepravidelně svolávanou. Králův potlačovací aparát, který se na počátku husitské revoluce skládá z vojska panského, rytířů a žoldnéřů, vysoké duchovenstvo nemá; branné síly si může opatřit jen příležitostně z řad poddaných, vázaných lenními svazky vojenských služeb, například z arhálních platů za propůjčení půdy na statcích vysokého duchovenstva.

Podíl králův na národním jmění a důchodu je tedy menší než podíl vysokého duchovenstva. Stupeň králova společenského prestiže je však ze shora uvedených důvodů kolem r. 1400 vyšší než stupeň společenského prestiže vysokého duchovenstva. Obě kritéria tvoří syntetickou gradaci, která zdůvodňuje gradaci proměnné, již stupnice vyjadřuje, tj. stratifikaci sociální struktury na počátku husitské revoluce kolem r. 1400. V naší stupnici byla proto vrstva „král s dominantním postavením na královském dvoře“ zařazena na nejvyšší 15. stupeň, zatímco „vysoké duchovenstvo“ je uvedeno na 14. stupni naší stupnice.

Odůvodnili jsme zařazení obou vrstev na vrcholu stupnice proto, abychom ozřejmili, jak lze vytyčit historické sku-

tečnosti oddělující vrstvy sobě blízké. Popsali jsme funkci indikátoru stupnice ve formě syntetické gradace a zdůvodnili stratifikační zařazení moci duchovní i světské na počátku husitské revoluce. Přes kusost, roztroušenost a nesystematičnost potřebných údajů by bylo možno na podkladě rozsáhlé historické literatury utřídit historicko-empirické údaje, podrobněji odůvodňující zařazení jednotlivých sociálních vrstev na určité stupnice. Upouštíme od toho, někdy pro nedostatek historiografických podkladů, jindy proto, že při popisu dalších stupňů podle našeho názoru stačí uvést jen některé specifické rysy sociálních vrstev. Domníváme se ostatně, že by podrobné údaje nepřispěly k zdůvodnění zařazení jednotlivých vrstev, neboť jde spíše o celkové proniknutí do rozsáhlé literatury i odborných časopisů a dokumentace z hlediska našeho problému.

Rámcově lze říci, že historických údajů, umožňujících stratifikační zařazení sociálních vrstev na nižších stupních stupnice, je ve starší literatuře méně. Teprve nová historiografická literatura jim věnuje náležitou pozornost, pokud nepřehlídíme k několika starším studiím, které se dotýkají problému sociální stratifikace a struktury v husitské revoluci. S ohledem na metodologické zaměření studie uvádíme na podkladě historiografických údajů pouze rámcově následující skutečnosti:

Jestliže král a vysoké duchovenstvo vlastní asi čtyři šestiny národního jmění, zejména pozemkového a ve stavebních investicích, pak na ostatní sociální vrstvy připadá zbytek dvou šestin podílu na národním jmění. Z tohoto zbytku vlastní podstatnou část asi tucet rodů vysoké šlechty, jako Rožmberkové, Vartenberkové, na Moravě páni z Kravař a páni z Kunštátu, jejichž některé majetky jsou roztroušeny v Čechách i na Moravě. Členové střední šlechty vlastní hrad s pěti až osmi vesnicemi. Nižší šlechtu, kterou tvoří rytíři a zemané, lze z hlediska majetkového charakterizovat takto: rytíř je majitelem tvrze zpravidla s dvěma vesnicemi a zeman vlastní vesnici a někdy jen dvůr, který není větší než majetek svobodného sedláka nebo dvořáka na Moravě.

Přechody mezi sociálními vrstvami na nižších stupních jsou proto nezřetelné,

což se projevuje i při sémantické analýze názvů středověké sociální stratifikace a struktury. Podíl na národním důchodu je zhruba úměrný podílu na národním jmění. Podobně nevyhraněné je odstupňování společenského prestiže podle stupňů společenské kontroly, jejímž subjektem nebo objektem jsou jednotlivé sociální vrstvy. V každém případě — i při nedostatku demografických údajů a při pochopitelné nedostatečnosti a nesystematičnosti informací o ekonomické a sociální situaci na počátku husitské revoluce — je snad možno říci, že rozdělení národního jmění i důchodu na počátku revoluce je velmi nerovnoměrné. Je nerovnoměrnější než v jiných tehdejších societách, kde například podíl vysokého duchovenstva na národním jmění a důchodu činí asi jen jednu třetinu ve srovnání s polovinou v Čechách a na Moravě. Toto zjištění je třeba mít na mysli při hodnocení prvního kritéria sociální gradace. Je však třeba se ještě alespoň rámcově zmínit o některých zvláštnostech charakterizujících druhé kritérium — stupeň sociálního prestiže. Údaje, podle nichž by bylo možno určit stupeň sociálního prestiže jednotlivých vrstev, jsou kusé, zvláště pro Moravu.

Nelze opomenout alespoň tyto údaje:

Obyvatelstvo se dělí především podle urozeného a neurozeného původu. Rozdíl je tak markantní, že nám rozličná míra společenského prestiže, daná tímto dělitelkem, umožňuje určit sociální vzdálenost (distanci) mezi jednotlivými sociálními vrstvami i na obtížně rozlišitelných středních stupních stratifikační stupnice. Například na 8. stupni stupnice uvádíme venkovskou elitu. Zahrnujeme do ní příslušníky venkovského obyvatelstva asi v tomto pořadí: hospodští, řemeslníci na venkově, šafáři, mlynáři, nájemci usedlostí v majetku vrchnosti světské a hlavně duchovní, rychtáři vykonávající v obcích pravomoc v méně závažných věcech veřejného a trestního práva, svobodní sedláci, tj. potomci starých selských rodů, označovaní někdy jako heredes (dědicové), kteří podléhali po strážce právní nikoli vrchnosti, ale přímo panovníkovi, nápravníci, kteří drželi pozemky se závazky lenní povahy (zejména vojenské služby), na Moravě pak svobodní dvoráci, kteří sice podléhali vrchnosti, měli však

oproti ní minimum povinností a vlastnili větší usedlosti. Toto složení venkovské sociální elity svědčí o vyvinuté sociální diferenciaci uvnitř sociálních vrstev již na počátku husitské revoluce. Dokazuje také oprávněnost užití obou kritérií při tvorbě syntetické gradace. I když je podíl příslušníků venkovské elity na národním jmění a důchodu i stupeň jejich společenského prestiže poměrně veliký, přece příslušníky této vrstvy dělí od sociální vrstvy na 10. stupni (tj. drobní zemané a rytíři) dělitko urozenosti této nejnižší šlechty. Přitom mnohý zeman i rytíř neměl větší podíl na národním jmění a důchodu než leckterý příslušník venkovské elity. Mezi vrstvami na 8. a 9. stupni nalézáme z týchž důvodů vrstvu patronátního kléru (tj. klérus, žijící pod patronací velkých měst a pánů světských i duchovních). Má mnohdy značný podíl na národním důchodu a jmění a těší se, zejména ve stínu svého pána, značnému stupni sociálního prestiže již jako duchovní — pokud ovšem je v souladu s patronem. Patronátní klérus je mnohdy dosazován panovníkem nebo pontifikátem a vysokým duchovenstvem. Tak někdy vznikají, zejména na Moravě, sociální konflikty, které hrají určitou úlohu v dynamice revoluce. Nejde však o obyvatelstvo urozené a proto jsme tuto sociální vrstvu zařadili na 9. stupeň.

Stupeň společenského prestiže hraje významnou roli i ve stratifikaci městského obyvatelstva, tj. mezi měšťany měst královských a ostatních. Občany měst královských jsou ti měšťané, kteří vlastní nemovitý majetek v královských městech. Ve věcech občanskoprávních a trestně právních podléhají institucím královským. Královská města jsou proto přímo nebo nepřímo spravována konšely jmenovanými králem. Soustava královských měst v době Karla IV a Václava IV je jednou z nejimpozantnějších v tehdejší Evropě a Praha (Staré, Nové a Menší Město Pražské) patří ke světovým metropolím. V ostatních městech, které vlastní vrchnost duchovní nebo světská, podléhají měšťané ve věcech občanskoprávních a trestně právních institucím své vrchnosti a bývají proto v uvedených otázkách více vystaveni osobním tlakům v místních poměrech. Z tohoto hlediska se jejich postavení podobá postavení

poddaných na půdě vrchnosti světské nebo duchovní.

V této souvislosti je třeba také uvážit, že měšťany byli jenom ti, kdo vlastnili majetek. Tím větší revoluční význam mělo ustavení velké obce v pražských městech za éry Želivského.

Velká obec umožňuje určité vyrovnání zejména městských námezdných pracovníků a ostatních měšťanů z hlediska obou kritérií tvořících zmíněnou syntetickou gradaci. Je však jevem dočasným. Komponent právní by proto vynikl ještě významněji při dynamizaci stupnice sociální stratifikace a struktury. Královská města česká nebo během revoluce počestěná (v Čechách zejména pražská města a Kutná Hora) působí jako akcelerující a dynamizující faktor při utváření revoluce v Čechách. Královská města německá nebo z velké většiny poněmčená (na Moravě zejména Olomouc a Brno) působí naopak jako retardující a tlumící činitel při utváření revoluce na Moravě. Morava navíc ještě postrádá revoluční ideologické ohnisko, představované na počátku husitské revoluce Betlémskou kaplí a částí pražské university, a naopak je pod vlivem ideologického střediska v Dolanském klášteře, které usiluje o zadržení sociální změny. Konečně je třeba se zmínit ještě o jednom jevu působícím zejména na začátku revoluce na stupeň společenského prestiže — hlavně sedláků. Kult chudoby a drobného člověka, šířený zejména v literárních a intelektuálních kruzích K. Waldhauserem, Tomášem ze Štítného a Matějem z Janova, je zvláštním kulturním jevem, s nímž se setkáváme také na počátku revoluce ruské. Intelektuální vrstvy — zejména umělci — vycitují nutnost sociální změny. Většinou se však nedovedou vymanit ze sociální vazby své sociální vrstvy a nakonec couvají před důsledky svých literárních názorů. Přispívají tak také k opoždění sociální změny, jejíž zadržení je jednou z příčin revoluce.

*

S přihlédnutím k metodologickému zaměření této studie se při formulaci stupnice omezíme jen na určení pořadí jednotlivých stupňů stupnice a na stručný popis jejich utváření, pokud by nebylo zřejmé z názvů jednotlivých vrstev a z toho, co již bylo řečeno o historickém

obsahu jednotlivých stupňů při popisu metody konstrukce stupnice sociální stratifikace a struktury kolem roku 1400 n. l.

Model stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce

1 — Žebráci a nevěstky:

Jde o vyřazence ze společnosti. Mají minimální podíl na národním jmění a důchodu, a minimální míru společenského prestiže. Žijí mnohdy hluboce i pod středověkou linií chudoby. Na existenci této sociální vrstvy upozorňuje F. Graus [1] i R. Kalivoda [3]. Jde o sociální vrstvu nejchudší nejen po stránce hmotné, ale i z hlediska její společenské inferiority. Přesto — a snad právě proto — se tato vrstva stane objektem zesílené společenské kontroly a negativních sankcí při vzniku revoluce.

2 — Podruzi a chalupníci:

Sociální vrstvu tvoří venkovští námezdní pracovníci s malým podílem na národním jmění a důchodu. Podruzi bydlí zpravidla v cizím, chalupníci bydlí ve svých chalupách. Nevlastní žádnou půdu a jejich sociální prestiž je malý, i když kult drobného venkovského člověka, pěstovaný některými literáty na počátku husitské revoluce, obrací pozornost na jejich sociální situaci.

3 — Námezdní pracovníci městští:

Vnitřně diferencovanou sociální vrstvu tvoří příležitostní pracovníci na městských stavbách, služebnictvo soukromníků i městské správy, pomocní pracovníci v dílnách a obvodech členů cechů a gildů městských řemeslníků a obchodníků. Do této vrstvy zařazujeme ve smyslu poznatků F. Grause [1] i tovaryše s určitou profesionální kvalifikací, kteří se z nedostatku finančních prostředků a pro omezující cechovní předpisy nemohou stát samostatnými cechovními mistry, s nimiž se dostávají do sociálního konfliktu. Jejich podíl na národním jmění a důchodu a míra jejich společenského prestiže jsou proto obdobné, jako u ostatních členů této vrstvy.

4 — Podsedci a zahradníci:

Majitelé menších usedlostí, kteří vlastnili jen nepatrný pozemek na půdě, jež nebyla rozdělena na lány. Zahradníci byli

snad i majitelé zahrad; podle jiných je výraz odvozen ze skutečnosti, že vlastnili pozemek ohrazený. Podsedci byli někdy osoby bez pozemkového majetku, avšak s profesemi přinášejícími určitý podíl na národním důchodu (např. pasáci v pastouškách, vlastníci několik kusů hospodářského zvířectva). Míra společenského prestiže asi odpovídala nepatrnému podílu na národním jmění a důchodu této sociální vrstvy. Popis jejího postavení ukazuje opět diferenciaci uvnitř sociálních vrstev již na počátku husitské revoluce a s ní spojené obtíže sémantického výkladu výrazů středověké sociální struktury.

5 — *Drobný klérus:*

Drobní kněží, zejména na venkově, bez prebend, žijící při tehdejší inflaci kněžského dorostu ve stísněných sociálních poměrech, leckdy v konfliktech s vysokým duchovenstvem. Drobný klérus ve své funkci kazatelské tvoří při tehdejší neznalosti čtení a písma ideologické vedení husitské revoluce. Míra sociálního prestiže členů této vrstvy jako kněží je poměrně značná a v naší syntetické gradaci kompenzuje majetkový komponent malého podílu těchto kněží na národním důchodu a jmění tak, že je staví před následující sociální vrstvou.

6 — *Samostatní cechovní mistři a menší obchodníci, sdružení v ceších a gildech:*

Tato sociální vrstva s rozličným podílem na národním jmění a důchodu a odpovídající mírou prestiže kolísajícího u jednotlivých jejích členů je v sociálním konfliktu. Na jedné straně vede zápas s tovaryši, na druhé straně s městským patriciátem. Je zdrojem sociálního neklidu i v očích současníků.

7 — *Sedláci:*

Ročníci s výměrou půdy kolísající na jednotlivých panstvích, a s rozličným břemenem robot. Břemeno robot však není tak významné pro sociální postavení této vrstvy, jako dopad zemských daní, přenaščených vrchnostmi na tuto sociální vrstvou, která se těší určité míře společenského prestiže, avšak míře menší než sociální vrstvy 8, 9, 10, jejichž postavení ve stupnici jsme popsali již při osvětlení metody konstrukce stupnice.

8 — *Venkovská elita*

9 — *Patronátní klérus*

10 — *Drobní zemané a rytíři*

11 — *Universitní mistři:*

Universitní mistři pražského vysokého učení a ostatní členové universitní obce nižších vědeckých hodností, zastávající své funkce vědecké často ve spojení s funkcemi duchovními. Jejich podíl na národním jmění a důchodu je značný. Požívají různých prebend a beneficí a jsou vedle městského patriciátu a vysokého duchovenstva, zejména klášterů, částí rentiérské skupiny obyvatelstva. Míra jejich společenského prestiže je na počátku revoluce značná, neboť se těší autoritě vědecké a mnozí i mravní, později však ji částečně ztrácejí, když dochází k atomizaci této sociální vrstvy diferencemi v názorech na složité otázky ekonomické, právní a náboženské během husitské revoluce, kdy část universitní obce, studující (které můžeme do této vrstvy rovněž zahrnout), se od názorů mistrů diferencuje.

12 — *Městský patriciát:*

Nejzámožnější vrstvy městské, majitelé velkých stavebních investic, vinic, zařízení tuzemského a zahraničního velkoobchodu, rentiéri a ředitelé úvěrové politiky, disponující značnými finančními prostředky a ovládající instituce městské sociální kontroly. Na počátku husitské revoluce se těší značné míře sociálního prestiže, který příslušníci etnicky cizí části této sociální vrstvy ztrácejí během revoluce také působením komponentu nacionálního.

13 — *Panstvo:*

Vysoká šlechta a zámožnější část šlechty, uplatňující se i jako podnikatelé v soudobém pivovarnictví a manufakturní výrobě. Podíl na národním jmění a důchodu je značný; uvnitř této diferencované vrstvy stojí majitelé rozsáhlých panství, ale také páni s menším pozemkovým majetkem. Zařazení držitelů menších majetků z řad panstva do této vrstvy je dáno tím, že v syntetické gradaci působí druhý její komponent, velká míra prestiže těchto pánů, kteří mnohdy drží mohutné pevnosti a vojenské prostředky, s nimiž mohou konkurovat jen velká královská města, jako Praha a Kutná Hora, vybavená velkými arzenály zbraní. Postavení ostatních vrstev stupnice a zdůvodnění jejich

zařazení v pořadí jsme podali při osvětlení metody konstrukce stupnice:

14 — *Vysoké duchovenstvo a kláštery*

15 — *Král v dominantním postavení na královském dvoře.*

Ve své studii jsme zdůraznili metodologickou stránku konstrukce stupnice sociální stratifikace a struktury, která může být částečným přínosem k řešení této otázky v historické sociologii, i úkolů naší současné sociologie. Doufáme, že také po stránce obsahové se podařilo prokázat, že při nalezení vhodného indikátoru stupnice v syntetické gradaci, kterou pro stupnici společenského rozvrstvení používáme, je možno na podkladě historické literatury podat celistvější, diferencovanější obraz společenské diferenciace s jednodušším a jasnějším kritériem, než se podařilo F. Seibtovi.

Seznam literatury

- [1] F. Graus, *Chudina městská v době předhusitské*, Praha 1949.
- [2] F. Graus, *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské*, I—II, Praha 1953—57.
- [3] R. Kalivoda, *Husitská ideologie*, Praha 1961.
- [4] K. Krofta, *Kurie a církevní správa zemí českých v době předhusitské*, Český časopis historický 1904, 1906.
- [5] B. Mendl, *Hospodářské a sociální poměry v městech pražských v letech 1378 — 1434*, Český časopis historický XI — XII, 1916 — 1917.
- [6] A. Neumann, *České sekty ve stol. XIV až XV*, Velehrad 1920.
- [7] O. Odložilík, *Z počátků husitství na Moravě*, Časopis musea království českého. 1925.
- [8] J. Pekař, *Zižka a jeho doba*, I—IV, Praha 1927—1933.
- [9] F. Seibt, *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*, Böhlau Verlag, Köln — Gratz 1965.
- [10] J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, Sociologická knižnice, Praha 1966.

Резюме

Милош Видлак: Шкала общественного расслоения в начале гуситской революции (методологическая научная статья)

Статья занимается ступенчатой общественной стратификацией и структурой в начале гуситской революции.

В научной статье предлагаем шкалу стратификации и структуры так, что индикатор шкалы описываем детально.

Индикатор шкалы создает синтетическая градация, состоящая из двух критерий:

- 1) из доли народного достояния и дохода и
- 2) из шкалы общественного престижа каждого общественного слоя.

Шкала общественной стратификации и структуры создает существенную часть научной статьи. На нижнем конце шкалы находится общественный слой нищих и проституток с минимальной долей на народном достоянии и доходе и с неполноценным общественным положением. Король, с основным положением на королевском дворе составляет наивысшую пятнадцатую степень шкалы, хотя не представляет самый богатый общественный слой, однако речь идет о слое с наибольшим общественным престижем.

Именно приведенные синтетические градации предоставляют нам возможность создать шкалу, захватывающую некоторые черты средневекового общества в Чехии и Моравии. Статья показывает, что шкала общественной стратификации и структуры в начале исторической революции, предлагаемая в научной статье, является во много раз дифференциальнее, чем расслоение, которое приводит в своей работе Ф. Сейбт: *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*.

Summary

Miloš Vidlák: A Scale of the Social Structure at the Beginning of the Hussite Revolution

The paper presents a scale of the social structure at the beginning of the Hussite Revolution, the indicator of which is described in full detail. The indicator is formulated by the synthetic gradation of the following two criteria:

1. the proportion of the national wealth and income shared by each social group,
2. the level of social prestige.

The scale of the social structure represents the main part of this study. On the bottom of the scale is the social group of prostitutes and beggars with a minimum share in the national wealth and income and an inferior social position. The King and his court are classified by the highest 15th grade of the scale, being not the richest group but possessing the highest social prestige.

It is this synthetic gradation which enables us to form the scale conforming with some features of the mediaeval society in Bohemia and Moravia. The paper proves the scale of the social structure at the beginning of the Hussite revolution proposed in this study to be more differentiated than that presented by F. Seibt in his *Hussitica, Zur Struktur einer Revolution*.

Některé metodické zkušenosti z výzkumu společenského významu sportovní činnosti

(Výzkum byl ohraničen na oblast
Středočeského kraje)

OTA SEMECKÝ

Vysoká škola ekonomická, Praha

S rostoucím významem tělesné výchovy vystupuje stále více do popředí nutnost vědecky sledovat tělovýchovnou praxi nejen v oblasti somatické a ekonomické, ale též v oblasti společenské.

V podstatě nám nemůže jít pouze o kompenzování vynucených situací, nýbrž, jak poznamenává Šprynar,¹ také „o aktivní tvorbu optimálního pohybového režimu, o plné využití možností, jež tělesná výchova poskytuje fyzickému zdokonalení člověka k vytvoření účelného a harmonického životního stylu“.

Je třeba získat co nejvíce přesných poznatků o tom, jakou funkci plní tělesná výchova ve společenském životě, do jaké míry ovlivňuje jednání člověka v jeho sociálním prostředí, jeho sociální role a pozice ve společenských skupinách, především sportovních a pracovních.

Domníváme se, že řešení problematiky sportovní činnosti se v současné době stává aktuální a důležité především proto, že svými specifickými podněty může tato činnost uspokojovat různé společenské potřeby člověka, a dále, svým působením zasahuje do různých oblastí společenských činností a vztahů, které na jedné straně podmiňuje a na druhé straně je jimi podmiňována.

Po druhé světové válce a zvláště v posledním desetiletí jsme svědky stále prudceji stoupající výkonnosti závodníků téměř ve všech sportovních odvětvích, což předpokládá stále větší fyzické a psychické zatížení sportovce. Dřívější málo namáhavý způsob tréninku je stále více nahrazován intenzivnější činností, která obvykle několikanásobně převyšuje intenzitu vlastní pracovní činnosti v zaměstnání. Objem tréninkové práce roste kvalitativně i kvantitativně.

Pokládali jsme proto za potřebné se tímto problémem zabývat a všimali jsme si především toho, zda nadměrné zatěžování sportovce nevede ke snížení pra-

covních schopností, k zastavení jeho odborného růstu, k oslabování dalších zájmů pracovních a kulturních a k zanedbávání jiných společenských činností. Dílčím cílem našeho výzkumu bylo tedy zjistit podíl sportovní činnosti na obsahu a náplni volného času a její eventuálně negativní vliv na další zájmy a činnosti sportovců.

Při stanovení výběru sportovních odvětví jsme se rozhodli pro lehkou atletiku především proto, že

- a) patří mezi hlavní sportovní odvětví,
- b) v pohybové struktuře mnohých lehkootletických cvičení lze najít příbuzné prvky s pohybovou strukturou celé řady dalších sportovních odvětví,
- c) téměř ve všech sportovních odvětvích se lehkootletických cvičení používá jako jednoho z tréninkových prostředků,
- d) jsou hlavním obsahem některých měření tělesné zdatnosti, tvoří podstatnou část náplně odznaku zdatnosti apod.,
- e) jsou součástí osnov povinné tělesné výchovy,
- f) lehká atletika má bohatou tradici, vysokou mezinárodní úroveň a lze ji provádět masově bez velkých finančních nákladů.

Výběr souboru

Za základní soubor jsme považovali všechny závodníky ve Středočeském kraji, jejichž výkonnost byla v době zahájení našeho výzkumu na úrovni I. a II. výkonnostní třídy. Celkový počet těchto závodníků, kteří měli právo účastnit se krajských přeborů jednotlivců na dráze, byl 264.

*

Popis metod a technik použitých při vlastním výzkumu

Po stanovení projektu výzkumu, který byl připraven se zřetelem na naše možnosti personálního, technického a finančního zajištění, jsme za účelem ověření

¹ Z. Šprynar: *K společenské funkci tělesné výchovy*, Teorie a praxe tělesné výchovy 1966, s. 455–457.

správnosti volby procedur a technik provedli předvýzkum formou sondy tak, že jsme deseti závodníkům z různých míst Středočeského kraje odevzdali formuláře dotazníku k vyplnění a provedli s nimi připravený řízený rozhovor.

Účelem sondáže bylo zjistit aktuálnost problematiky, adekvátnost zvolených metod a technik a prověřit, zda jejich použití nám umožní zajistit dostatečné množství vhodných údajů, které bude možno při zpracování upotřebit. Dále jsme chtěli ověřit srozumitelnost formulace jednotlivých otázek.

Předvýzkum byl proveden jednak metodou dotazníkovou, jednak formou polo-standardizovaného řízeného rozhovoru. Odpovědi na otázky byly volné, jednak abychom poznali, zda respondenti správně pochopí smysl otázek, jednak abychom si mohli vytvořit představu, v jaké rovině se budou odpovědi pohybovat a na základě toho pak mohli při vlastním výzkumu odpovědi typizovat a alternativně určit.

S přihlédnutím k cílům naší práce jsme považovali za adekvátní použít analytické a srovnávací metody, vycházející z principu statistické procedury a opírající se o studium dokumentů, o dotazník a o přímý dotaz.

Vlastní šetření jsme zahájili na krajských přeborech jednotlivců-mužů na dráze v červnu 1964. Potřebné údaje jsme získali pomocí dotazníků, které jsme rozdali vedoucím jednotlivých okresních výprav s vysvětlením cíle naší akce. Ti je odevzdali jednotlivým závodníkům, po vyplnění je od nich vybrali a po skončení závodů nám je odevzdali. Tak jsme měli zajištěnu 80% návratnost dotazníků. Po zpracování údajů jsme pokračovali ve druhé části výzkumu v prosinci 1964 v Nymburce, kam jsme pozvali všechny, kteří vyplnili dotazník na krajských přeborech.

Při tomto druhém šetření jsme použili protokolární formy časového záznamu a řízeného rozhovoru, který byl po dohodě s respondentem zaznamenáván na magnetofonový pásek. Metody časového záznamu jsme použili k získání údajů o obsahu denního režimu sportovců a o množství času, který závodníci věnují jednak závodní a tréninkové činnosti, jednak svým dalším kulturním a společenským zájmům a činnostem.

V podstatě jsme tedy použili kombinace dotazníkové techniky s řízeným rozhovorem a protokolárním záznamem (kdy část údajů je získávána vyplněním dotazníku a získané údaje jsou pak verifikovány a doplňovány).

Dotazník jako technika je obvykle vázán na statistickou proceduru. Při sestavování otázek jsme dbali na to, aby odpovědi bylo možno kvantifikovat. Protože jsme nemohli být přítomni na přeborech při vyplňování dotazníků a neměli jsme možnost bezprostředně reagovat, případně vysvětlovat respondentům některé otázky, které jim mohly být nejasné, byly otázky formulovány tak, že vyžadovaly krátké alternativní odpovědi. Předem jsme již počítali s tím, že další údaje budeme získávat řízeným rozhovorem vycházejícím z údajů získaných dotazníkem, a proto i dotazník byl po grafické stránce tomuto cíli přizpůsoben.

Další technikou použitou k zjišťování náplně denního režimu — a zvláště obsahu volného času — byla, jak jsme se již zmínili, technika časového záznamu provedená formou gantogramu, která umožňovala zaznamenat časový průběh jednotlivých činností s přesností na čtvrt hodiny.

Při instruktáži jsme se zaměřili především na zdůraznění cíle a účelu této akce a požádali jsme účastníky o pravdivé a úplné vyplnění formuláře. Symboly sice byly na formuláři uvedeny, znázornili jsme je však ještě ve zvětšeném měřítku na tabuli. Formuláře byly vyplňovány ve třídě, v níž se postupně vystřídali všichni účastníci soustředění, takže jsme byli se všemi v přímém styku a jednak jsme měli možnost zodpovědět některé jejich dotazy, jednak byla zaručena stoprocentní návratnost formulářů.

Účastníky jsme požádali, aby do formuláře zaznamenali takovou činnost, kterou v určitém rozsahu ve sledovaném období (konkrétně v předchozím týdnu) v průběhu dne obvykle konali. Zdůrazňujeme slovo o b v y k l e, neboť jsme si vědomi toho, že s určitým časovým odstupem si člověk přesně nepamatuje chronologický postup svých činností a délku jejich trvání, takže mohou vzniknout neúmyslné nepřesnosti. Ovšem i tehdy, když respondenti zapisují

GANTOGRAM DENNÍHO REŽIMU

JMÉNO :

ZÁVODNÍK
TRENÉR

LEGENDA :

1. SPÁNEK / / / /
2. OSOBNÍ HYGIENA, JÍDLA, PŘÍMA PŘÍPRAVA NA ZAMĚSTNÁNÍ,
CESTA DO ZAMĚSTNÁNÍ, DOMÁČÍ PRÁCE A POD. N N N N
3. ZAMĚSTNÁNÍ X X X X
4. TRÉNINK, ZÁVODY, AKTIVNÍ PROVÁDĚNÍ JINÝCH SPORTŮ,
I REKREAČNĚ O O O O
5. DALŠÍ VZDĚLÁNÍ, SPECIÁLNÍ ZÁJMY (TECHNICKÁ TVOŘIVOST,
FILM, FOTOGRAFIE) Δ Δ Δ Δ
6. VEŘEJNĚ PROSPĚŠNÁ ČINNOST - SCHŮZE, ŠKOLENÍ, FUNKCIONÁŘSKÁ
ČINNOST VE SPOLEČENSKÝCH ORGANISACÍCH (TRENÉR, ROZHODČÍ) U U U U
7. NÁVŠTĚVA KULTURNÍCH A ZÁBAVNÍCH ZAŘÍZENÍ, PŘÍBUZNÝCH
A ZNÁMÝCH, SPORTOVNÍ UTKÁNÍ, ČETBA, TELEVIZE T T T T
8. PASÍVNÍ ODPOČINEK K K K K

	2 06	2 14	2 07	3 15	2 08	4 16	0 17	0 20	0 31	0 42	0 53	0 64	0 75	0 86	22 14	/	M	X	O	Δ	U	T	K	
N	6-14 14-22 22-6	///	///	///	N	NNNN	NNNO	O	O	O	O	NNNN	K	K	K	9%	4	-	2%	2	-	4	2	24
Po	6-14 14-22 22-6	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	///	///	///	8	5	8	-	-	3	-	-	24
U	6-14 14-22 22-6	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	NNNN	X	X	///	7%	3%	7%	2	3%	-	-	24	
St	6-14 14-22 22-6	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	///	///	///	7%	2%	8	2	1	2	1	-	24
Č	6-14 14-22 22-6	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	NNXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	7	3	8	1½	4	1½	-	-	24
Pa	6-14 14-22 22-6	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	NNXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	8	2	8%	3	1	-	1%	-	24
So	6-14 14-22 22-6	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	XXXX	NNNN	K	K	K	K	6%	2	6	3	2%	-	3	1	24
		TTTT	TT	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///	54	22	46	14	5%	9%	3	16%	
																3240	1320	2760	840	840	330	570	180	10080

svou činnost, které se právě věnují, není zaručeno, že tuto činnost budou provádět i v dalším týdnu či v dalším období. Jistá činnost může totiž být vyvolána náhlými okolnostmi, není tedy v denním režimu závodníka typická a dále se již neopakuje. V našem výzkumu nám šlo především o zachycení charakteru určité činnosti, která se v daném období pravidelně opakuje, a dále jsme měli na mysli výskyt těch aktivit a zájmů, kterým se sportovci obvykle věnují. To jsme pro naše výzkumné účely považovali za postačující,

i když jsme si vědomi toho, že tento způsob získávání není z přísně metodického hlediska nejlepší a může vyvolat určité diskuse.

Grafické znázornění bylo stanoveno tak, aby jeden znak znamenal časové rozmezí čtvrt hodiny. Účastníci měli dostatek času na to, aby si mohli svou činnost důkladně promyslet a zaznamenat. Domníváme se, že i když se ve výpovědích závodníků vyskytly určité nepřesnosti, nemohou rozhodujícím způsobem zkreslit celkový obraz jejich činnosti v přípravném období.

K splnění cílů naší práce by použití dotazníkové metody samotné nebylo dostačující. Proto jsme k získání detailnějších údajů sociologického i sociálně psychologického charakteru použili teč řízeného rozhovoru, uskutečněného polostandardizovanou formou. Pro tento rozhovor jsme připravili pouze hlavní body, obsahující hlediska, která jsme chtěli zjistit. Otázky byly formulovány podle situace, která se během rozhovoru vytvořila. Pouze u několika otázek jsme požadovali připravené alternativní odpovědi.

Pro záznam rozhovoru se závodníky jsme použili magnetofonu, vždy se svolením respondenta. Respondent věděl, že rozhovor je zaznamenáván, zaručili jsme mu však diskretnost při zacházení s jeho údaji. Magnetofon i mikrofon byly postaveny tak, aby je respondent při rozhovoru neměl před očima a nebyl tak při formulacích odpovědí rozptylován. Výhodou magnetofonového záznamu bylo, že jsme nemuseli v průběhu rozhovoru odpovědi zaznamenávat a mohli jsme se plně soustředit na pozorování respondenta. Měli jsme tak zajištěn plynulý průběh rozhovoru bez zdržování, které by vzniklo zapisováním odpovědí — třeba i pomocí znaků — v průběhu rozhovoru či po jeho skončení. To mělo pro nás vzhledem k časové tísní veliký význam. Tento polostandardizovaný interview jsme museli uskutečnit během tří půldnů. Byli jsme dva tazatelé a v průběhu cca 17 hodin měl každý z nás uskutečnit 35 rozhovorů (tj. celkem 70 rozhovorů). Z časových důvodů se nám podařilo uskutečnit rozhovor pouze se 66 účastníky. Vzhledem k dalšímu určenému programu závodníků probíhaly rozhovory v pátek od 20 do 23 hodin, v sobotu od 9 do 23 hodin s polední a večerní dvouhodinovou přestávkou, a v neděli od 9 do 11 hodin. Délka jednotlivého rozhovoru se pohybovala v rozmezí 25—30 minut.

Záznam rozhovoru byl pak dodatečně z magnetofonového pásku přepsán, takže jsme měli možnost provést úpravu i selekci jednotlivých výpovědí podle jejich charakteru tak, abychom je mohli dále zpracovávat. Pro označení jejich hodnoty jsme použili těchto znaků:

++ pro hodnotu nejvzdálenější od průměru ve smyslu kladném

O pro průměrnou a střední hodnotu

-- pro hodnotu nejvzdálenější od průměru ve smyslu záporném.

Pětistupňovou škálu jsme pak redukovali na třístupňovou +, 0, -.

Rozhovory byly uskutečněny v zařízené místnosti, kde bylo určité pohodlí pro respondenta a kde byl zajištěn klid; rozhovor probíhal mezi čtyřma očima.

Přepisování a selekce výpovědí respondentů z magnetofonového pásku trvala cca 70 hodin. I když tato činnost byla pracná a zdlouhavá, domníváme se, že časové úspory získané při interviewech s respondenty a především zajištění plynulosti a dynamiky rozhovoru tuto ztrátu zcela nahradily.

Především se osvědčila forma soustředění závodníků, které jsme uskutečnili ve spolupráci s ČSTV. Tím se snížily do jisté míry i finanční náklady na celý výzkum: celková částka po započtení všech výloh činila Kčs 7 400,—.

*

Diskuse k použitým metodám a technikám

Grafické uspořádání prvního dotazníku, použitého na krajském přeboru, bylo voleno tak, abychom mohli zachytit i doplňující údaje získané řízeným rozhovorem. Pro statistické zpracování nebyl sice tento způsob grafického řešení nejvhodnější, ale vyplýval z praktických požadavků na větší volnou plochu pro další záznamy.

Menší počet otázek jsme volili jednak s ohledem na techniku použití dotazníku, jednak jsme počítali s tím, že potřebné údaje budeme doplňovat řízeným rozhovorem. Při dotazníkové akci se obvykle používá daleko většího počtu otázek (60 až 80), vzhledem k snadnosti získání výpovědí zabírajících širší oblast zkoumání.

Byli jsme si však vědomi toho, že v průběhu závodu se závodníci nemohou v plné míře soustředit na studium dotazníku a na jeho vyplňování, neboť jejich pozornost je v takovéto situaci soustředěna především na průběh soutěží. Naším cílem bylo získat pouze základní údaje, z kterých bychom mohli vycházet.

Hlavní váhu jsme kladli na údaje získané řízeným polostandardizovaným rozhovorem.

Používání gantogramu k získání informací o obsahu i formě určitých činností

nese s sebou jisté problémy. Nevyhnuli jsme se jim ani my, zvláště proto, že nebylo v našich možnostech vyhovět všem požadavkům kladeným na správné používání této techniky. Jsme si vědomi, že zpětné zaznamenávání údajů o jakékoli činnosti je poznamenáno nedokonalostí lidské paměti, neschopností si přesně vybavovat uplynulé události co do posloupnosti i rozsahu. Přesto jsme byli nuceni tohoto způsobu použít z několika důvodů. Především:

- Neměli jsme možnost soustředit vybrané závodníky na potřebnou dobu jednoho týdne, abychom mohli skladbu činností a jejich záznam kontrolovat.
- Neměli jsme dostatečný počet spolupracovníků, kteří by tento záznam denně prováděli s členy výběrového souboru v jejich obydlí. Závodníci pocházejí z různých míst Středočeského kraje.
- Kdybychom formuláře závodníkům rozdali s tím, aby si je vzali domů, nemohli bychom se spolehnout na to, že závodníci sami budou bezprostředně a pravidelně provádět záznamy o své činnosti ve svém prostředí, ani bychom neměli zajištěnu stoprocentní návratnost formulářů.

Souhlasíme s námitkou, že mohou vzniknout pochybnosti o přesnosti takto získaných údajů. V jiných případech je však při zjišťování intenzity určitých postojů či činností badatel rovněž odkázán na výpovědi respondenta, kolikrát v týdnu a kolik času věnuje té či oné činnosti. I zde se musí respondent zpětně rozpomínat na průběh různých činností.

V našem případě jsme měli zaručenu správnost údajů o rozsahu sportovní činnosti, neboť závodníci měli s sebou své tréninkové deníky, ve kterých mají zaznamenány časové údaje. Domníváme se rovněž, že údaje o spánku i pracovní době je člověk schopen si poměrně přesně vybavit. Pochybnosti mohou vzniknout o přesnosti údajů týkajících se dalších činností, jako je sebevzdělání, účast na kulturních programech či další receptivní činnosti nebo pasivní nečinnost. Domníváme se ovšem, že tyto nepřesnosti nejsou natolik závažné, aby zkreslily charakter těchto činností takovým způsobem, že by nebylo možno posoudit jejich intenzitu a zaměření.

*

Výsledky šetření

V poslední době je význam volného času spatřován především v tom, jak přispívá k všestrannému rozvoji osobnosti. Hlavním hlediskem, které je třeba uplatňovat, je dodržování určitých optimálních proporcí mezi složkami volného času.

Z hlediska zaměření naší práce jsme si všímali jednotlivých činností a aktivit tvořících náplň volného času sportovce se zřetelem k sportovní činnosti. Zvýšenou pozornost jsme věnovali tomu, zda množství a intenzita sportovní činnosti neovlivňuje nepříznivě další složky volného času ve srovnání s ostatní současnou populací.

V letech 1960–1961 provedl Státní statistický úřad výzkum časového fondu obyvatelstva v ČSSR. Tento výzkum nám poskytl velmi cenné kvantitativní údaje, kterých použijeme pro ilustraci a srovnání s údaji našeho výzkumu.

Výzkum Státního statistického úřadu zahrnul celkem 2593 domácností s 5964 osobami staršími patnácti let. Vzhledem

Tabulka 1: Průměrné hodnoty jednotlivých komponentů denního režimu v týdenním časovém fondu

Činnost Zaměstnání	Hodiny	%
Spánek	60	35,7
Práce	44 ³ / ₄	26,6
Ostatní nutná činnost	21	12,5
Volný čas	42 ¹ / ₄	25,2
Celkem	168	100

Tabulka 2: Činnosti denního cyklu z časového fondu 24 hodin

Činnost Zaměstnání	Hodiny	%
Spánek	8	33,0
Práce	7	29,5
Ostatní nutná činnost	3	12,5
Volný čas	6	25,0
Celkem	24	100

Tabulka 3: Průměrné hodnoty jednotlivých činností denního časového fondu v hodinách a minutách

Činnosti	Dny	Naš výběrový soubor			Údaje SSÚ		
		Dělníci	Zaměstnanci	Studenti	Dělníci	Zaměstnanci	Studenti
1. Práce	P—S	8,37	8,05	6,50	8,13	8,12	5,56
	N	1,12	1,75	0,83	2,01	2,06	0,24
2. Nutné činnosti	P—S	2,84	3,38	2,99	3,38	2,96	2,92
	N	2,97	2,94	2,27	2,10	2,22	1,55
3. Spánek	P—S	7,65	7,82	8,90	7,32	7,20	8,07
	N	9,69	9,83	10,70	8,27	8,20	9,00
4. Sportovní činnost	P—S	1,58	1,38	2,27	0,09	0,12	0,54
	N	1,44	1,62	1,73	0,27	0,31	1,23
5. Sebevzdělání	P—S	1,11	1,46	1,73	0,56	1,20	2,46
	N	1,51	1,65	2,39	1,38	2,14	3,38
6. Veřejná činnost	P—S	0,15	0,50	0,08	0,24	0,35	0,14
	N	0,05	0,15	0,00	0,10	0,14	0,10
7. Návštěva kultur. zařízení, zábava	P—S	1,70	1,76	1,83	1,56	1,49	1,78
	N	6,08	5,10	4,95	5,40	4,57	4,74
8. Pasivní odpočinek	P—S	0,50	0,21	0,58	0,21	0,16	0,13
	N	1,11	0,95	1,08	0,53	0,40	0 27

k našemu souboru používáme při srovnávání pouze údajů, které se týkají mužů.

Jednotlivé složky denního režimu jsou:

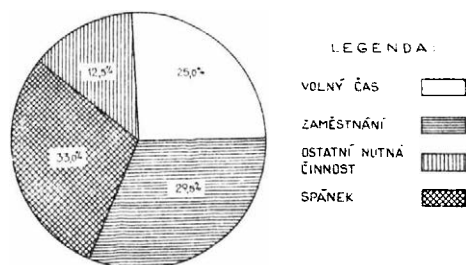
- doba práce (včetně práce v zaměstnání),
- čas potřebný pro ostatní nutné činnosti (doprava, domácí práce, péče o dítě, jídlo),
- volný čas (sebevzdělání, veřejná práce, zábava, nečinný odpočinek),
- doba spánku.

*

Diskuse k volnému času a dennímu režimu

Při analýze údajů týkajících se průměrných hodnot jednotlivých činností a aktivit tvořících náplň denního režimu vidíme, že jednotlivé rozdíly mezi I. a II. VT nejsou statisticky významné a rovněž při srovnávání našeho výběrového souboru jako celku s údaji SSÚ o současné populaci jsou rozdíly většinou statisticky nevýznamné. Při hodnocení a srovnání údajů o těchto dvou souborech je třeba brát v úvahu, že u údajů SSÚ nejsou uvedeny ani rozptyly, ani směrodatné odchylky u žádného ze sledovaných znaků. Srovnání těchto údajů s údaji našeho souboru činíme tedy s určitou rezervou.

SKLADBA DENNÍHO REŽIMU (24 HOD.)



Všimněme si nyní především těch komponentů denního režimu, které mají nejuzší vztah k naší problematice a které v podstatě tvoří obsah volného času.

— Sportovní činnost. U těchto aktivit se ukazují pochopitelně největší rozdíly jak mezi údaji SSÚ, tak i mezi závodníky I. a II. VT. Rozdíly průměrných hodnot jsou statisticky významné. To je zcela pochopitelné, neboť u současné populace tvoří sportovní aktivity velice malou a nepodstatnou část činností ve volném čase.

— Sebevzdělání. Při srovnání a analýze údajů SSÚ a našich údajů vidíme, že u kategorií „dělníci“ a „zaměstnanci“ je čas věnovaný sebevzdělávání u našeho souboru vyšší než u souboru SSÚ, a pouze u skupiny studentů uvádí SSÚ průměr-

né hodnoty vyšší. Vcelku tedy můžeme říci, že sportovní činnost nemá negativní vliv na sebevzdělání závodníků.

— Při srovnávání údajů o veřejně prospěšných činnostech na první pohled vidíme, že hodnoty SSÚ jsou vyšší než hodnoty zjištěné v našem souboru, současně však z nich vyplývá, že v obou srovnávaných souborech tvoří veřejně prospěšná činnost prakticky nejmenší část celkového objemu volného času.

— Návštěva kulturních zařízení, zábava, receptivní činnost. Je zajímavé a pro nás do určité míry překvapující, že průměrné hodnoty zjištěné v našem souboru jsou vyšší než u souboru SSÚ. Předpokládali jsme totiž, že sportovci provádějí sportovní činnost především na úkor času vyhrazeného kulturním činnostem a zájmům. Můžeme se tedy domnívat, a to bez ohledu na určité již dříve uvedené výhrady, že sportovní činnost na tyto aktivity a zájmy negativně nepůsobí.

— Pasivní odpočinek. U tohoto sledovaného znaku je rovněž na první pohled patrné, že průměrné hodnoty zjištěné u členů našeho výběrového souboru jsou podstatně vyšší než u ostatní současné populace (podle údajů SSÚ). Je to zcela pochopitelné, neboť sportovci potřebují více času k obnově fyzických sil, vydaných v průběhu tréninkové i závodní činnosti. Domníváme se, podle našeho názoru oprávněně, že vyšší hodnoty zjištěné u našeho souboru jsou ovlivněny větší fyzickou námahou, která do značné míry převyšuje fyzickou námahu v zaměstnání.

Na základě sledovaných údajů a jejich rozboru jsme přesvědčeni, že by bylo neopodstatněné tvrdit, že dlouhodobá a intenzivní sportovní činnost na úrovni I. a II. VT vede k jednostrannému rozvoji osobnosti.

Jsme si vědomi, a připouštíme, že naše diskuse i závěry o volném čase sportovců mohou vést k situaci do určité míry paradoxní, kdy si klademe otázku, na úkor čeho tedy je sportovní činnost členů našeho výběrového souboru prováděna, když ze srovnávaných údajů to není výrazně patrné.

Domníváme se, že u šetření prováděného mezi sportovci je třeba brát v úvahu úlohu vyšších aspirací (jež u sportovců byly dosavadními výzkumy obecně zjištěny), která se mohla v našem šetření

projevit ve snaze uvést svou osobu v poněkud lepším světle — např. u sebevzdělání, případně u pasivního odpočinku. Ovšem tyto rozdíly nemohou být natolik podstatné, aby zkreslily celkový obraz o průměrných hodnotách jednotlivých sledovaných komponentů volného času.

Větší časové rezervy však vyplývají z údajů SSÚ, kde některé činnosti, jež lze shrnout pod název „odpočinek a zábava“, např. procházky, návštěvy známých, návštěvy hostinců apod., nejsou v námi použité tabulce zřejmě započítány. Tím vzniká určitá časová diference jak u skupiny dělníků a zaměstnanců, tak u skupiny studentů.

Lze tedy předpokládat, že čas věnovaný odpočinku a zábavě (receptivní činnosti) bude u souborů SSÚ ve skutečnosti větší, takže sportovní činnost členů našeho výběrového souboru jde především na úkor těchto činností.

Znovu ovšem zdůrazňujeme, že srovnání s údaji SSÚ činíme s určitou rezervou.

Резюме

Ота Семечки: Некоторые методические опыты из исследования общественного значения спортивной деятельности

На нами подобранном коллективе участников состязания первого и второго класса области Среднечешского края, изучались социальные последствия спортивной деятельности прежде всего в рабочей среде и посредничеством нами избранных методов, как например управляемый разговор, использование магнитофонных записей, опросный лист и т.д. Далее нами устанавливалась пригодность комбинации этих методов и их применение в области спорта. Примененные методы считаем адекватными, однако ввиду значительности участников состязания, действительность приобретенных результатов ограничиваем только на отрасль легкой атлетики, за которой ведем наблюдение.

Summary

Ota Semecký: Some Methodical Experience Obtained from the Research into the Social Import of Sporting Activity

On the selected sample of competitors on the first and the second efficiency level of the Central Bohemian Region we examined the social impact of sporting activity. This was done primarily in the working milieu. By means of the methods we have chosen, as e.g. the directed interview, the use of the tape recorder, the questionnaire, etc., we verified the adequacy of the combination of these methods, of their application in the area of sports. We regard the methods used as adequate; however, in view of the size of the sample, we limit the validity of the results obtained only to the area of light and field athletics we examined.

Minimálně jedna generace dětí na nových sídlištích dnes vyrůstá v prostředí, které jim nezaručuje nezbytné podmínky pro hru. Důsledky můžeme dnes jen velmi těžko předvídat. Mění se způsob hry dětí, a to bohužel především tak, že ubývají hry, které připravovaly děti na jejich budoucí sociální role, hry, ve kterých se děti učily interakci a spolupráci, a stoupá podíl čistě pohybových her. Hra by měla být procesem, ve kterém se rozvíjí představitelství a schopnosti a v němž se děti učí ohledům a vzájemné pomoci.

Lidé, kteří se v dětství nenaučili řešit problémy, jež před ně stavěla hra, řeší obtížněji i problémy, které před ně staví v dospělosti život. Některé prameny uvádějí i korelace mezi neschopností „hrát si“ a kriminalitou.

Situace dětí na sídlištích je ovlivněna řadou faktorů: Zaměstnaností žen, časovým rozvrhem dětí, směnností vyučování na školách i řešeními a vybaveností sídliště. Urbanistické řešení a vybavenost sídliště mohou značně rozšířit příležitosti k dětským hrám, pokud vycházejí z potřeb dětí a berou v úvahu jejich možnosti.

*

Ústav sociologie bydlení při Stavební fakultě ČVUT provedl v roce 1967 průzkum míst her a pohybu a orientace dětí na pražském sídlišti Petřiny. Cílem výzkumu bylo zjistit:

- Znalosti dětí o topografii sídliště jako podmínku samostatného pohybu dětí po sídlišti.
- Rozsah samostatného pohybu dětí v obvodu sídliště — eventuálně mimo sídliště — v závislosti na věku, pohlaví dítěte a zaměstnanosti matky dítěte.
- Která místa na sídlišti jsou pro děti přitažlivá a kde si děti obvykle hrají.
- Postoj rodičů k vybavení sídliště pokud jde o hry dětí a k samostatnému pohybu dětí po sídlišti, event. jeho okolí.
- Ověřit některé techniky spolupráce s dětmi jako respondenty sociologického průzkumu.

Jako místo výzkumu byla zvolena jižní část sídliště Petřiny, které splňovalo požadavky na vlastnosti průměrného nového sídliště pokud jde o urbanistické řešení, vybavenost a dokončovací práce. Sídliště navazuje na rozsáhlé plochy zeleně rekreačního charakteru (Hvězda, Klášterní zahrada, Libocký les, Šárka). Z tohoto hlediska je situace na Petřinách poněkud lepší než na ostatních sídlištích.

Výzkum byl proveden ve spolupráci s vedením ZDŠ Petřiny-jih celkem u 80 dětí ve věku 8 a 12 let, které bydlely déle než čtyři roky na sídlišti. Tento počet představuje zhruba $\frac{1}{5}$ dětí v odpovídajících věkových skupinách na jižní části sídliště. Při výzkumu bylo použito testů, řízeného rozhovoru s dětmi, dotazníku zaslaného rodičům dětí, rozhovorů s učiteli školy a záznamů v třídních výkazech a zdravotní kartotéce dětí. Výsledky byly zpracovány především graficky, vynešením údajů do mapy sídliště.

Nároky dětí na plochu a vybavení míst pro hry se značně liší v jednotlivých etapách jejich fyzického i psychického vývoje. Pro děti školního věku (6—14 let), kterými se zabýval náš průzkum, je typická postupná intelektualizace hry, omezení imaginativního prvku, postupující socializace hry, tvorba větších dětských kolektivů a nároky na pohyb. Od jednoduchých pohybových her a krátkodobé spolupráce přecházejí děti ke koordinovaným hrám ve větších skupinách, vzrůstá obliba dobrodružných, sportovních a konstruktivních her, které vyžadují odpovídající prostorové podmínky. Jestliže na sídlištích takové podmínky nejsou splněny na plochách, které jsou určeny pro hry dětí, vede to buď k přenášení dětských her na místa, která nejsou vhodná z bezpečnostních nebo hygienických důvodů, k devastacím zelených ploch nebo v krajních případech ke změně přirozeného průběhu her, k preferování her pouze jednoho druhu.

Psychologická literatura uvádí, že dítě

ve věku, kdy vstupuje do školy, zná celek obytné čtvrti, ve které bydlí, zatímco prepubescent se orientuje již v celku města. Náš průzkum ukázal, že znalost sídliště se rozšiřuje především podle rozsahu cest, které děti konají společně s dospělými, že tyto cesty směřují ve své většině k funkčním centrům sídliště a jsou rozloženy na větší části plochy sídliště. Obě věkové skupiny (v dalším: skupina I = děti ve věku 8 let; skupina II = děti ve věku 12 let) znají přibližně stejně dobře místa, která plní v rámci sídliště pevně určené funkce (obchody, pošta, provozovny služeb). Jistota, se kterou děti tato místa identifikují, je — bez ohledu na umístění — jen nepatrně větší ve skupině II. Funkce, kterou objekt plní, je pro poznání důležitější než jeho vzdálenost od místa bydliště dítěte, a do jisté míry dokonce důležitější než architektonická forma objektu. Objekty, které plnily výraznou funkci, ale jejichž architektonické řešení bylo nevýrazné nebo splyvalo s ostatní, poměrně jednotvárnou zástavbou, poznávaly děti s větší jistotou než objekty, které byly sice výrazně odlišné od ostatní okolní zástavby, ale jejichž funkce byly dětem nejasné, nebo které tuto funkci dosud neplnily. Děti často identifikovaly objekt přímo popsáním funkce nebo lokalizací, přičemž orientačními body byla místa s výraznou funkcí. Jistota při identifikaci funkčně neurčených objektů byla u mladších dětí významně nižší a klesala v závislosti na vzdálenosti místa od bydliště dítěte. Znalost míst ležících za ulicí Na Petřínách (tedy v severní části sídliště) byla výrazně nižší. Silně frekventovaná ulice funguje zřejmě jako bariéra, zabráňující pohybu dětí mladších věkových skupin do části sídliště oddělené ulicí. Totéž bychom mohli říci i o znalosti Prahy. Také zde byla funkce bezpečným vodítkem pro poznání lokality, zatímco další, např. symbolické nebo architektonické kvality hrály podružnější roli. Osmileté děti z Petřin poznávaly např. častěji fotografii přestupní stanice při cestě na sídliště než obvyklý pohled na Hradčany.

V urbanistické literatuře můžeme najít tvrzení, že přírodní okolí sídliště nebo přilehlý park mohou nahradit dětské hřiště, jehož stavba je v takových podmínkách méně důležitá. Sídlíště Petřiny, které je ze tří stran obklopeno parkem, vol-

nou krajinou a lesem, mělo tento názor potvrdit. Z našeho průzkumu vyplynulo, že rodiče dávají pro samostatnou návštěvu dětí přednost místům, která leží relativně blízko sídliště, jsou přehledná nebo poměrně často navštěvovaná a k jejich dosažení není pro děti nutné přecházet frekventovanější ulice. Nejpozitivněji bylo z těchto hledisek hodnoceno bývalé vojenské cvičiště na Vypichu — rozsáhlá louka před oborou Hvězda. Důvodem byla přehlednost celé plochy (po okrajích louky chodí poměrně hodně lidí, což dává zřejmě pocit určité společenské kontroly) a bezpečnost cesty ze sídliště na Vypich. Lesní oboru Hvězda, podle údajů matek nejčastější cíl procházek s dětmi, považovali rodiče přes její nesporné rekreační kvality za nejnebezpečnější pro samostatný pohyb dětí (92,7 % rodičů bylo přesvědčeno, že na sídlišti nebo v jeho okolí jsou místa, kde dětem hrozí nebezpečí ze strany cizích osob. Přestože konkrétní určení takových míst činilo určité potíže, nejčastěji se objevovala v této souvislosti Hvězda). Společnou charakteristikou míst, kde podle údajů školy docházelo ke konfliktům dětí se sexuálně deviantními osobami, je nepřehlednost, sociální izolace míst a malá návštěvnost míst dospělými obyvateli sídliště, i když tato místa byla většinou v bezprostřední blízkosti sídliště.

Spontánní kolektivy dětí na sídlištích mají poměrně různorodou věkovou skladbu a mladší děti doprovázejí na výpravách do okolí děti starší. Zjišťovali jsme diferenci mezi povolenou a samostatně uskutečňovanou návštěvou jednotlivých míst v okolí sídliště. (Viz tab. 1.)

Dostupnost míst funkční důležitosti (obchody, provozovny služeb) je podle hodnocení rodičů v obou skupinách vyšší; pohybuje se kolem 70 % ve skupině I a kolem 93 % ve skupině II.

Vzdálenost nebo schopnost orientace na sídlišti zřejmě nejsou hlavní překážkou samostatného pohybu dětí po sídlišti nebo jejich návštěvy míst v okolí sídliště.

Nemohli jsme, bohužel, zjišťovat přímo frekvenci návštěv na vybraných místech na sídlišti nebo v jeho okolí. Na frekvenci návštěv jsme usuzovali z výpovědí rodičů, kteří uváděli, že ve všední den si 90,9 % dětí skupiny I hraje v bezprostřední blízkosti domu, kde bydlí, nebo v okolí sousedních domů; pouze 9,1 % dětí tohoto vě-

ku si hrálo na vzdálenějších místech. Ve skupině II si hrálo 72,4 % dětí v bezprostřední blízkosti vlastního domu a pouze 27,6 % na vzdálenějších místech. Dále nám poskytlo představu o frekvenci ná-

mezi činnostmi dětí zaujímala jízda na kole. Více než polovina dětí ve věku 12 let jezdila na kole „po celém sídlišti“ a děti se často pouštěly značně daleko za obvod sídliště.

Tabulka 1: Návštěva jednotlivých míst v okolí sídliště podle údajů dětí a rodičů (v %)

Místo	Přibl. vzdálenosti v km od sídliště	Věková skupina I (8 let)		Věková skupina II (12 let)	
		Smí chodit — podle rodičů	Byl už sám	Smí chodit — podle rodičů	Byl už sám
Hvězda	0,7	18,2	47,4	48,3	94,6
Vypich	0,7	21,2	31,6	62,1	89,2
Markéta	0,3	21,2	21,0	72,4	89,2
Kino Radost	1,5	9,1	18,4	72,4	89,2
Kino Veleslavín	1,2 ¹⁾	12,1	15,8	48,3	72,9
Veleslavín	1,0 ²⁾	3,0	13,1	31,0	75,6
Libocký rybník	2,5 ³⁾	0,0	7,9	27,6	78,3

1), 2) a 3) jsou místa za ulicí oddávající jižní a severní část sídliště. Údaje se týkají návštěv, které děti samostatně učinily. Neříkají nic o frekvenci těchto cest.

vštev jednotlivých míst zjištění místa osmnácti her typických pro děti ve věku 8—12 let. Většina dětí uváděla, že si hrají především u domu; rozptýl děti po sídlišti byl překvapivě malý, stejně jako počet míst, na kterých si hrály. Šlo především o obměny míst v bezprostřední blízkosti domu. V rozporu s celkově dobrou znalostí sídliště byla malá informovanost o hřištích, a to i tehdy, jestliže hřiště nebyla vzdálenější než dva bloky od bydliště dítěte. I děti, které bydlely ve vzdálenosti jednoho bloku od ploch určených pro hry dětí, uváděly, že si hrají hlavně před domem a na hřiště nechodí (skupina I). Rodiče tento fakt vysvětlovali tím, že hřiště jsou „přelidněna“ dětmi z přilehlých domů a tím, že vybavení hřišť neposkytuje mladším dětem o nic víc než okolí jejich domu. 8leté děti hrály z 18 zkoumaných her v průměru 8,9 her v bezprostředním okolí domu, kde bydlely, a 0,65 her mimo obvod sídliště nebo na vzdálenějších místech sídliště. 12leté děti si hrály 6,85 her u domu a 4,24 hry mimo obvod sídliště.

V obou skupinách si mimo obvod sídliště hráli častěji chlapci než dívky. Diferenciace zájmů ve skupině 12letých dětí se projevila i různou oblibou jednotlivých míst mimo obvod sídliště. Zvláštní místo

Plochy určené pro hru dětí na Petřinách mají dvě hlavní negativní charakteristiky:

1. Nejsou dostatečně velké na to, aby stály absorbovat děti všech věkových skupin. Děti potom devastují při sportovních hrách trávníky a starší děti vytlačují mladší na chodníky a cesty pro pěší. Travnaté plochy jsou určeny i k dalším funkcím (sušení prádla) a dochází tudíž k nevyhnutelným konfliktům hrajících si dětí s dospělými.
2. Plochy pro děti nejsou prakticky vůbec vybaveny a jsou velmi špatně udržovány (pískoviště). Není zajištěna ani v nejmenší míře intimita hry a určitá izolace hry dětí od neustálého procházení dospělých.

Námětové a konstruktivní hry dětí se proto přenášejí na boky domů, na klepadla na koberce, na zídkami ohrazená místa pro nádoby na odpadky a na další místa na sídlišti, jako výkopy, lešení atd. Tato místa sice poskytují dětem určitou izolaci a soukromí, jsou však většinou hygienicky a bezpečnostně zcela nevyhovující. Přenášení her na silnice a parkoviště je zdrojem konfliktů s majiteli parkujících vozů i s rodiči, kteří nechtějí, aby si děti hrály na vozovkách.

Další příčinou dostředné tendence dětských her jsou i časové možnosti dětí, menší než se obvykle předpokládá. Na soustředování her u domu může mít dokonce vliv i homogenní věková struktura sídliště. Dítě má většinou možnost hrát si s přáteli stejného věku, kteří bydlí ve stejném domě. Funkce hřiště jako společenského centra pro děti je tak nahrazována bezprostředním okolím domu. Rodiče dětí do 8 let projevují větší spokojenost s vybavením sídliště, domnívají se, že dítě má dostatek příležitostí ke hře, i když si stěžují, že starší děti zabírají mladším hrací plochu. Domnívají se, že optimální je situovat hřiště co nejblíže k domu a v tomto směru kladně hodnotí pískoviště. S rostoucím věkem dětí klesá spokojenost rodičů s vybavením, někdy až ke zcela negativnímu hodnocení. Rodiče dětí nemají sice přesnou představu o tom, jaké by mělo být vybavení sídliště pokud jde o dětské hry, neuvědomují si většinou, že potřeby jejich dětí se budou měnit, ale mají vyhraněné názory na bezpečnost míst her dětí, jejich umístění a nezbytný dohled. Samostatná vzdálenost není hlavní překážkou pohybu dětí za hrou, důležitější je otázka bezpečnosti místa, dohledu na hřišti a bezpečnosti cesty. Pro rodiče mladších dětí (3—9 let) by optimálním řešením byla možnost přímé vizuální kontroly hrajícího si dítěte, event. možnost domluvit se s hrajícím si dítětem z okna bytu. Rodiče starších dětí chtějí znát místo hry a pokud nežádají organizovaný dohled, tedy žádají alespoň sociální kontrolu místa.

Řešení sídliště si vynucuje křížení cest dětí s dopravně frekventovanými ulicemi. Celkem 45,8 % rodičů dětí ve skupině I a 47,6 % rodičů dětí ve skupině II uvedlo dopravu jako největší nebezpečí pro samostatný pohyb dětí na sídlišti, přestože průběžná doprava probíhá pouze po třech hlavních silnicích. Nejvíce připomínek bylo v tomto směru k hlavní ulici, která prochází středem sídliště. Nebezpečí se nespátňuje pouze v intenzivní dopravě, ale i v opakovaných průjezdech nákladních automobilů a autobusů. Zvláště nákladní doprava ke stavenišťům je hodnocena negativně. Dalším nebezpečím pro hru dětí je podle názoru rodičů stavební činnost, na kterou si stěžovalo 33,4 % ro-

dičů 8letých dětí a 19,0 % rodičů 12letých dětí. Na nedostatečně upravené okolí budov si stěžovalo 20,8 % rodičů dětí ze skupiny I a 28,6 % rodičů dětí ze skupiny II.

Výsledky výzkumu by bylo možné shrnout následujícím způsobem:

- Děti ve věku 8 až 12 let se velmi dobře orientují na sídlišti, zvláště na místech, která jsou funkčně důležitá pro obyvatele sídliště. Nejsou rozdíly mezi dětmi zaměstnaných matek a žen v domácnosti.
- Samostatný pohyb dětí po sídlišti zahrnuje nejdůležitější funkční body sídliště. 12leté děti se pohybují i mimo obvod sídliště. Vzdálenost není příliš vážnou překážkou. Děti používají s vědomím rodičů poměrně často prostředky hromadné dopravy.
- Děti si hrají především v bezprostředním okolí svého bydliště — domu. Plochy pro hry dětí jsou poddimenzovány. Chybí vybavení pro dětské hry, ať již klidného nebo pohybového charakteru. Pohyb dětí za hrou je na sídlišti poměrně malý.
- Hlavní překážkou návštěvnosti míst ležících mimo obvod sídliště je nedostatek kontroly a dohledu na těchto místech. Rodiče nepokládají tato místa za dostatečně bezpečná.
- Dopravní tepna procházející středem sídliště omezuje pohyb dětí.
- Nespokojenost rodičů se soustřeďuje především na problém dopravy procházející sídlištěm. Rozestavěnost zahrnuje vedle jiných nebezpečí i průjezdy nákladních aut sídlištěm; tato nákladní doprava je pokládána za zvláště nebezpečnou.
- Vybavení pro dětské hry nerespektuje odlišnost požadavků dětí různých věkových skupin.

Současná praxe bytové výstavby, zaměřená především na rychlé a kvantitativní řešení bytové potřeby, jak jsme sledovali na typickém příkladu sídliště Petřiny, nemůže uspokojit potřeby dětí, ani požadavky rodičů na vybavenost dětských zařízení.

Výzkum přispěl k přesnější formulaci problému a k přípravě výchozích hypotéz pro rozsáhlejší práci, která by se měla

soustředit především na problematiku umístění, vybavenosti a kategorizace dětských hřišť, aby bylo možno poskytnout urbanistům konkrétní podklady pro jejich práci.

Резюме

Ладислав Кеппел: Места игр и движение детей в месте жительства Петржины

Исследованием движения детей в месте жительства Петржины в Праге устанавливались знания 8 и 12 летних детей об их месте жительства, их способностях ориентироваться в месте жительства, о расстоянии, на которое дети самостоятельно удаляются и местах их игр. С местом жительства дети знакомятся еще до поступления в начальную школу на совместных прогулках с взрослыми. Эти прогулки ведут к местам, важным для взрослых. Магазины, мастерские и т.д. становятся для детей ориентировочными пунктами. Дети в возрасте 8 лет способны самостоятельно двигаться в месте жительства на площади 49 гектара и в его близкой окрестности, хотя главная проезжая коммуникация, проходящая центром места жительства движение детей ограничивает.

Хотя место жительства прикасается обширного парка и лесного заповедника, которые подходящее могли бы служить играм детей, однако и тут 8—12 летние дети играют в первую очередь в самой близкой окрестности дома, где живут. Родители не считают площади, находящиеся вблизи места жительства достаточно безопасными, в особенности ввиду недостаточного общественного контроля в этих местах. Оборудование место жительства, что касается детских игр недостаточное и поэтому дети ищут такие места для своих игр, где взрослые им меньше всего мешают (стенками отделенные просторы для посуды на отбросы, дверные молотки на ковры и т.д.). При двигательных играх старшие дети вытесняют младших из перенасыщенных спортивных площадок. Главной причиной опустошения мест поросших травой являются массовые игры спортивного характера. Для улучшения состояния необходимо разработать схему решения простых спортивных площадок в непосредственной близости дома и их взаимную связь с оборудованием районного характера.

Summary

Ladislav Köppl: Places of Games and the Movement of Children in the Housing Estate of Petřiny (Prague)

The research of the movement of children living in the housing estate of Petřiny examined what eight and twelve years old children know about their housing estate, their ability to orientate themselves in the housing estate, the distance to which the children move by themselves and the places where they play. They get acquainted with the housing estate already before entering the primary school, on their journeys undertaken together with the adults. These journeys are directed to the places that are functionally important for adults, and thus shops, service workrooms, etc. become points of orientation for the children. At the age of eight the children are able to move by themselves about the housing estate covering 49 hectares as well as its near surroundings, although the main thoroughfare crossing the center of the housing estate sets limits to the movement of children.

In spite of the fact that the housing estate lies in the immediate vicinity of an extensive park and a forest enclosure which might very adequately serve for the children's plays, the eight and twelve years old children play most frequently in the nearest surroundings of the house in which they live. The parents do not consider the areas in the neighbourhood of the housing estate to be sufficiently safe, especially with respect to the lack of social control in these places. The equipment of the housing estate with regard to the children's plays is insufficient and this is why the children seek such places for their plays where the adults can interfere as scarcely as possible (areas separated by low walls, designed for rubbish containers and carpet beaters, excavations, etc.). In motion plays the older children displace the younger ones from the underdimensioned playgrounds. Collective plays of a sporting character represent the main cause of the devastation of lawns.

In order to improve the conditions it will be necessary to work out a scheme of solving simple playgrounds in the immediate vicinity of the house and their connections with the equipment of a district character.

1.

Uvnitř vědního komplexu se prosazují dvě tendence. První, analytická, směřuje k vyšší specializaci, druhá, syntetická, k vyšší univerzalizaci. Při specializaci se zužuje předmět vědy, vývoj tohoto předmětu se zkoumá stále hlubší analýzou stále menšího okruhu endogenních faktorů; současně se zesilující vertikální recepce idejí slábne recepce horizontální, neboť parciální věda ztrácí návaznost na ostatní části vědního komplexu tak, jak se od nich s pokračující specializací vzdaluje. Souhrnem obou typů recepcí je dána komunikativnost uvnitř vědního komplexu: v okamžiku, kdy růst tempa vývoje parciální vědy, daný vertikální recepcí, je nižší než pokles tempa, daný recepcí horizontální v podmínkách specializace, stává se tato specializace hypertrofickou. Vývoj vědního komplexu je funkcí jeho vnitřní komunikativnosti: kdyby se proto prosazoval v tomto vývoji pouze směr analytický, došlo by po zpomalení tempa ke stagnaci a nakonec k zániku vědy jejím roztržštěním do nepřehledného množství vývoje neschopných částí.

Při univerzalizaci se předmět vědy rozšiřuje, vývoj tohoto předmětu se zkoumá stále hlubší syntézou stále většího okruhu endogenních faktorů; současně se zesilující horizontální recepce idejí však slábne recepce vertikální, neboť vědní směr ztrácí diferencovanost uvnitř vědního komplexu tak, jak se s pokračující univerzalizací sblíží se směry ostatními a tím ztrácí návaznost na svůj minulý vývoj. V okamžiku, kdy růst tempa vývoje dílčí vědy, daný horizontální recepcí, je nižší než pokles tempa, daný recepcí vertikální v podmínkách univerzalizace, stává se tato univerzalizace hypertrofickou. Kdyby se proto ve vývoji vědního komplexu prosazoval pouze směr syntetický, došlo by po zpomalení tempa opět ke stagnaci a nakonec k zániku vědy

jejím amorfním splynutím do jediného, nediferencovaného a tedy vývoje neschopného celku.

Vývoj vědního komplexu je jednotou analytické a syntetické tendence; k optimálnímu vývoji dochází tehdy, jestliže stupeň specializace skupiny parciálních věd odpovídá stupni univerzalizace skupiny syntetizujících vědních směrů. Nejnižším stupněm univerzalizace je spojnice mezi analytickými vědami — biochemie nebo radioastronomie. Druhý stupeň univerzalizace, nazývaný obvykle metavědou, reprezentuje kybernetika a věda o vědě. Hypotetický třetí stupeň, odpovídající anticipované specializační tendenci, je charakterizován absencí exogenních faktorů, dovedením syntézy do naprosté komplexnosti.

2.

Ve čtyřicátých letech uveřejnil německý profesor Ossip Karl Flechtheim v amerických časopisech *Forum* a *Midwest Journal* stati, nazvané *Futurologie — nová věda* a *Futurologie — věda o pravděpodobnosti*. Základem nové disciplíny měla být syntetičnost. Na ustavujícím futurologickém kongresu, který se konal na podzim 1967 v Oslo, definoval Flechtheim futurologii i negativně, jako protiklad ideologie. „Ideologie je ospravedlňování a oslavování existujícího společenského řádu. Futurologie naopak zdůrazňuje tvůrčí funkci radikálního kriticismu, zaměřeného proti statu quo. Její vize budoucího světa je vždy otevřená, mnohotvárná a rozporná, plná možností a cílů.“

Futurologie zahrnuje všechny typy prognóz, projekcí, lineárního programování; všechny plánované procedury v ekonomice, vzdělání, dopravě atd.; stanovení budoucích cílů, norem a hodnot. Tím je futurologie podle Flechtheima jednak čistou vědou, jednak vědou aplikovanou, a ve třetím bodě také filosofií. Jako ra-

cionální disciplína vyrůstá z utopie tak, jako fyzika z magie, chemie z alchymie, astronomie z astrologie. Je determinována sociální objednávkou, charakterizovanou těmito fakty:

Ve třicátých letech vypukla hospodářská krize, neočekávaná a proto řešená ex post, která téměř rozbila existující sociální strukturu. Ve čtyřicátých letech byla vyrobena atomová puma, jejíž masové použití by znamenalo nejhlubší regresivní oscilaci v dosavadní historii. V padesátých letech se začala rozvíjet vědeckotechnická revoluce, přinášející neuvěřitelnou akceleraci růstu spolu s nutností tento růst anticipovat. Bylo třeba nalézt Frommův „systém orientace“, zahrnující komplexní soustavu hodnot v dynamizovaném světě. V opačném případě by došlo k frustracím, jejichž hloubka by byla úměrná potenciální rychlosti růstu. Hospodářská krize vedla k tomu, že pozornost teoretických ekonomů zaujala více problematika růstu než problematika imaginární rovnováhy. K řešení problematiky růstu však nestačily „čisté ekonomické“ faktory; do růstového modelu byly nesměle a s přestávkami imputovány faktory sociální, technické, politické. Příkladem mohou být práce Veblena, Schumpetera, Burnhama, Rostowa, Galbraitha.

Možnost nukleární tragédie se odráží v dílech Roberta Jungka. Jeho *Paprsky z popela* a *Jasnější než tisíc sluncí* jsou zamyšlením nad novou úlohou vědce ve společnosti, kniha *Budoucnost již začala* je varováním před následky dehumanizačních tendencí k manipulaci moderního člověka. Toto varování je tím, co de Jouvenel nazývá primární prognózou — předpovědí vývoje (zpravidla stále negativnějšího) za předpokladu, že nedojde ke změně. Sekundární prognózy, obsahující návrhy na změnu, lze nalézt ve sbornících vydávaných Jungkem a jeho spolupracovníky (*Náš svět 1985*, edice *Modely pro nový svět*, atd.). Jednou z Jungkem navrhovaných změn je vytvoření mezinárodního futurologického ústavu na široké základně, který by byl jakýmsi světovým mozkem a který by mohl přerůst v budoucí světovou vládu.

Vývojem mezinárodních vztahů, ovlivňovaných atomovým nebezpečím, se zabývá americký futurolog Herman Kahn

v knihách *O termonukleární válce* a *Přemýšlení o nemyslitelném*. Rovněž předpokládá vytvoření světové vlády, a to ještě do konce tohoto století, nebezpečí války pokládá za relativně zanedbatelné. Ve své práci *Třicet tři příštích let* rozpracovává teorii postindustriální společnosti, charakterizované rostoucím významem neziskových organizací soustředěných v kvartálním a kvintálním sektoru. Pokouší se rovněž — podle mého názoru nepříliš úspěšně — o analýzu inovačního toku do konce tohoto tisíciletí. V současné době je Kahn ředitelem newyorského Hudson Institute, který je spolu s kalifornským RAND Corporation nejvýznamnějším futurologickým centrem Ameriky.

Vedle Johna Bernala upozorňují na technické aspekty vědeckotechnické revoluce Arthur C. Clarke, Erich Jantsch, Olaf Helmer, T. J. Gordon a Jean Fourastié. Clarkeho *Portréty budoucnosti* mají ještě některé rysy science-fiction, stojí však zato uvést jejich základní zákon: Prohlásí-li vynikající, avšak obstarožní vědec, že je něco nemožné, pak se se vši pravděpodobností mylí. Jantschovo *Předvídání technického vývoje* je spolu s univerzálnějším de Jouvenelovým *Uměním předvídat* významným metodologickým dílem. Gordon-Helmerova prognóza a podobně prognóza Kellerova, vypracované ve spolupráci s vynikajícími specialisty dílčích oborů, obsahují konkrétní předpověď budoucnosti do roku 2000. Jean Fourastié má pravděpodobně prvenství ve zdůraznění ekonomickotechnické dynamiky, pro budoucnost však odmítá předpověď neustálého a zrychlujícího se růstu. K podobným závěrům jako Fourastié ve *Velké naději dvacátého století* docházejí i někteří autoři, zabývající se vědeckými aspekty vědeckotechnické revoluce — Dirac Price ve *Velké a malé vědě* a George Thompson v *Předvídatelné budoucnosti*. Tito autoři operují logickou křivkou vývoje, předpokládající existenci apriorního limitu, apriorní hranice růstu. Tento názor zastává i Pierre Rousseau v *Dějinách budoucnosti*, odmítá jej A. I. Dobrov ve *Vědě o vědě*.

Ekonomové se z faktu vědeckotechnické revoluce příliš nepoučili. Dennison, Dewhurst a další ve svých dlouhodobých ekonomických prognózách, konstruova-

ných často na základě Cobb-Douglasovy funkce, docházejí k předpokladu relativně pomalého, asi čtyřprocentního tempa ekonomického růstu, jež bude v budoucnosti stěží odpovídat skutečnosti. Naproti tomu styk filosofie s problematikou vědeckotechnické revoluce (která je futurologickou problematikou par excellence) vedl k akcentování jejích humanistických aspektů. Práce Radovana Richty *Civilizace na rozcestí* byla pro tento vcelku ojedinělý přístup označena za představitele československé futurologické školy.

3.

Budoucnost je třeba chápat v sartróvském smyslu jako strukturovanou totalitu, a to totalitu dynamizovanou. Statické pojetí by totiž mohlo vést k závěru, že futurologie neexistuje, protože se zabývá neexistujícím předmětem. Nemůžeme dosud jednoznačně předvídat budoucnost, zatímco skutečně vědecká předpověď musí být jednoznačná. De Jouvenel řeší tuto obtíž zavedením množiny možných budoucností, „futuribles“.

Komplexnost a dynamičnost předmětu futurologie vyžaduje generalisty, obnovivší renesanční univerzalitu. Neexistuje budoucnost technická, ekonomická či sociální — budoucnost je nedělitelná. Definoval-li Hegel pravdu jako celek, lze stejně dobře říci, že touto pravdou je budoucnost. Právě budoucnost je nejobjektivnějším verifikátorem. Pouze komplexní pojetí zabraňuje deformacím vědeckých kategorií, vytváří stimul i korektiv zároveň. Pouze toto pojetí umožňuje reálný optimismus i v situaci, kdy parciální neúspěchy vedou k pesimismu. Pouze otevřeným systémem své celistvosti může futurologie bojovat proti ideologiím, vydávajícím často úpadek za pokrok, diktaturu za demokracii, otroctví za svobodu. To ostatně vyjádřil i Comte svým požadavkem: Znáť, aby bylo možné předvídat, a předvídat, aby bylo možné kontrolovat. Futurologická kontrola přítomnosti má výrazně demýtizační roli.

Obecným metodologickým rámcem futurologie je interdisciplinární syntéza. Metody extrapolace a analogie tuto syntézu předpokládají, ale nezkoumají. Intuitivní metoda jako doplněk pomáhá ukazovat vzdálenější cíle, pro svou nekomplexnost však nemůže být metodou

základní. Má-li být budoucnost zkoumána proto, aby byla měněna optimálním směrem, je nutné stanovit kritérium optimality kvalitativně (příkladem zde může být Teilhard de Chardin) i kvantitativně jako výstupní hodnotu makrosystému budoucnosti. To předpokládá faktorovou analýzu, řady alternativních projekcí a aproximativní postup k optimalitě.

Nejjednodušší metodou tohoto směru je delfská metoda, založená na panelové technice ankety. Specialisté jsou v prvním kole dotazováni na dobu realizace očekávaných inovací či na možné inovace v očekávané době. V druhém kole si své původně izolované prognózy prověřují a případně mění na základě poznání souvislosti dílčích předpovědí.

Rozšířením delfské metody lze teoreticky vytvořit komplexní simulační model budoucnosti. Tento model, vylučující exogenní faktory, bude založen na principu pluralistické kauzality, kterého v jiné souvislosti použil i Leontief ve své analýze meziodvětvových vztahů. Simulační model může mít verbální i matematickou formu. Kauzální síť by v přísně exaktním modelu představovala matici, jejímiž prvky by byly koeficienty pravděpodobnosti. Ať již bude konečná metoda futurologie jakákoli, je již nyní zhruba ohraničena požadavkem komplexnosti a dynamičnosti.

Praktické využití futurologie znamená především renesanci plánování na kvalitativně vyšší úrovni. Předvídání budoucnosti nemění základní směr společenského vývoje, ale umožňuje vyrovnat jeho oscilace, zvýšit kontrolu zpětné vazby a urychlit tak vývoj. Společenským přínosem vědy o budoucnosti je tedy úspora času, docílená realizací racionální projekce ex ante ve srovnání s živelným vývojem ex post. Jde vlastně o konstrukci dějin budoucnosti. Přitom futurologický program, který už svou komplexností vylučuje možnost nežádoucí substituce — například substituce mezi životní úrovní a investicemi —, bude působit nejen jako vynikající kontrolní mechanismus, ale bude mít i svou politickou roli.

Nelze tvrdit, že futurologická projekce odstraňuje nejistotu; Heisenbergův faktor neurčitosti působí i nadále proto, že stupeň pravděpodobnosti předpovědi klesá se čtvercem času do oblastí hypotéz.

Kromě toho, že v přítomnosti vytváříme budoucnost, je naše přítomná aktivita zpětně determinována poznanou budoucností. Čím vzdálenější jsou cíle, jež si klademe, tím přesnější je potenciální systém orientace. K poznání vzdálených cílů je však zapotřebí i racionální fantazie, stejně jako k jejich realizaci je

nutná dynamická, energická a odvážná politika. Jak fantazie, tak političnost sociálních experimentů budoucnosti se proto stanou organickými součástmi futurologie. Platónův požadavek vlády filosofů bude snad realizován ve své futurologické transformaci.

Zásah výzkumu do zkoumaného systému

ALENA VODÁKOVÁ
Sociologický ústav ČSAV, Praha

Současné empirické znalosti společenských struktur a jejich dynamiky dovolují formulovat zákonitosti, kterým se podřizují, pouze v dílčích lokalitách času a prostoru. V metodologii, která v některých svých funkcích přerůstá nejen rámec sociologie [1], ale dokonce i hranice společenských věd, existují však potenciální možnosti postulovat zákonitosti obecnější. Smyslem tohoto příspěvku je upozornit na jednu obecnou zákonitost, které se podřizují všechny výzkumy, tedy i ty, se kterými se setkáváme v sociologii.

Proto i základní pojmy této práce, které vystupují v jejím názvu a charakterizují celý problém, vymezíme co nejobecněji tak, aby neobsahovaly pouze hledisko sociologické, ale aby na druhé straně umožňovaly další precizaci a aplikaci právě v sociologii. Tento přístup vede k úvaze o systému jako o jakékoli části společenské reality, která je svými vnějšími či vnitřními znaky vydělena z okolního světa. V takto chápaném systému je pak místo jak pro Parsonsův „proces interakce individuálních aktérů“ [2], tak např. pro statistické pojetí Karlssonovo [3]. Stavem systému rozumíme souhrn všech vnějších podmínek, ve kterých se systém nalézá, a množinu jeho vnitřních vazeb. Zkoumáním chápeme jako jakékoli pozorování a sledování systému, které se realizuje komunikací systém — badatel, tedy jakýkoli komunikační akt, který se děje za účelem získání informace o systému. Z hlediska zkoumaného systému můžeme celý proces výzkumu vyjádřit v hrubé aproximaci třemi kroky:

- Vytvoření apriorního modelu systému.
- Získání informací v terénu.
- Vytvoření aposteriorního modelu systému.

Na základě svých předběžných znalostí a hypotéz tedy nejdříve systém modelu-

jeme. Model je zde chápán ve smyslu W. R. Aschbyho [4]. Redukcí variety [5], neadekvátním přiřazením znaků, charakteristik a hypotéz, neekvivalentním statistickým výběrem apod. jsou způsobeny chyby apriorního modelu ve smyslu jakékoli jeho odchylky od skutečného systému. Apriorním modelem, více či méně chybným, je dále determinována šíře a záběr druhé fáze výzkumu — sběru informací v terénu. Tato fáze většinou spočívá v aplikaci pozorovacích technik a můžeme ji vyjádřit třemi procesy:

1. Konstrukce otázek nebo pozorovacích kategorií tak, aby implicitně nebo explicitně obsahovaly zkoumané znaky a charakteristiky.
2. Písemné nebo ústní kladení otázek nebo pozorování chování a interakcí.
3. Záznam odpovědí nebo výsledků pozorování ve smyslu přiřazení zkoumaných znaků a charakteristik jednotlivcům a skupinám v daném společenském seskupení.

Během každého z těchto tří procesů může dojít k další odchylce zkoumaného modelu od skutečnosti vlivem dalšího porušení adekvátnosti při verbální transformaci a získáním nevalidních informací. V procesu konstrukce otázek a pozorovacích kategorií může v důsledku nepochopení znaků a charakteristik apriorního modelu a v důsledku technických a psychologických nepřiměřeností vzniknout chyba formulací otázek a pozorovacích kategorií. V procesu kladení otázek a provádění pozorování může dojít k chybám vyjádření či vnímání zásluhou nepochopení a tudíž zkreslení otázek tazatelem a kategorií pozorovatelem. Jejich nevhodným chováním v pozorovacích interakcích a nepochopením otázek respondentem nebo jeho záměrně zkresleným vyjádřením vzniká chyba odpovědi. K dalším chybám může dojít při záznamu odpovědi respondenta nebo při záznamu pozorování, opět

neadekvátností verbálního vyjádření, nerosrozumitelností, vynecháním důležitých sdělení apod. Konečným důsledkem celé druhé fáze výzkumu, tj. sběru informací v terénu, je pak více či méně chybné přiřazení znaků a charakteristik, zvolených apriorním modelem, jednotlivým subjektům a skupinám daného společenského seskupení.

Podle výsledků této druhé etapy se vytváří aposteriorní model zkoumaného systému, jehož poruchy a odchylky od skutečnosti mohou být ještě v této poslední fázi zvětšeny chybami metod zpracování informací.

Po této zjednodušené systemizaci výzkumu a jeho chyb lze již vysvětlit, co rozumíme *z á s a h e m d o s y s t é m u*. V prvním přiblížení je to jakákoli organizace či dezorganizace systému, podmíněná procesem výzkumu. Pojmy „organizace“ a „dezorganizace“ jsou zde používány ve smyslu, který jim přisoudili J. W. Gibbs a N. Wiener [6], tedy jako míry vnitřní uspořádanosti systému.

Pragmatickým záměrem každého výzkumu je zvýšení organizovanosti systému. Celý výzkumný proces má být řízen tak, aby byl získán objektivní obraz systému jako předpoklad pro organizační zásah do systému. Objektivnost tohoto obrazu závisí na validitě výsledků a tato je nepřímou úměrná výskytu a velikosti chyb v procesu celého výzkumu. Lze proto říci, že možnosti organizačního zásahu do systému se zvětšují se snížením chybovosti výzkumných operací a jsou maximální při maximálně validních operacích. Při opačném extrému, tj. při získání zcela neadekvátního obrazu o systému, mohou zásahy prováděné podle výsledků výzkumu vyvolat dezorganizaci a poruchy systému. K dezorganizačnímu zásahu do systému může však dojít už v průběhu provádění výzkumu, a to v těch časových momentech, kdy dochází k více či méně zprostředkované komunikační interakci výzkumník-systém. Týká se to etapy sběru informací v terénu, kdy lze zasahovat do systému jednak při přípravných akcích před zavedením vlastního pozorování, jednak při samotné realizaci pozorovací techniky, tj. při provádění rozhovoru, při rozdávání dotazníku apod. Velikost zásahu je opět dána mírou validity používaných postupů. Čím adekvátněji je sesta-

ven apriorní model systému a čím méně chyb vzniká v průběhu přípravy a provádění pozorovacích akcí, tím je zásah do systému v průběhu výzkumu menší. Zde je nutno poznamenat, že naše snažení musí zásadně směřovat k minimalizaci jakýchkoli zásahů do systému během výzkumu. Každý takový zásah je totiž zásahem dezorganizačním, protože vychyluje systém ze stavu, ve kterém má být zkoumán. To znamená, že i takový zásah, který by znamenal — byl-li by proveden až po ukončení výzkumu — zvýšení uspořádanosti systému, jeví se během provádění výzkumu jako nežádoucí, jako dezorganizační.

Z toho, co bylo zatím řečeno, vyplývá, že validizační postupy prováděné v průběhu výzkumu mají dualitní funkci: *pří-mou*, která spočívá v zhodnocování výsledků výzkumu, a tedy ve zkvalitnění výzkumné práce, a *nepří-mou*, která spočívá v minimalizaci dezorganizačního zásahu do zkoumaného systému, to znamená v minimalizaci vzrůstu jeho entropie. Z hlediska této druhé funkce lze uvažovat o dvou validizačních krocích, kterými je možno procesy validizace obecně charakterizovat:

Za první krok, i ve smyslu historickém, považujeme aposteriorní vyjádření odchylky od skutečnosti (to znamená po provedení výzkumu) pomocí analýzy vzniklých chyb. Přitom lze směřovat k logicko-věcným důkazům validity nebo k exaktnímu vyjádření chyb pomocí matematického aparátu.

Na poznatky takto získané můžeme navázat v druhém validizačním kroku, který směřuje k apriorní validizaci, tj. k minimalizaci předpokládané odchylky od skutečnosti pomocí apriorního stanovení, zmenšení či vyloučení chyb.

Tyto kroky jsou konstruovány podle logiky validizace, nikoli podle chronologie jejích postupů. Mohou být tedy realizovány v různých řazeních a alternativách.

V souvislosti s vlivem validizace na zásahy do systému lze říci, že první krok umožňuje dodatečnou validizaci výsledků výzkumu zvětšení toho organizačního nebo zmenšení toho dezorganizačního zásahu do systému, který je prováděn po ukončení výzkumu. Druhý validizační krok umožňuje kromě toho prováděním průběžné validizace i snížení těch zásahů do

systému, které mohou vzniknout během výzkumu.

To, co zde bylo řečeno, silně navozuje domněnku, že vhodným validizačním postupem můžeme všechny nechtěné zásahy do systému vyloučit a co nejvíce determinovat onu požadovanou konečnou organizující činnost. Tato relativně optimistická hypotéza souvisí s důvěrou tohoto století ve velké možnosti empirického zkoumání ve společenských vědách. Existuje však jeden obecný princip invariantní vůči jakémukoli výzkumu, tedy obecný zákon vztahující se k jakémukoli získávání informace o systému, který tuto optimistickou hypotézu omezuje. Je to tzv. Brillouinův zákon, nebo také negentropický princip informace [7]. Tento zákon v podstatě říká, že určité množství informace o systému, které nám poskytne výzkum, je zapláceno zvýšením entropie tohoto systému. Označme přírůstek našich informací o systému, který získáme v procesu výzkumu, jako ΔI a podmíněný vzrůst entropie tohoto systému jako ΔS . Pak zákon dokonce říká, že $\Delta S \geq I$, neboli že vzrůst entropie systému, vyvolaný procesem sběru informací, je číselně větší, v nejlepším případě roven přírůstku informace, kterou jsme výzkumem získali.

Zde je třeba říci, že pojmy entropie a informace jsou v zákoně chápány spíše ve smyslu Wienerově nežli v pojetí Shannonově. Tím je také dáno, že entropie a informace nejsou primárně vázány na naši apriorní a aposteriorní znalost systému, ale daleko více na systém sám, na jeho kvalitativní znaky a stavy. Entropie a informace jsou tedy samy kvalitativními ukazateli systému, nadto s potenciální možností kvantifikace. Proto je toto pojetí vhodnější pro společenské vědy než ryze statistické chápání informační teorie.

Informace I je v tomto pojetí ekvivalentní negentropii N , která je číselně rovna záporně vzaté entropii S . Zde je nutno zdůraznit, že vztah rovnosti mezi negentropií a záporně branou entropií $N = -S$ platí pouze číselně, ale kvalitativně je mezi nimi rozdíl. Negentropie totiž může být u konkrétního systému, dejme tomu živé či neživé přírody, např. nějakou formou energie, která se v procesu výzkumu mění v informaci. A obráceně, vysláním této energie systém degeneruje a tím se zvýší jeho entropie. Dalo by se snad

dokonce říci, že to, co je pro systém negentropií, se pro nás stává informací, neboli informace je určitá kvalitativní zpráva v systému obsažená a přenosná, kdežto entropie je vázána pouze na daný systém.

Na základě těchto vymezení můžeme Brillouinův zákon dokázat jednoduchou úvahou. Proces výzkumu lze chápat jako transformaci zprávy obsažené v systému a podle Wienera „žádná transformace zprávy nemůže vést ke vzrůstu informace“ [8]. Tedy jestliže před výzkumem je hodnota negentropie systému N^0 a entropie S^0 a k vyslání zprávy se spotřebuje negentropie $N^1 = -S^1$, pak výsledné úrovně se změní o $\Delta N = N^0 - N^1 = \Delta S = S^1 - S^0$. Přenos zprávy k badateli je onou Wienerovou transformací, a proto získaný přírůstek informace ΔI musí být nejvýše roven svému počátečnímu ekvivalentu — negentropii ΔN a tedy $\Delta I \leq \Delta N = \Delta S$, což jsme chtěli dokázat.

Hroživé důsledky Brillouinova zákona se ještě zvětší, uvažujeme-li onen organizující zásah do systému, který má být přímým nebo nepřímým důsledkem každého výzkumu. Jde zde o zpětné vyslání zprávy do systému. Zpráva je konstruována na základě výzkumem získané informace ΔI , která tím, že se změní v negentropii ΔN^+ , systém uspořádává. Protože však jde opět o transformaci zprávy, je tento konečný vzrůst negentropie systému menší nebo roven informaci, která byla obsažena na počátku ve zprávě. Tato informace je nejvýše rovna celkové informaci získané v procesu výzkumu a o této informaci již bylo dokázáno, že je nejvýše rovna negentropii ztracené v procesu výzkumu. Platí tedy $\Delta N^+ \leq \Delta I \leq \Delta N$. Z toho plyne, že konečným výsledkem výzkumu bude nižší úroveň negentropie systému a vyšší úroveň jeho entropie než před zahájením výzkumu. Tento závěr však platí pouze pro uzavřenou soustavu systém — badatel, kde zdrojem informací by byla jen negentropie systému, jinými slovy platí pouze v případě, kdy do této soustavy nevstupuje žádná informace zvnějšku a badatel není schopen vydávat negentropii. To je však případ, který nemá obecnou platnost a proto je v zásadě možný proces aposteriorního zvýšení negentropie systému nad její apriorní úroveň. Ovšem skutečnost, že jakýmkoli získáním informace

zvýšíme entropii systému ve smyslu Bril-louinova zákona, zůstává neměnným faktem.

Z toho, co zde bylo řečeno, logicky vyplývají některé obecné závěry pro konkrétní sociologické výzkumy:

1. Všechny otázky v dotazníku nebo otázky kladené při interviewu, které nutí systém vydat zprávu, jejíž přijetí nám poskytne informaci nepotřebnou z hlediska cílového záměru výzkumu, jsou nejen zbytečné, ale fakticky škodlivé, neboť za ně zbytečně platíme ztrátou negentropie systému. Je proto třeba uvážit účelnost a nutnost každé otázky, kterou vkládáme do dotazníku nebo ke které instruujeme tazatele, a nenechávat se strhnout inspirujícím vlivem tématu k množství okrajových a dodatkových otázek, jejichž plné využití při zpracování výzkumu je přinejmenším sporné.

2. Z hlediska požadavku minimalizace zásahů do systému v průběhu výzkumu pouze analýza dokumentů a přímé pozorování nezvyšují entropii systému, protože ho nenutí vyslat zprávu. V obou těchto případech totiž předpokládáme, že nezískáváme informace od jedinců, kteří jsou součástí zkoumaného společenského seskupení. V případě přímého nezúčastněného pozorování je to evidentní, v případě analýzy dokumentů je jejich vznik lokalizován do doby před započítáním daného výzkumu.

3. Proces volby vhodných výzkumných technik a validizačních postupů nemusí být zaměřen pouze k získání pravdivých a objektivních údajů, ale může být také chápán jako výběr nejvhodnější transformace zprávy, tedy tak, že s jeho pomocí se můžeme přiblížit ke stavu, kdy se získaná informace bude rovnat vydané negentropii. Naše úsilí by mělo směřovat k nalezení optimálního vztahu obou těchto požadavků.

4. Při čistém experimentu, kdy zkoumanou skupinu považujeme hypoteticky za uzavřenou soustavu, musíme mít na paměti, že vydáváním zpráv neustále roste entropie, která není žádným způsobem negována zvnějšku. Proto nejde nikdy o statický systém, ale o soustavu, která v čase degeneruje.

Tento pokus o aplikaci obecného zákona si nečiní nikterak nároky na úplnost, dokumentuje jen možnosti, které skýtá obec-

né pojetí metodologie. Závěrem je nutno říci, že k důsledné aplikaci tohoto zákona by bylo třeba kvalitativně definovat negentropii u systémů, které zkoumá sociologie.

Literatura

- [1] V. Lamser, *Souvislosti metodologie a sociologické teorie*, konference „Současné metodologické problémy sociologie“, Hrubá Skála, 21.—24. 11. 1967.
- [2] T. Parsons, *The Social System*, Glencoe, Ill. 1961 (cit. podle R. König: *Soziologie*, Fischer Bücherei KG, Frankfurt a/M., 1958).
- [3] G. Karlsson, *Social'nye modeli. Issledovaniye v oblasti sociologičeskoj teorii*, Sbornik Matematičeskiye metody v sovremennoj buržuažnoj sociologii, Progress, Moskva 1966.
- [4] W. R. Ashby, *Kybernetika*, Orbis, Praha 1961.
- [5] M. Disman, *Některé gnoseologické limity empirického poznávání v sociologii*, konference „Současné metodologické problémy buržuažnoj sociologii, Progress, Moskva 1966.
- [6] N. Wiener, *Kybernetika a společnost*, NČSAV. Praha 1963.
- [7] L. Brillouin, *Scientific Uncertainty and Information*, Academic Press, New York and London 1964.
- [8] N. Wiener, *Kybernetika*, SNTL, Praha 1960.

Резюме

Алена Водакова: Вмешательство исследования в изучаемую систему

Вмешательство в систему понимается как любая организация или дезорганизация изучаемой системы, обусловленная процессом исследования. Процесс исследования аппроксимативно определен хронологией: а) создание априорной модели системы; б) сбор информации на местности; в) создание апостериорной модели системы. В связи с этим расчленением также системизированы недостатки, вызывающие ненужные вмешательства и помехи и категоризирование валидизационные последовательности, которые могут их потом редуцировать или отсечь.

Логическим последствием является установление, что возможности организационного вмешательства в систему повышаются с понижением ошибочности исследовательских операций. Максимальными они бывают только при максимально валидных операциях. При обратном экстремизме, т.е. при приобретении вполне неадекватного представления о системе, могут вмешательства, проводимые на основе результатов исследования, вызвать дезорганизацию и помехи системы. Однако дезорганизационное вмешательство в систему может произойти уже в течение проведения исследования, а именно в тех временных моментах, когда доходит к более или менее посредническому коммуникационному взаимодействию исследователь — система. Это касается стадий сбора ин-

формации на местности, когда можно вмешаться в систему отчасти при подготовительных действиях до введения собственного наблюдения и отчасти при самой реализации наблюдательной техники, т.е. при проведении разговора, при раздаче опросных листов и т.д. Значительность вмешательства вновь дана мерой валидита применяемых процессов. Чем адекватнее составлена априорная модель системы, чем менее ошибок возникает в течение подготовки и проведения наблюдательных действий, тем вмешательство в систему в течение исследования меньше. Здесь необходимо подчеркнуть, что наше стремление должно принципиально вести к минимализации любых вмешательств в систему в течение исследования. Следовательно каждое такое вмешательство является вмешательством дезорганизационным, так как отклоняет систему от положения, в котором должна исследоваться. Это значит, что и вмешательство, которое означало бы, было бы ли проведено после окончания исследования, повышение упорядочения системы, является при проведении в течение исследования ненужным, дезорганизационным.

Из категоризации валидизационных процессов вытекает, что первым валидизационным шагом можно считать те вмешательства в систему, которые предоставляют возможность дополнительной валидизации результатов исследования увеличения того организационного или уменьшения того дезорганизационного вмешательства в систему, которое проводится после окончания исследования. Кроме того второй валидизационный шаг предоставляет возможность проведения регулярной валидизации и снижение тех вмешательств в систему, которые могут возникнуть в течение исследования.

Однако ни одним валидизационным процессом нельзя устранить вмешательство в систему, выраженное так наз. законом Бриллюина, в котором в основном говорится, что определенное количество информации о системе (ΔI), предоставленных нам исследованием, оплачено повышением энтропии (ΔS) упомянутой системы и действительно $\Delta S \geq \Delta I$, или же произрастание энтропии системы, вызванное процессом сбора информации, численно больше, в наилучшем случае равняется прибавленной информации, приобретенной исследованием. Необходимо сказать, что понятия энтропии и информация понимаются законом скорее в смысле Виенера, нежели в понимании Станнона. Тем самым энтропия и информация не зависят первично от наших априорных и апостериорных знаний системы, но гораздо больше зависит от системы самой, от ее качественных знаков и состояний. Следовательно сама энтропия и информация являются качественными показателями системы, сверх того с потенциальной возможностью квантификация. Поэтому это понимание для общественной науки более подходящее, чем чисто статистическое понимание информационной теории.

Из закона можно сделать вывод, что окончательным результатом исследования всегда является низший уровень негентропии системы и высший уровень его энтропии нежели до начала исследования. Однако это заключение

действительно только для замкнутой системы система — исследователь, где источником информации была бы только негентропия системы, иными словами сказано она действительно только в том случае, когда в систему не вступает снаружи ни одна информация и когда исследователь не способен издавать негентропию. Однако это случай, не имеющий общей силы и поэтому в основном возможен процесс апостериорного повышения негентропии над ее априорную уровень.

Из дальнейшей интерпретации и аппликации закона на общественные системы вытекают некоторые частичные методологические заключения:

1) Все вопросы в опросном листе или при интервью, заставляющие систему издать сообщение, прием которой предоставит нам информацию ненужную с точки зрения цели намерения исследования, являются не только лишними, но даже вредными, так как за них зря плотим потерей негентропии системы. Поэтому необходимо взвесить целесообразность и необходимость каждого вопроса, вкладываемого в опросный лист или к которому инструктируем спрашивающего. Мы не должны унести в инспирующим влиянием темы к множеству дополнительных вопросов, полное использование которых при разработке исследования является спорным.

2) С точки зрения требования минимализации вмешательств в систему в течение исследования только анализ документов и прямое наблюдение не повышает энтропию системы, так как не заставляет ее высылать сообщение. В обоих случаях предполагаем, что не приобретаем информацию от отдельных лиц, являющихся составной частью исследуемой общественной группировки. В случае прямого наблюдения это очевидно, а в случае анализа документов их возникновение локализовано до начала данного исследования.

3) Процесс выбора подходящих исследовательских техник и валидизационных процессов не должен быть направлен только на приобретение правдивых и объективных данных. Его можно также понять как подбор самой подходящей трансформации сообщения, следовательно так, что с его помощью можем приблизиться к состоянию, когда приобретенная информация равняется изданной негентропии. Наше усилие должно было бы быть направлено на находку оптимального отношения обеих упомянутых требований.

4) При чистом эксперименте, когда исследуемую группу считаем гипотетически завершенной системой, мы должны помнить, что изданием сообщений постоянно растет энтропия, которая никаким способом не отрицается снаружи. Поэтому речь никогда не идет о статистической системе, но о системе, которая во время дегенерируется.

Упомянутая попытка аппликации общего закона никак не претендует на полноту, документирует только возможности, представляющие общее понимание методологии. В заключение необходимо сказать, что для основательной аппликации этого закона надо было бы качественно определить негентропию систем, которые изучает социология.

Summary

Alena Vodáková: Interference of the Research with the Examined System

The interference with a system is conceived as any organization or disorganization of the system under study, conditioned by the research process. The research process is approximately delimited by the following chronological stages: a) Construction of an a priori model of the system. b) Collection of information in the field. c) Construction of an a posteriori model of the system. In connection with this division also the errors called forth by undesirable interferences and disturbances are systematized and the validation processes which may reduce or negate them are categorized. The logical result of this is the ascertainment that the possibilities of an organizational interference with the system increase with the reduction of errors in the research operations and reach their maximum in operations of maximum validity. In the opposite extreme, i.e. when acquiring an entirely inadequate idea of the system, the interferences effected according to the research results may call forth disorganization and disturbances of the system. A disorganizational interference with a system, however, may occur already in the course of the research process, i.e. in those moments of time, when a more or less mediated communication interaction between the researcher and the system takes place. This applies to the stage of collecting information in the field; at this stage the system may be interfered with both during the preparatory actions before introducing the observation itself, and during the realization of the observation technique, i.e. during the interviews, the distribution of questionnaires, etc. The extent of the interference is, again, given by the measure of the validity of the procedures applied. The more adequately the a priori model of the system is construed and the fewer errors arise during the preparation and realization of the observation activities, the lesser is the interference with the system during the research. Here it is necessary to mention that, in principle, our endeavour must aim at the minimization of any interferences with the system during the research. Every such interference is a disorganizational interference, since it brings about a deviation from the state in which the system should be studied. This means that even such an interference which, if carried out after the close of the research, would improve the arrangement of the system, appears, when carried out in the course of the research, as undesirable, as disorganizational.

From the categorization of the validation processes it follows that those interferences with the system, which — by means of subsequent validation of the research results — render possible an increase of the organizational or a decrease of the disorganizational interference with the system, which is carried out after concluding the

research, may be regarded as the first validation step. The second validation step makes it possible — by carrying out the routine validation — to reduce even those interferences with the system which may arise during the research.

No validation process, however, can eliminate the interference with the system expressed by the so-called Brillouin's law. This law states, in substance, that a certain amount of information concerning a system (ΔI), presented to us by the research, is compensated by an increase of entropy (ΔS) of this system, and $\Delta S \geq \Delta I$ holds good, i.e. the increase of the entropy of the system, called forth by the process of collecting information, is numerically greater than or at best equal to the increase of information obtained by the research. It is necessary to say that, in this law, the concepts of "entropy" and "information" are conceived rather in Wiener's than in Shannon's sense. This also makes it clear that entropy and information do not primarily depend on our a priori and a posteriori knowledge of the system but, in a far greater extent, on the system itself, on its qualitative characters and states. Thus entropy and information themselves represent qualitative indices of the system, with the potential possibility of quantification. This is why this conception is more suitable for the social sciences than the purely statistic conception of the theory of information.

From this law it is further possible to derive that the final result of the research is an always lower level of the system's negentropy and a higher level of its entropy than before the beginning of the research. This conclusion, however, holds true only of the closed system "system-researcher", where it is the negentropy of the system that would be the only source of information; in other words, it holds good only in the case when no information from outside enters into this system and the researcher is not able to present any negentropy. This, however, is a case of no general validity and therefore the process of an a posteriori increase of the system's negentropy above its a priori level is, in principle, possible.

Some partial methodological conclusions follow from the further interpretation and application of the mentioned law to social systems:

1. All the questions contained in the questionnaire or asked during the interview, which compel the system to emit communication the acceptance of which will supply us with information unnecessary from the viewpoint of the aimed-at purpose of the research, are not only useless but, in fact, detrimental, since we needlessly pay for it by the loss of the negentropy of the system. It is, therefore, necessary to consider the serviceability and necessity of every question we include in the questionnaire or with regard to which we instruct the interviewer and not to let oneself get enraptured by the inspiring influence of the theme so as to

give a great number of marginal and supplemental questions, the full utilization of which during the elaboration of the research is at least questionable.

2. From the viewpoint of the demanded minimization of the interferences with the system during the research, it is only the analysis of documents and direct observation that do not increase the entropy of the system, since they do not compel it to give information. For in both these cases we presume that we do not obtain information from individuals who form a part of the social group under study. In the case of direct observation this is evident, in the case of an analysis of documents their origin is localized in the time before the beginning of the given research.

3. The process of choosing adequate research techniques and validization procedures need not be directed only to the acquisition of truthful and objective data but it may also be conceived as a choice of the most

suitable transformation of the communication, i.e. as an aid enabling us to approach the state when the acquired information will be equal to the negentropy emitted. Our efforts should be directed at finding the optimum relation of both these claims.

4. In a pure experiment, when we hypothetically consider the examined group to be a closed system, we must bear in mind that the emission of communications leads to a continuous increase of the entropy which is by no means negated from outside. This is why it is never a question of a static system but that of a system degenerating in time.

This attempt at an application of a general law does not by any means claim completeness; it only documents the possibilities presented by a general conception of methodology. In concluding it is necessary to say that a consistent application of this law would require a qualitative definition of negentropy in the systems studied by sociology.

Sociologie volného času u nás zaznamenala v posledních letech nebývalý rozvoj. Empirická šetření, reprezentativně orientovaná vždy na některé sociální skupiny našeho obyvatelstva, styk s předními zahraničními vědci a poznání jejich prací, určitá institucionální zajištění, atd. — to vše vytvořilo pro tuto disciplínu příznivé klima, jež přináší první plody. Tak například bibliografický seznam knižních publikací o problematice volného času, vydaných v posledních třech letech, má tyto přírůstky: A. Červinka a kol., *Práce a volný čas* (1966), G. Toti, *Právo na lenost* (1966), B. Filipcová, *Člověk, práce, volný čas* (1966), R. Selucký, *Člověk a jeho volný čas* (1966), J. Cvekl, *Čas lidského života* (1967), M. Švigová, *Volný čas a my* (1967).

Tento rozvoj má však nejen silná, ale i slabá místa. Mezi ty patří např. problematika metodologických otázek. Uvědomili jsme si tuto skutečnost vlastně až při prvním setkání československých a polských sociologů, ke kterému došlo v dubnu 1967 ve slovenské Smolenici, kde se sekce volného času a životního stylu zabývala i metodologickou problematikou. Jednání ukázalo, že získání informací minimálně deformovaných se stává nejen jedním z nejdůležitějších, ale i jedním z nejobtížnějších úkolů konkrétního sociologického šetření.

Chtěl bych v této úvaze naznačit několik teoreticky možných způsobů šetření časových rozpočtů.

ANKETA

Anketa je jedním z typů dotazníkového šetření. Umožňuje získat kvantitativní údaje i od většího počtu osob. Například ve známé anketě, kterou organizovala Komsomolská pravda, bylo zapojeno 10 392 respondentů.¹

Anketový dotaz se zpravidla nevztahuje k celému časovému rozpočtu, ale spíše

k jeho jednotlivým obdobím a k určitým činnostem. A tak dotazovaný odpovídá na otázky takového druhu: Kolik hodin (minut) volného času věnujete denně sportu, čtení, poslechu televize, rozhlasu? Kolik volného času máte denně — 1 hodinu, od 1 do 2 hodin, od 2 do 3 hodin, atd.?

Anketa je zpravidla anonymní, což by mělo zvětšovat věrohodnost odpovědí respondentů. Poskytuje údaje, které jsou subjektivní výpovědi o objektivní realitě a — jak si ještě dále ukážeme — přináší sdělení, která trpí tendencí subjektivního podceňování vlastního volného času. Existují však i další nebezpečí, jež hrozí určitou deformací. Jsou spojena především s tím, jak bude náš respondent interpretovat otázky, které mu byly předloženy. Například v odpovědi na otázku „Kolik máte volného času?“ může každý respondent do této doby zařazovat různou činnost, a tak na zdánlivě prostou a jednoznačnou otázku dostáváme odpovědi, z nichž každá může být „z jiného světa“.

Anketa nám může posloužit k získání doplňujících, dokreslujících údajů. Nemůže však poskytnout informace takových kvalit, aby se mohly stát základním materiálem pro naši analýzu.

INTERVIEW,

neboli rozhovor, patří spolu s dotazníkem k nejrozšířenějším technikám terénního sběru informací. Tento výzkumný postup může být různě formalizován, a tak bývají (jako krajní typy) uváděny rozhovory kategorizované a nekategorizované. Pokud bychom měli údaje časového rozpočtu zjišťovat tímto způsobem, a chceme-li zabezpečit srovnatelnost zjištěných údajů, pak tazatelé musí mít přesně formulované otázky, musí vědět, které skutečnosti, v jakém pořadí a v jaké hloubce, a jak mají být zaznamenány. Jinak řečeno, po-

¹ Viz B. Grušin, *Svobodnoje vremja*, Moskva, Mysl 1967, s. 174

stup výzkumníka (registrátora) musí být předem pečlivě formalizován.

V předvýzkumu je nutno ověřit, jak například některá značně formalizovaná prostředí (vojenské útvary, internáty, apod.) modifikují ty momenty, o kterých mluví M. Disman jako o zdrojích možného zkreslení. Takovým zdrojem (za předpokladu, že formalizované otázky byly respondentem správně pochopeny) může být fakt, že respondent

- a) nedovedl pravdivě odpovědět
- b) nechtěl pravdivě odpovědět.²

Interview nám tedy může poskytnout věrohodné údaje za předpokladu, že

- a) bude přesně vymezena oblast otázek, jež má být rozhovorem sledována, a že bude pečlivě připraven postup výzkumníka;
- b) budou respektovány některé zvláštnosti života různých společenských organismů (např. formalizovaného prostředí učňovských internátů nebo hierarchizovaných institucí, jako je armáda apod.).

Ty jsou aktuální zvláště ve vztahu

- k situačním momentům rozhovoru (volba místa, času, apod.)
- k psychologickým momentům rozhovoru (vztah osobnosti výzkumníka a zkoumaného, vztah zkoumaného k cílům šetření apod.).

POZOROVÁNÍ

je takovou technikou terénního sběru informací, „která spočívá v záměrném, cílevědomém a plánovitém sledování smyslově snimatelných jevů.“³ I tady, podobně jako u rozhovoru, se setkáváme s různým stupněm formalizace. Nízký stupeň tak zvaného nestandardizovaného pozorování sice umožňuje provést různé korektury šetření (např. už v průběhu předvýzkumu), ale ztěžuje nebo znemožňuje srovnatelnost výsledků zjištěných různými pozorovateli. Proto se častěji používanou technikou stává vysoce formalizované standardizované pozorování, které umožňuje, aby bylo dosaženo souhlasných výsledků.

Hypoteticky lze vyslovit předpoklad, že tato metoda by se mohla uplatnit při některých parciálních šetřeních, kdy bychom

chtěli získat snímek času určitých druhů činnosti (např. času vynaloženého na nákupy, na dopravu do zaměstnání, apod.). Zdá se však, že tento neobjektivnější, ale i nejnákladnější způsob šetření je prakticky nejméně reálný.

Využití této techniky předpokládá stanovení příslušných indikátorů při ověřování jejich validity.

ČASOVÉ SNÍMKY

Mnohem reálnějším způsobem zkoumání časového rozpočtu jsou časové snímky. Ti, kteří byli nositeli sociologického šetření, se s časovými snímky setkávali v několika formách:

1. Technika „popisu činnosti“

byla široce uplatněna při výzkumech volného času v jednotkách Československé lidové armády. Respondent do rubriky „od — do“ zapisuje chronologicky činnosti určitého časového období (např. 24 hodin), a to vždy s určitou přesností. Například zaznamenává činnosti, které trvaly nejméně 15 minut.

Výhody:

- Dolní hranice zaznamenávaných aktivit mohou určit nositelé šetření, a tak dojde k zachycení činností i velmi krátkého časového období.
- Tato technika neprovokuje nepravdivé odpovědi a
- umožňuje vcelku snadnou sumarizaci časových údajů.

Nevýhody:

- Pokud dotazovaný není v každodenním styku s registrátorem, narůstá riziko zapomenutí některých aktivit.

2. Technika „vyjmenovávání aktivit“

Jde o postup, kterého bylo použito v šetření Státního ústavu statistického. Respondent dostává formulář vyjmenovávání aktivit a odpovídá na otázku, kolik času věnoval jednotlivým činnostem.

Výhody:

- Touto technikou lze zachytit i aktivity velmi krátkého trvání (dolní hranice není vlastně určena).
- Tím, že jsme respondentovi aktivity vyjmenovali, snížili jsme riziko, že na některé zapomene.

² Viz M. Disman, *Terénní sběr informací*, Studijní materiály VPA KG, 1/1966, s. 124.

³ M. Disman, citovaná práce, s. 49.

- Při vyjmenovávání aktivit lze postupovat tak, aby tyto aktivity odpovídaly přijaté kategorizaci.

Nevýhody:

- Vyjmenování provokuje nepravdivé odpovědi.
- Vyjmenování vede k zachycení jednotlivých aktivit v jejich globálu (úhrnu), ale ztrácí se jejich rozdělení na dílčí úseky a rozložení do rámce dne.
- Úhrnné vyjmenování zvětšuje riziko nepřesností odhadu.

3. Technika „rozvrhu hodin“

To je způsob šetření, který ověřoval např. M. Disman. Do formuláře s časovými údaji respondent volně vyplňuje aktivity, které realizoval v průběhu analyzovaného období. M. Disman také (ve Smolenici) upozornil na výhody a nevýhody této techniky:

Výhody:

- Formulář s časovými údaji vyžaduje, aby respondent provedl distribuci svých činností do úseku jednoho dne, ale neprovokuje nepravdivé odpovědi.

Nevýhody:

- Zůstává riziko zapomenutí některých aktivit.
- Mizí krátkodobé aktivity.
- Kódování a zpracování záznamů je dosti obtížné.

4. Technika „proškrtávání“

Tento způsob šetření ověřoval J. Dumažedier. Vypracoval formulář, na němž jsou ve sloupcích vyjmenovány aktivity a v řádcích je uveden časový údaj. Záznam prováděli respondenti proškrtáváním.

Výhody:

- Záznam zachycuje rozložení aktivit v průběhu dne.
- Vyjmenování vlastně respondentovi umožňuje, aby si přesněji vzpoměl na svou činnost a
- usnadňuje sumarizaci podle přijaté kategorizace.

Nevýhody:

- Vyžaduje se detailní vyjmenování aktivit, a tím se pro respondenta stává formulář nepřehledným.
- Mizí krátkodobé aktivity.
- Seznam může provokovat k nepravdivým výpovědím.

V sociologii volného času zatím nebyla realizována šetření, jež by ověřila validitu

jednotlivých postupů a umožnila napsat systematické metodologické studie. A tak není náhoda, že pod heslem „metodologické otázky volného času“ u nás najdeme jen jednoho autora — M. Dismana.

*

Naznačili jsme si vlastně čtyři základní techniky terénního sběru informací, používané — nebo vlastně zatím nepoužívané — v sociologických šetřeních mimopracovní doby a volného času. Těmi jsou: anketa, interview, pozorování a tzv. časové snímky. Každá z uvedených technik má své výhody i nevýhody, přednosti i slabiny, silná i slabá místa.

Při rozhodování, které z uvedených technik použít, respektive jaké jejich kombinace použít, musíme vycházet ze dvou rovin skutečností:

I. Jsou tu faktory takzvaně obecné, určující povahy, jejichž význam a vliv musíme respektovat. Jde o komplex takových otázek, jako jsou:

- a) Sama složitost společenské reality „mimopracovní doba a volný čas“, její charakteristika a vlastnosti, uvažované z hlediska možností sociologického šetření.
- b) Cíle šetření a rozsah pracovních hypotéz, který může být reálně ověřen.
- c) Časové, ekonomické, kádrové a jiné možnosti, jež tvoří určité hranice každého šetření.

II. Naše rozhodnutí však ovlivní i bezprostřední, „osobní“ zkušenosti, poznatky, které jsme „na poli mimopracovní doby a zvláště pak volného času“ získávali v minulých letech. Každé rozhodnutí by tedy mělo být výsledkem ocenění všech výhod a nevýhod možných způsobů šetření.

Anketa, interview a časový snímek staví svá zjištění na subjektivní výpovědi. O pozorování jsme si řekli, že je sice nejobjektivnější, ale také nejmeně reálným způsobem. Jakými deformacemi nám hrozí techniky terénního sběru informací, které jsou založeny na subjektivní výpovědi?

V sociologických šetřeních volného času byla exaktně ověřena nespolehlivost subjektivních odhadů časových údajů a prokázána výrazná tendence subjektivního podceňování volného času.

Například sociologické výzkumy volného času sociální skupiny vojáků základní služby poskytly údaje uvedené v tabulce 1.

Tabulka 1

Populace	Skutečný týdenní rozsah volného času	Týdenní rozsah volného času určený subjektivním odhadem
Příslušníci tankových jednotek	30 hodin 10 minut	24 hodin
Příslušníci motostřeleckých jednotek	27 hodin 50 minut	20 hodin 50 minut
Příslušníci školních tankových jednotek	24 hodin 20 minut	19 hodin 50 minut
Příslušníci školních motostřeleckých jednotek	22 hodin 40 minut	18 hodin 16 minut
Příslušníci I. ročníku	24 hodin 20 minut	19 hodin 33 minut
Příslušníci II. ročníku	31 hodin 30 minut	24 hodin 20 minut

U všech šesti zkoumaných kategorizovaných skupin je subjektivní odhad nižší než odpovídá skutečnému stavu.

Celkově svůj volný čas

- podcenilo 72 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob
- přecenilo 10,2 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob
- přibližně správně odhadlo jen 11,1 % z počtu zkoumaných a vyhodnocených osob.⁴

Čísla dávají možnost určit *směr subjektivního zkreslení*. Spočívá ve všeobecné tendenci *podceňování rozsahu vlastního volného času*. Na existenci této tendence upozorňoval např. M. Disman ve svých výzkumech volného času venkovského obyvatelstva. Bude během doby pravděpodobně potvrzena u všech produktivních vrstev obyvatelstva. B. Filipcová hledá vysvětlení této tendence v rozporu „mezi růstem potřeb a determinovanými možnostmi jejich realizace“.⁵

Postavit analýzu na subjektivní výpočty, na časovém odhadu (i když kratších časových úseků), je tedy dosti riskantní. Musíme proto vytvářet takové situace, aby riziko subjektivní nespolehlivosti bylo sníženo na minimum.

Reálnou a nabízející se možností se stává *účelné spojení časového snímku a ka-*

tegorizovaného rozhovoru. Protože verbální označení nepovažujeme za určující, budeme pro tento způsob šetření používat označení *kategorizovaný auto-*

snímek. V něm lze realizovat spojení metodologických zkušeností a poznatků našich s „encyklopedickým bohatstvím“, s nímž v této oblasti disponuje sociologie sovětská. V *kontrolovaném autosnímku* je možno spojit přednosti takových technik, jako jsou časové snímky (viz technika „popisu činnosti“) a interviewy, a vyloučit nebo alespoň omezit jejich slabá místa.

Metodologicky je problematika autosnímku zpracována v sovětské literatuře. Pod heslem „*bjudget vremeni*“ jsou uloženy zkušenosti, se kterými sovětská sociologie pracuje téměř půl století. Pojem „*bjudget vremeni*“ poprvé použil americký sociolog Giddings, ale velmi brzy zdomácněl mezi sociology sovětskými a s jeho využitím pod vedením nestora sovětské vědy, akademika S. G. Strumilina, byly provedeny první výzkumy už v letech 1922–24. Jsou to pravděpodobně ve světě vůbec první rozsáhlá sociologická šetření pracovní doby, mimopracovní doby a volného času.

V knihovně Sibiřského oddělení akademie věd v novosibiřském Akademgorodku lze studovat i první sociologickou práci S. G. Strumilina *Bjudget vremeni ruskovo rabočevo i krestjanina v 1922–23 godu*.

Ale nejde jen o tradice. Strumilinovy práce zůstávají v mnohých aspektech i dnes současné a aktuální. — V dalších letech pomocí „*bjudgetu vremeni*“ kreslili

⁴ Viz K. Rychtařík, *Čas náš vezdejší*, Praha 1968, NV, s. 94.

⁵ B. Filipcová, *Člověk, práce, volný čas*, Praha, Svoboda 1966, s. 17.

sociologové obrazy sovětského člověka, životního stylu jedince, celých sociálních skupin, obyvatel velkých administrativních center i celé země. Pomocí „budgetu vřemeni“ bylo možno ukázat základní charakteristiky sociálních skupin, demonstrovat vnitroskupinové a meziskupinové rozdíly, analyzovat životní úroveň a životní styl lidí, atd.

Pro nás je v tuto chvíli „budget vřemeni“ zajímavý především tím, že umožňuje získat bezprostřední informace o rozsahu pracovní doby a o využívání mimopracovní doby a volného času. Poskytuje poznatky, které za předpokladu, že bude vytvořena přijatelná kategorizace jednotlivých částí časového rozpočtu, umožňují provádět kvalitativní analýzu.

Pomocí „budgetů vřemeni“ je možno realizovat různé typy výzkumů:

1. Podle zkoumané populace

- a) Výzkumy, které pomocí reprezentativního vzorku postihují populaci země jako celku.
- b) Výzkumy postihující určitou část populace.

2. Podle kalendářního období

- a) Výzkumy analyzující pracovní den.
- b) Výzkumy analyzující nepracovní den.
- c) Výzkumy analyzující dobu dovolené.
- d) Výzkumy analyzující pracovní týden, apod.

Délka analyzovaného období se zpravidla pohybuje mezi jedním dnem (24 hodinami) a jedním týdnem (168 hodinami). Zkušenosti sovětské sociologie ukazují, že nejpřesnější informace poskytuje analýza jednoho pracovního týdne (včetně soboty a neděle), který představuje takové časové období, jež zpravidla soustřeďuje typické činnosti člověka.

3. Podle způsobu provedení

- a) Jednorázové a
- b) několikrát periodicky opakované (panelové) šetření.

S jednorázovou sondou vystačíme tam, kde charakter pracovní činnosti a styl života s tím spojený je víceméně stabilní. Tam, kde pracovní činnosti mají určité „výkyvy“, je nutno opatřit časový rozpočet např. dvou typických období a provést tzv. panelové šetření. Panelová šetření by měla být uplatňována při experimentálních změnách, aby bylo možno sle-

dovat důsledky, ke kterým vedla naše opatření.

4. Podle druhů činnosti

- a) Analýza jedné činnosti člověka.
- b) Analýza několika druhů činnosti člověka.
- c) Analýzy celkové struktury potřeb a zájmů člověka tak, jak se projevuje v mimopracovní době a ve volném čase.

Zdaleka nejucelenější pohled poskytuje analýza celkové struktury času, umožňující korelovat proporce pracovní doby a jednotlivé části struktury mimopracovní doby a volného času. Věnujme se však stručně ještě jedné otázce našeho autosnímku, a sice jakou úlohu v kontrolování autosnímku má výzkumník a respondent.

V ý z k u m n í k

- připraví formulář, ve kterém budou zaznamenány základní údaje respondenta, a formulář časového snímku;
- spolu s připravenou skupinou registrátorů vysvětlí respondentům cíle a úkoly, které toto šetření má, a každý den s každým respondentem individuálně provede zápis do formuláře časového snímku (vždy za minulý den);
- každodenního společného zápisu s respondentem může být např. využito k tomu, aby respondent sám označil činnost, kterou považuje a kterou nepovažuje za činnost ve volném čase (aby tedy provedl tzv. subjektivní vymezení volného času).

R e s p o n d e n t

- při svém prvním setkání s registrátorem uvede základní korelující údaje;
- v průběhu sledovaného období zaznamenává časové údaje jednotlivých činností;
- setkává se s registrátorem každý (nebo téměř každý) den a společně s ním provádí nebo prověřuje zápis z předcházejícího dne.

Spojení mezi výzkumníkem a respondentem je vlastně každodenním interview. Registrátoři pomáhají upřesňovat jednotlivé záznamy a rozdělit ty časové položky, které byly zaznamenány příliš „globálně“ a víceméně zabezpečují

всёгодност а obsahovou přesnost zasmenáváných údajů.⁶

Shrneme-li naznačenou problematiku výzkumů volného času, je možno konstatovat, že nejrealnější technikou šetření se zdá být „kontrolovaný autosnímek“. S jeho pomocí lze realizovat výzkumy, jež umožní posoudit různé otázky problematiky mimopracovní doby a zvláště pak volného času.

Zkušenosti sovětské i naší sociologie ukazují, že nepřesnější informace poskytuje analýza jednoho týdne.

Stat byla odevzdána redakci v dubnu 1968.

Резюме

Карел Рихтаржик: К некоторым методологическим вопросам исследования свободного времени

Развитие социологии свободного времени в социалистической Чехословакии имеет свои сильные и слабые стороны. Так например слабой стороной является проблематика методологических вопросов.

Рассуждение показывает несколько теоретически возможных способов исследования временных расчетов.

Для приобретения определенных, дополнительных и дорисовывающих данных может нам служить анкета. Однако не может нам предоставить информации таких качеств, которые стали бы основным материалом для нашего анализа. К самой пространственной технике местного сбора информации принадлежит интервью. Если же действие исследователя заранее тщательно формализовано и обдумано все источники возможного извлечения, интервью может дать достоверные данные.

При некоторых частичных исследованиях (когда например хотим приобрести снимок времени определенных видов деятельности) можно применить наблюдение. Однако это самый объективный, но дорогостоящий способ исследования является практически наименее реальным.

Самым реальным способом изучения временного расчета являются временные снимки.

Каждая из применяемых форм временных снимков имеет свои выгоды и невыгоды, преимущество и слабые места. Техника 1) «описания деятельности» много раз применялась например в частях Чехословацкой народной армии. Техникой 2) «перечисление активности» пользовался наш государственный статистический институт. Технику 3) «расписания времени» проверял в своих исследованиях М. Дисман. С техникой 4) «сокращения» встречаемся и у И. Дюмазедьера.

В социологических исследованиях свободного времени была точно проверена ненадежность субъективных временных данных. В Че-

хословакии доказана тенденция субъективного недооценивания свободного времени. Например у шести категоризованных групп объем своего свободного времени недооценило 72% из числа исследованных и оцененных лиц; переоценило 10,2% из числа исследованных и оцененных лиц и приблизительно правильно оценило только 11,1%.

Следовательно рискованно поставить анализ свободного времени на субъективном показании. Реальной возможностью как понизить риск ненадежности на минимум является целесообразная связь временного снимка с категоризованным разговором. Этот способ исследования можем обозначить как категоризованный автоснимок, связывающий преимущества временных снимков и интервью. Исключает или ограничивает их слабые места.

Методологическая проблематика автоснимка разработана в советской литературе под названием «бюджет времени». Первые исследования при помощи «бюджета времени» провел С. Г. Струмилин уже в 1922—1924 годах. Работы Струмилина во многих аспектах остаются актуальными и с успехом из них исходит Сибирское отделение академии наук СССР в Новосибирском Академгородке.

С помощью «бюджета времени» можно анализировать различные типы исследования (Согласно изучающей населенности, по календарному периоду, способу проведения, виду деятельности и т.д.). В проверяемом автоснимке связь между исследователем и респондентом становится собственно ежедневным интервью.

Чехословацкие социологи добиваются дальнейшей разработки техники местного сбора информации. Мы хотим усовершенствовать это орудие квантитативного анализа так, чтобы приобрести данные не только об масштабе отдельных активностей, но также иметь возможность оценить и степень их формализации, временную параллельность и последовательность, анализировать субъективную оценку самого респондента, оценить функции отдельных активностей свободного времени и т.д. Идем по пути розыска новых показателей и усовершенствования существующих параметров измерения временных бюджетов.

Summary

Karel Rychtařík: Comments on Some Methodological Problems of the Research of Leisure

In the socialist Czechoslovakia, the development of the sociology of leisure has both its strong and its weak points. The problems of methodological questions represent a certain weak point.

The present paper shows several theoretically possible methods of research into time budgets.

The public inquiry can help us to obtain certain supplementary, completing data. It cannot, however, supply information of such qualities as would enable them to become

⁶ К těmto otázkám viz zajímavou stat V. Artomova, *Vidi i metody issledovaniya bjudžetu vremeni*, která bude publikována ve sborníku, jež k vydání připravuje Osvětový ústav v Praze.

the fundamental material for our analysis. The *interview* belongs to the most widely used techniques of the collection of information in the field. If the researchers' action is carefully formalized in advance and if all the sources of possible bias are taken into consideration, the interview may offer reliable data. In some partial researches (e.g. if we want to get a time record of certain kinds of activity) *observation* may be applied. This most objective, but also most expensive research method is, however, the least real in practice.

Time records are the most real method investigating into the time budget.

Each of the applied forms of time records has its advantages and disadvantages, its merits and demerits. The technique (1) of the "description of activities" has been frequently applied, e.g. in the units of the Czechoslovak People's Army. The technique (2) of the "indication of activities" was used by our State Statistical Institute. The technique (3) of the "time table" was verified in M. Disman's investigations. The technique (4) of "crossing out" has been applied by J. Dumazedier. The unreliability of subjective time data was exactly verified in the sociological researches of leisure. In Czechoslovakia, the tendency to a subjective underestimation of leisure was proved. E.g. in six categorized groups the extent of leisure was underestimated by 72% of the number of the examined and evaluated persons, overestimated by 10.2% of the number of the examined and evaluated persons, and only 11.1% were approximatively right in their evaluation.

It is, therefore, precarious to base the analysis of leisure on subjective statements. A purposeful connection of the time record

and the categorized interview represents a real possibility of reducing the risk of unreliability to the minimum. We call this method of investigation a *categorized autorecord*. It links up the advantages of time records and interviews and eliminates or limits their disadvantages.

In the Soviet literature, the problems of the autorecord have been elaborated under the subject word "budget wremeni". The first investigations carried out with the aid of the "budget wremeni" were conducted by Strumilin as early as 1922-24. Strumilin's studies remain topical in many aspects and are successfully linked up with the work of the Siberian Department of the USSR Academy of Sciences in the New Siberian Akademgorodok.

With the aid of the "budget wremeni" it is possible to realize various types of researches (according to the population under study, the calendar period, the applied procedures, the kinds of activity, etc.).

In the controlled autorecord, the contact between the researcher and the respondent is actually realized by a daily interview.

The Czechoslovak sociologists endeavour further to elaborate this technique of collecting information in the field. We want to improve this instrument of quantitative analysis so that we may not only obtain data concerning the extent of the separate activities, but also have the possibility of considering the degree of their formalization, their time coincidence and time sequence, of analysing the subjective estimation of the respondent himself, of appreciating the functions of the separate leisure activities, etc. We follow the way of seeking new indices and improving the existing parameters of time-budget measurements.

Images de la culture

Paris, Les éditions ouvrières 1966, 182 s.

Skupina *sociální etnologie*, která se v letech 1949–1957 postupně formovala kolem Chombarta de Lauwe, je nepochybně nejaktivnějším mezioborovým týmem, jaký ve francouzské sociologii existuje. V navázání na práce M. Halbwachse (i v novém navázání na Le Playovskou tradici) se vznikající skupina nejprve orientovala na výzkum potřeb dělnických rodin (P. Chombart de Lauwe, *La vie quotidienne des familles ouvrières*, Paris C.N.R.S. 1956, 309 s.), zájmová oblast však záhy rozšířila svou orientaci z konzumních potřeb na potřeby v nejširším slova smyslu a dále na představy a aspirace v různých sociálních prostředích, to vše v primární referenci k pojmu *sociálního vývoje* (přehlednou informací o vzniku a organizaci práce této skupiny poskytuje kapitola *Le travail dans un groupe* v knize *Aspects de la sociologie française*, Paris, Les éditions ouvrières 1966, s. 203–218). Bohatý seznam prací této skupiny tak zahrnuje studie ze sociologie města, především Paříže (*Paris, Essais de sociologie*, Paris, Les éditions ouvrières 1952–1964, *Paris et l'agglomération parisienne*, Paris — P.U.F. 1952, 2 svazky, atd.), sociologie rodiny (*Famille et habitation*, Paris C.N.R.S. 1959–1960, 2 svazky), sociologie ženy (*Images de la femme dans la société*, Paris, Les éditions ouvrières 1964, 280 s., *La femme dans la société; son image dans les différents milieux sociaux*, Paris — C.N.R.S. 1963, 500 s., atd.), sociologie dítěte, atd.

Recenzovaná práce je jednou z posledních prací této skupiny a otevírá relativně nové zájmové pole — skupina předkládá „první elementy“ výzkumu o participaci různých „sociálních prostředí“ na kultuře či „kulturních potřebách“ různých sociálních skupin. První polovina práce je věnována vztahu tradičně sledovaných skupin (dělníci, ženy, děti) ke kultuře, druhá dosti podrobně referuje o provedeném předvýzkumu sociální diferenciaci „obrazů kultury“. (Na provedení výzkumu chybí skupině finanční prostředky.)

Knihu uvádí obecně koncipovaný text Ch. de Lauwe, dosti zběžně vymezující ústřední pojmy kultury a potřeb, jak byly aplikovány v této fázi výzkumu. Vedle „sociálního“ vymezení kultury (kterého bylo užito v analýzách vztahů dětí a žen ke kultuře), jež je zde definována jako „souhrn chování a způsobů myšlení vlastních nějaké společnosti“ (s. 11), je možné kulturu definovat také „personálně“ (definice byla aplikována

v šetření dělníků) jako „rozvoj těla i ducha“ (s. 16), proces a zároveň výsledek kultivace. Ještě jedna možnost definice kultury je zde uvedena — ta, jež ztotožňuje pojem „kulturní“ a „civilizovaný“ v protikladu k „barbarskému“. (Ideologickým důsledkům této operace se ve skupině věnuje C. Guillaumin, jež zkoumá otázky vzniku a přetrvávání rasismu.) Vymezení potřeb prakticky nesahá za elementární koncept užitý v analýze konzumního chování týkajícího se stravování (*La vie quotidienne des familles ouvrières*, 7. kapitola), i přes autorovo tvrzení o nutnosti přesazení „ekonomického“ pojetí kultury jako konzumního elementu (s. 9). Ovšem nový kontext přinejmenším velmi zeslabuje výkladovou hodnotu distinkcí mezi „potřebami — obligacemi“, a „potřebami — aspiracemi“, mezi „prioritou“ a „prvotností“ potřeb, mezi „potřebou — objektem“ a „potřebou — stavem“ — to autor neuvážil. Vágní je i rozlišení univerza kulturních potřeb (viz prvou definici) a systému společenských hodnot: která je to kultura, jež determinuje vytváření hierarchie potřeb (s. 18–19), a která je to kultura, jež je do této hierarchie zařazována? (S. 24–25.) Za důležité bych považoval i precizní promyšlení vzájemného vztahu konzumace (v širokém slova smyslu) a participace a jejich vztahu k potřebám. Dílo M. Halbwachse, z něhož Ch. de Lauwe tolik vychází, v tomto směru poskytuje dostatek podnětů. Naštěstí však mlhavost a nepropracovanost výchozího konceptu neubrala na zajímavosti následujícím příspěvkům — otázku jejich integrity je ovšem nutno ponechat stranou.

Problematické vztahu kultury a dětí jsou věnovány dvě kapitoly. V první shrnuje Marie-José Chombart de Lauwe některé poznatky týkající se kulturních potřeb městských dětí ve volném čase. Je zde provedeno zajímavé porovnání, jak odpovídá základní potřebě „objevování světa“ život ve starých a nových čtvrtích. Exodus do moderních čtvrtí, které odstraňují řadu nevýhod přelidněných a nehygienických středů měst (nedostatek prostoru pro hry, vytrženost z přírody, psychická stísněnost vyvolávající delinkvenci, atd.), vytváří zase nové absence (anonymita prostředí, vzdálenost od profesionálního života dospělých, absence třetí generace, atd.). Autorka se pak zabývá univerzy potřeb, jež vztahují děti k dospělým, a zase naopak, dospělé k dětem — v nich je zahrnuta celá *sociální mytologie* autentického, nedeformovaného lidství, touha po iracionálním, poetickém, naději obrácené do budoucnosti. Závěr příspěvku je věnován sdělení některých výsledků výzkumu „modelů

dítěte“ v dětském tisku a literatuře, filmech a televizi: jde většinou o dynamické, iniciativní a nezávislé děti, spíše o chlapce než o dívky, přítomnost rodiny je omezena na minimum, převažuje prostředí divoké či kultivované přírody, atd. Nesoulad „kulturních modelů“ a reálné „sociální struktury“ je velmi zřetelný, nuceně kompenzační funkce této kultury tak spoluvytváří již od dětství onu celkovou pasivitu vůči kultuře. (Otázku pod míněností ovšem lze stejně snadno položit i obráceně, autorka se vyhýbá problému participace sociálních struktur na vytváření kulturních modelů.)

V příspěvku o podílu školy na kulturním formování dítěte referuje Suzanne Mollová o výzkumu, jehož jádrem byla obsahová analýza čítanek (celkem čtrnáct čítanek) používaných v letech 1956–63 na školách prvního stupně v pařížském předměstí. Výsledky byly shrnuty v tomto členění: geografický rámec (převaha venkovského prostředí), historické dimenze vybraných textů (je konstatován posun dvou generací mezi společností popsanou a společností „žitou“), představy týkající se povolání (obdobný archaismus, inteligenci reprezentují výhradně lékaři a učitelé, relativně vysoká frekvence mizejících profesí), představa rodiny („... především buržoazní rodina, dobře zajištěná «červenou střechou» «velkého domu», obklopeného «velkou zahradou» — s. 62), představa školy a žáka („... škola je malý pozemský ráj..., laskavě přijímající spěchající a šťastné školáky“ — s. 63). Závěr nemůže vyznít jinak než sarkasticky: Škola se v současné době „... snaží adaptovat dítě na společnost, která již neexistuje“ (s. 64), jde zde přinejmenším o třicetiletou retrospektivu.

Michèle Huguetová studuje v následující kapitole přízpůsobení kulturního života ženy novým urbanistickým podmínkám. Racionální organizace domácí práce, vytvořená izolace (absence sousedského života, absence třetí generace, pravidelná celodenní absence zaměstnaných členů domácnosti, atd.) rozšiřují prostor volného času nezaměstnané ženy. Rozlišení typů reakcí na „tolerantní“ (u žen, které tento proces pojmají jako osvobození a využívají jej k zintenzivnění kulturního života, vzdělání atd.) a „netolerantní“ (zde proces vytváří pouhé „prázdnost“, jež je nutno nějak zaplnit) musí nutně vyústit v závěr, jenž byl konstatován již v řadě jiných kontextů (viz např. kulturologickou interpretaci „subkulturní“ diferenciací postojů ke školnímu vzdělání v pracích P. Bourdieua): „... jestliže je nové prostředí někdy příležitostí k přeměně životního stylu, netvoří pro ženy nový způsob života samo od sebe, stejně jako vývoj jejich podmínek hned radikálně nezměnil sociální role, jež na sebe berou, nebo které podle očekávání na sebe měly vzít“ (s. 78).

Dva následující příspěvky se zabývají vztahy dělníků ke kultuře. Je to kratší text o kulturních představách dělníků, kde se René Kaës snaží definovat jejich pojetí kultury (jádreem je brilantnost a lehkost ve vyjadřování, encyklopedismus — funkcí kul-

tury je úspěch v navazování styků s lidmi, osobní vzestup), jejich vztah k masovým komunikacím, jejich optiku kanálů kulturní informace, a dále kapitola o volném čase dělníků od Janine Larrueové. Autorka vychází z teorie sociálních tříd M. Halbwachse a klade otázku, do jaké míry se volný čas stává pro dělníky funkcí sociální participace, do jaké míry je již dělník oním „člověkem volného času“, jehož ohlásil ve své práci Georges Hourdín (*Une civilisation des loisirs*, Paris 1961). Jakkoli velké jsou rozdíly ve velikosti a kvalitě využití volného času uvnitř dělnické třídy, odpověď na otázku zůstává negativní, v podstatě stále platí Halbwachsova propozice o primárnosti role spotřeby v sociální participaci dělníků, nikoli ovšem v nezměněné podobě. M. Halbwachs ve svých šetřeních konstatoval skromnost nároků na byt a inkonzistenci rodinného života, dnes však platí pravý opak. Dělníci ztotožňují volný čas s časem stráveným doma a jeho kvalita přímo závisí na stupni vybavení domácnosti, *na stupni komfortu* — to je prvotní hodnota, pro kterou neváhají nastavovat pracovní dobu a omezovat tak svůj volný čas. Sociologové, kteří považují analýzu volného času za vhodný terén pro zkoumání sociální integrace dělníků, tedy předcházejí svou dobu. Avšak žádný z momentů nelze absolutizovat. Participace na komfortu i participace na volném čase si podrží „osvobozující roli jediné tehdy, jestliže budou pouze prvními kroky k úplné humanitě“ (s. 115).

Druhou polovinu práce představují *výsledky předvýzkumu*, provedeného na vzorku asi 200 lidí — dělníků a rolníků — formou volného rozhovoru. Tyto výsledky jsou velmi zajímavé a potvrzují plnou platnost problému, jež klade Ch. de Lauwe v krátkém úvodním expozé. Je společnost jakožto společnost kulturní vytvářena participací různých sociálních prostředí na jediné kultuře, nebo integrací různých mikrokultur, specifických pro každé sociální prostředí? Jinak řečeno, tkví proces demokratizace kultury v akcentaci kulturní plurality či v rozšiřování pole univerzální kultury? Obsahy rozhovorů ukazují na pocity frustrace, cizosti, nepřijatelnosti „intelektuální“ kultury, na úsilí zachycovat specifiku dělnického a rolnického prostředí. (Autor například shrnuje specifické hodnoty a výrazové prostředky dělnického prostředí takto: „způsob mluvit přímo, solidarita a morální hodnoty s ní spojené, realismus a smysl pro konkrétnost“ — s. 132.) Je škoda, že do tematiky široce pojatého rozhovoru nebyl pojat problém vztahu kultury a sociálního vzestupu. Ona „intelektuální“ kultura, kultura „privilegovaných tříd“ (v obecném pojetí jako určitý způsob řeči, na který se váže *určitá struktura myšlení*), je zároveň kulturou „akademickou“, universitní a tedy jedinou, na niž je vázána sociální „promoce“, individuální i skupinová sociální mobilita. Jestliže tento problém obejdeme, pak řešení celé významné otázky vztahu kulturního pluralismu a univerzalizmu nemůže být jiné než abstraktní, spíše filosofické

než sociologické: „...lidové prostředí musí asimilovat kulturní hodnoty, které mu jsou zatím cizí, ovšem cestou, jež zůstane jeho vlastní. Cílem této cesty je zajistit participaci všech na kultuře, jež je jediná, tato cesta ale zůstane poplatnou hodnotám a zvláštnostem každého prostředí“ (s. 132).

V závěrečné partii knihy se opět projevuje konceptuální slabost výzkumných projektů skupiny sociální etnologie — pracuje se zde téměř výhradně s koncepty „ad hoc“ či s „následnými“ koncepty, které pouze ulehčují třídění a sumarizaci získaných výsledků, nemohou však vést k formulaci obecnějších závěrů. To je také patrné jedním z hlavních důvodů poměrné marginality umístění této skupiny v kontextu francouzské sociologie, za jejíž hlavní současnou charakteristiku bych považoval prudký teoretický boom. Bohaté a tematicky rozměrné výsledky práce této skupiny však nepostrádají podnětů a vybízejí k zajímavým komparacím.

Jiří Večerník

Die gegenwärtige Situation der Soziologie

Herausgegeben von Gottfried Eisermann, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1967, s. 294.

Sociologie je někdy označována za krizovou disciplínu a je zdůrazňována její společenskokritická funkce. Vyplyvá to z toho, že nezbytně reaguje — a to vědomě nebo nevědomě — na konkrétní společenské problémy. Proto může být situace sociologie v jednotlivých zemích adekvátně pochopena jen v souvislosti se společenským vývojem v té které zemi.

Tuto skutečnost zdůrazňují autoři, kteří se v recenzované knize zabývají vývojem sociologie v deseti zemích v období po roce 1945. Současně však zpravidla podávají i stručný přehled vývoje sociologie (včetně jejích předchůdců) v těchto zemích v dřívější době.

V knize obsažené příspěvky se týkají sociologie severoamerické (Werner Stark), britské (Viola Kleinová), francouzské (Jean Cazeneuve), italské (Gottfried Eisermann a S. S. Acquaviva), rakouské (Friso D. Heyt a Laszlo A. Vaskovics), holandské (S. Hofstra), jugoslávské (Oleg Mandić), polské (Jan Szczepański), bulharské (Iwan Rankoff) a jihoamerické (Luis C. Fuentealba).

Souhrnně a zjednodušeně je možno říci, že v uvedených zemích je ve zkoumaném období sociologie charakterizována v podstatě třemi tendencemi.

1. Dochází k rychlému rozvoji sociologie, a to i v zemích, kde před rokem 1945 jako samostatná vědní disciplína buď vůbec či téměř vůbec neexistovala (jako např. v Anglii a Holandsku), nebo kde sice měla význačnou tradici, ale byla politickým režimem zlikvidována (jako např. v nacistickém Německu a fašistické Itálii). Tento rozvoj však neznamená, že sociologie v jednotlivých zemích je monolitická; vyznačuje se naopak nejednotností, roztržitostí, růzností směrů.

Pokud jde výslovně o země, kde před rokem 1945 sociologie jako samostatná vědní disciplína buď vůbec nebo téměř vůbec neexistovala, je nutno dodat, že i v těchto zemích často existovalo před uvedeným rokem empirické studium specifických společenských problémů, právě tak jako sociálně etické a ideologické vyrovnávání se s nimi. Vedle toho, například v Anglii, se sociologie na universitách skrývala pod různými krycími názvy, jako filosofie, psychologie, sociální studie a antropologie.

2. Sociologie se orientuje především na empirismus (v extrémních případech na pouhou faktografii) a na zkoumání dílčích problémů. Chybí jednotící teoretická koncepce (koordinace) a je nedostatek teoretických systémů. Tato tendence se projevuje i v zemích, které mají výraznou teoretickou (spekulativní) tradici, jako je například Německo, Itálie a Francie.

3. Ačkoliv empirismus v sociologii získal do značné míry prvenství a spekulativní myšlení má všeobecně nízký kurs, pociťuje se potřeba teorie (adekvátních teoretických premis) a vzájemného působení mezi teorií a empirií. Přitom postavení sociologické teorie a postoj k ní závisí na konkrétních podmínkách v jednotlivých zemích. Například ve Francii je sociologie navzdor pronikání empirismu dosud více teoretická než sociologie v jiných zemích. V Anglii se stále ještě odmítají teoretické systémy. Američané jsou sice celkově orientováni pragmaticky, ale nevědomě je ve Spojených státech teoretická činnost hodnocena pozitivně; teoretikové mají nepoměrně velký prestiž a jsou považováni za sociologickou elitu.

Viděli jsme, že recenzovaná kniha umožňuje srovnání vývoje sociologie v různých zemích, přičemž podává informace i o takových zemích, jejichž sociologie jsou méně známy. Je však škoda, že neobsahuje kapitolu o sociologii západoněmecké, která sice byla v probíraném období pod vlivem americké sociologie (jako ostatně — přímo nebo nepřímo — též sociologie ostatních zemí), ale která se současně snaží nebýt jejím pouhým epigonem a najít svou vlastní cestu.

Recenzovaná kniha vyvolává řadu problémů, které budou asi vždy aktuální, i když pravděpodobně nikdy nebudou vyřešeny jednoznačně a s konečnou platností. Jde například o tyto problémy: Co je předmětem sociologie? Jaké jsou její funkce? Jaký je vztah mezi teorií a empirií, mezi teoretickou a praktickou (aplikovanou) sociologií, mezi obecnou sociologií a speciálními sociologickými disciplínami, mezi základním a aplikovaným výzkumem, mezi sociologií na jedné straně a praktickou činností (plánováním, politikou, sociální technikou apod.) na straně druhé, mezi sociologií na jedné straně a ostatními společenskovědními disciplínami a filosofií na straně druhé? Co se rozumí „národní“ sociologií a v jakém smyslu může existovat? Jak působí konkrétní sociokulturní podmínky na definici sociologie a její

funkce, na postoj k teorii, předmět výzkumu i teoretických úvah, využívání sociologických poznatků v praxi?

Josef L. Porket

David E. Lavin: The Prediction of Academic Performance

Russell Sage Foundation, New York 1965, 182 s.

V zemích, v nichž schopnost individua k samostatné, tvůrčí a vysoce progresivní vědecké práci je valutou cennou a ceněnou, vzrůstá zájem o otázky predikce výkonu subjektu, predikce nejen studijního výkonu v době přípravy (především studia na vysoké škole), ale i výkonu v průběhu profesijní kariéry. Lavinova kniha je důkazem stupňování intenzity této aktivity v USA. Podává nám obraz o stavu a rozvoji výzkumné oblasti, soustřeďující svou pozornost na metody a techniky výběru uchazečů vhodných především k vysokoškolskému studiu, na predikci vysokého výkonu v době studia i profesijní kariéry.

Zvýšený zájem o predikci výkonu je mimo jiné motivován obtížností selekce uchazečů, neboť zázemí je dnes extenzivnější — díky větším poskytovaným možnostem. Další zdroj zvýšeného zájmu o predikci je nutno spatřovat v světovém soutěžení, které nutí jednotlivé země vyhledávat a nalézat jedince schopné vysokého stupně kultivace, jedince s předpoklady vysoké návratnosti investic do nich vložených. Špatný výběr znamená ztrátu ekonomickou i prestižní. Tyto dva hlavní momenty a současně i skutečnost, že v posledních letech se začíná více a soustavněji věnovat pozornost i sociologii výchovy (r. 1960 Americká sociologická asociace založila sekci sociologie výchovy, jejímž oficiálním časopisem se stal *Journal of Educational Sociology*), ovlivnily růst počtu výzkumů soustřeďujících svou pozornost na diskutovanou problematiku. Rané výzkumy se zaměřovaly především na výzkumy inteligence. Ovšem ukázalo se, že predikce, formulované pouze na základě výsledků psychologických testů, nejsou relevantní pro skutečný studijní výkon. Příčiny irelevance byly hledány v mimointeligenčních faktorech, v osobnostních rysech a v elementech sociálního prostředí.

Lavinova práce je vlastně přehledem výzkumů na toto téma, realizovaných v USA v údobí 1953—1961. Autor čerpal informace z více než 300 zdrojů (výborné je, že v knize je uveden jejich seznam, takže hlouběji zainteresovaný čtenář zde dostává utříděný seznam prací). Výčet studií je omezen pouze tím, že Lavin neoperuje s výsledky výzkumů z oblasti didaktiky (např. vliv programovaného učení na studijní výkon), školní hygieny a vědomě opomíjí výzkumy realizované jen u určité kategorie studentů (techniků, mediců apod.).

Lavin si nejprve ставí otázku, jaká hodnotící kritéria výkonu jsou dnes k dispozici. Nejčastějším kritériem je známka, většina ostatních kritérií jsou pouze kritéria pomoc-

ná. Svou roli zde zřejmě hraje tradice, ale i neznalost significance jiných kritérií: (Při selekci uchazečů o vysokoškolské studium zůstává známka stále ještě nepřijatelnějším kritériem). Je ovšem fakt, že existují variace v hodnocení výkonu tímto kritériem, determinované mimo jiné i rozdílností v jeho aplikaci. To je také příčinou snížené komparability výsledků jednotlivých v práci diskutovaných výzkumů. V relaci s úvahou nad známkou jako „klasickým“ kritériem si Lavin ставí otázku o závislosti mezi studijním výkonem dosahovaným v době přípravy, v době, kdy subjekt plní přechodné roli studenta, a výkonem v době jeho sociální zralosti. Klade si otázku, je-li dobrá známka zárukou pozdějšího kritického myšlení, tvořivosti, vědecké kariéry, apod. Klade si i otázku, je-li aplikace tohoto kritéria vhodná i pro tvorbu, formování intelektuálně zvědavých jedinců. V této souvislosti autor mimo jiné upozorňuje i na studii D. W. MacKinnona, *What Do We Mean by Talent and How Do We Test for It, The Search of Talent*, New York 1960, v níž je analyzován vztah mezi známkou (školním prospěchem) a tvůrčí vědeckou prací u významných vědeckých pracovníků.

V 4.—6. kapitole své knihy soustředil Lavin pozornost na studie zabývající se predikcí a metodologickými aspekty predikce na základě zkoumání faktorů inteligence, tzv. nonintelligenčních činitelů a elementů sociálního prostředí. Upozorňuje na výsledky řady studií zkoumajících závislost mezi studijním výkonem a I. Q. (při použití baterie intelligenčních testů a v případě predikce studijního výkonu u žen byla zjišťována vyšší korelace). Pokud se týká výzkumů zaměřených na predikci výkonu na základě zkoumání nonintelligenčních elementů, dochází Lavin k celkem pochopitelnému závěru, že je velmi obtížné eliminovat elementy inteligence od ostatních. Autor se kriticky staví k výsledkům výzkumů hledajících závislost mezi výkonem a samostatností, introverzí, impulzivností atd. (studie citované v Lavinově knize upozorňují např. na to, že vyšší studijní výkon je pozitivně ovlivňován vyšším stupněm samostatnosti a nezávislosti při volbě studijního zaměření, pozitivnějším postojem ke škole a programu přípravy, nižším stupněm impulzivnosti. U studentů vysokých škol s vyšším studijním výkonem je zjišťováno mnohem pozitivnější sebehodnocení, jejich odborné zájmy jsou mnohem vyhraněnější).

Nonintelligenční osobnostní rysy nejsou ovšem příliš často zkoumány v souvislosti s hledáním kritéria výkonu a predikce. Jak uvádí Lavin, je o jejich významnosti možno uvažovat jen tehdy, bereme-li v úvahu i sociální prostředí jako významný faktor. Při predikci studijního i profesijního výkonu není pochopitelné možno operovat s jedincem jako s pouze biologicko-psychologickou jednotkou. V poslední kapitole knihy se tedy autor soustřeďuje na analýzu studií, zabývajících se především vztahem mezi výkonem a některými elementy sociálního prostředí. Okruh těchto elementů je ovšem

značně omezený, neboť v podstatě lze studii, jejichž závěry Lavin uvádí, rozdělit do dvou skupin. Za prvé to jsou práce zaměřené na vztah student—učitel. Byla např. zkoumána shoda (její stupeň) v definování role studenta učitele a posluchači; na základě stupně shody byl odhadován studijní výkon. Podobně byly podrobeny výzkumu interpersonální vztahy ve skupině studentů. Výsledky výzkumů student—rodina vyústily v tyto závěry: Studenti s vyšším výkonem pocházejí z rodin, v nichž zjišťujeme vřelý vztah rodičů k dětem, z rodin, kde děti mají relativně větší možnost rozhodování, kde rodiče jsou schopni a ochotni akceptovat ty závěry a rozhodnutí mladých lidí, jež oni sami považují za významné a důležité. Druhou skupinu tvoří výzkumy soustřeďující svou pozornost na vztah sociálně ekonomický status — studijní (profesionální) výkon. Lavin zde mimo jiné především konfrontuje výsledky devatenácti výzkumů. Závěry třinácti studií zní: vyšší výkon je determinován vyšším sociálně ekonomickým statusem (závěry platí pro všechny stupně vzdělávacího systému). Závěr dalších šesti studií je právě opačný. Neshoda je ovšem způsobena rozdílností struktury zkoumaných souborů. Jestliže je soubor strukturován tak, že v něm není vůbec nebo „podstatněji“ zahrnut segment „vyšší vrstva“, pak zjišťuje pozitivní závislost mezi vyšší sociálně ekonomického statusu a studijního výkonu. V případě, že „vyšší vrstva“ je významněji zastoupena, docházíme k opačným výsledkům.

Lavinovu knihu je nutno posuzovat především jako práci poskytující přehled o výzkumech realizovaných na dané téma v USA. Je to výčet prací a jejich výsledků. Autor si neklade za cíl hledat a najít vhodné kritérium výkonu, ani jeho predikce, podává pouze obraz o stavu současného bádání. Pro nás má seznámení s touto knihou význam především v tom, že ukazuje, jaká pozornost je v USA věnována problému, který u nás zatím stojí stranou pozornosti. Za druhé, hlouběji zainteresovaný čtenář v ní může najít mnoho podnětů k výzkumné práci v této oblasti, k aktivitě, na niž, až dozraje čas, se budeme muset zaměřit i my.

Eliška Freiová

Člověk a jeho práce (ed. V. A. Jadov, A. G. Zdravomyslov, V. P. Rožin)

Tradiční zájem sovětských filosofů a sociologů o problematiku lidské práce, její technické, psychologické a sociální souvislosti, je u nás dobře znám. Poměrně abstraktní a často poněkud utopicky zaměřený přístup byl v posledních několika letech vystřídán snahou o konkrétní sociologickou a sociálně

psychologickou analýzu charakteru práce, pracovních podmínek a vztahu k práci.

V celé řadě publikací, zabývajících se touto problematikou, zaujímá kolektivní dílo laboratoře pro sociologický výzkum na Leningradské universitě *Člověk a jeho práce*¹ nesporně čestné místo. Tato kniha, redigovaná V. A. Jadovem, A. G. Zdravomyslovem a V. P. Rožinem, z nichž první dva jsou autory výzkumného programu a většiny oddílů knihy, zkoumá vztah k práci u mladých dělníků. Hlavním výzkumným problémem je pak otázka vlivu charakteru práce, resp. obsahu práce (funkční specifika konkrétního druhu pracovní činnosti) na vztah mladých dělníků k práci v řadě jiných determinant, určujících tento vztah.

Objektem výzkumu byli zvoleni mladí dělníci (18—30 let) z 25 leningradských závodů; celkový rozsah výběrového souboru byl 2 665 osob.

Již dílčí informace o průběhu práce na tomto výzkumu² napověděly, že nepůjde o běžný anketový výzkum jednotlivých pracovních postojů, jakých známe dost, a které mají většinou pouze omezený praktický význam. Recenzovaná práce je sympatická spojením poměrně hlubokého teoretického přístupu se solidní empirickou operacionalizací vytyčených hypotéz a dovedným zpracováním empirického materiálu. Je jednou z mála prací, které ukazují, jak je možno empiricky ověřovat i teorie značně širokého rozsahu. Potud také její význam přesahuje rozsah rozebírané tematiky.

Pro čtenáře, který se hlouběji zajímá o sociologii, zvláště pak pro sociologa-odborníka, má tato kniha jednu nespornou přednost. Snaží se o maximálně úplnou reprodukci všech výzkumných postupů od stanovení výchozích pojmů a hypotéz přes jejich operacionalizaci, volbu ukazatelů, tvorbu indexů atd. až po stručný rozbor použitých statistických postupů. Celý výklad je v knize pečlivě (až na drobné nedostatky) dokládán empirickým materiálem, a to tak, že čtenář může neustále sledovat celý postup transformace informací. Autoři si přímo kladou za cíl seznámit čtenáře — vedle výsledků výzkumu vztahu mladých leningradských dělníků k práci — „se specifikou práce sociologa“. Tato programová metodická přehlednost knihy umožňuje jednak její věcnou kritiku a posiluje tak, přirozeně, validitu vyslovených závěrů, jednak z knihy objektivně činí jakousi názornou „učebnici“ metodologie jistého druhu výzkumů, u níž ovšem čtenář není odkázán na úlohu pouhého pasivního žáka. Zdá se mi, že tento typ publikací je na současném stupni rozvoje naší sociologie velmi užitečný.

¹ *Čelovek i jeho rabota. Sociologičeskoe issledovanie*, nakl. „Mysl“, Moskva 1967, 390 s. (s přílohami). Zmíněná laboratoř filosofické fakulty Leningradské státní univerzity se stala součástí vědeckovýzkumného ústavu pro komplexní sociální výzkum při Leningradské universitě. Vedle hlavních autorů výzkumu V. A. Jadova a A. G. Zdravomyslova se na napsání knihy podíleli V. P. Rožin, A. S. Sajevo, A. A. Kissel', V. V. Vodzinskaja a G. I. Saganenko.

² A. F. Zdravomyslov a V. I. Jadov, *Opyt konkrétnogo issledovaniya otnošenija k trudu*, *Voprosy filosofii*, č. 4, 1964; V. Jadov, *Davajte smotret faktam v lico*, *Voprosy filosofii*, č. 5, 1965; V. Vodzinskaja, *Otnošenije molodogo rabočego k svojej rabote*, v knize *Trud i razvitiye ličnosti*, Leningrad 1965; A. Kissel', *Uroveň obrazovaniya rabočego i otnošenije k trudu*, tamtéž aj.

První kapitola knihy rozebírá výzkumný program, metodologické předpoklady, metody a techniky výzkumu.

Tento program vychází z úkolu a) podat reálný obraz vztahu dělnické mládeže k práci; b) zjistit základní tendence změn ve vztahu k práci v současném období; c) určit nejpodstatnější objektivní a subjektivní faktory působící příznivě i nepříznivě na přeměnu práce v první životní potřebu, odhalit možné důsledky technického pokroku pro tento proces; d) formulovat praktická doporučení, která by přispěla i za současné úrovně materiálních technických a jiných podmínek k realizaci tohoto procesu.

V oddílu, který se zabývá zřetelným základních pojmů, vyslovují autoři řadu zajímavých metodologických poznámek k otázce empirické interpretace pojmů prostřednictvím jejich operacionálního vymezení a zamýšlejí se v této souvislosti nad mezemi takovéto interpretace. Zpřesnění pojmů se týká především vymezení objektivních a subjektivních hledisek vztahu k práci, vymezení základních funkcí práce, pojmů „charakter práce“, který zahrnuje širší sociálně ekonomické určení práce, a „obsah práce“, který zde není spojen se sociálně ekonomickou formou dělby práce, nýbrž s její technologickou základnou.

Autoři pak konstruují klasifikaci povolání (prací), přičemž z řady možných kritérií berou za základ klasifikace kombinaci 1. stupně mechanizace práce, 2. stupně požadované kvalifikace, 3. poměru fyzické a duševní námahy.

Dále se pak vymezuje vztah mezi vnějšími stimuly (operacionalizovanými jako prvky pracovní situace) a „zvnitřněnými“ pracovními motivy. Mezi oběma pojmy stojí jako prostředník osobnostní struktura, z níž se autoři zaměřují především na hodnotové orientace dělníka.

Dále jsou analyzovány sociální faktory poměru k práci a provedena jejich klasifikace. I když se v knize berou v úvahu makrosociální, všeobecně působící zprostředkované faktory, ve výzkumu se autoři úmyslně omezují na specifické faktory vztahu k práci, které souvisejí s bezprostředními podmínkami a charakterem pracovní činnosti dělníka. V knize je schematicky naznačena hypotetická vzájemná závislost jednotlivých okruhů faktorů působících na vztah dělníka k práci, kterou zde ve zkrácené podobě reprodukuje (viz schéma 1).

Jde o tyto elementy:

I. *Souhrn podmínek a životních okolností, vytvářející na osobnosti nezávisle příčiny jistého typu vztahu k práci*

1. Obecné podmínky, stejně působící ve všech specifických druzích pracovní činnosti. Sem patří a) sociálně ekonomický systém; b) politické zřízení; c) stav společenského vědomí, zahrnující systém základních hodnot společnosti.

2. Specifické podmínky, spojené s určitým druhem pracovní činnosti: a) přímé podmínky práce (organizace práce, obsah práce aj.); b) zprostředkované podmínky práce (systém rodinné výchovy, systém školní výchovy a vzdělání, apod.).

II. *Individuální zvláštnosti dělníka*

3. Funkcionální a úlohové (role) charakteristiky: pohlaví, věk, úroveň vzdělání atd., členství ve společenské organizaci, apod.

4. Osobnostní charakteristiky: zájmy, potřeby, postoje, hodnotové orientace, ideály, světový názor.

III. *Vztah k práci*

5a) Subjektivní aspekty: chápání společenského významu práce, stupeň uspokojení prací a povoláním, struktura a dynamika motivace pracovní činnosti.

5b) Objektivní aspekty (realizace): produktivita práce, kvalita práce, aj.

Autoři pak stanoví základní výchozí hypotézy (jde pouze o základní výchozí hypotézy, doplněné v průběhu výzkumu o další):

1. Obsah práce je (za daných celkových společenských podmínek) předním faktorem, určujícím vztah k práci.

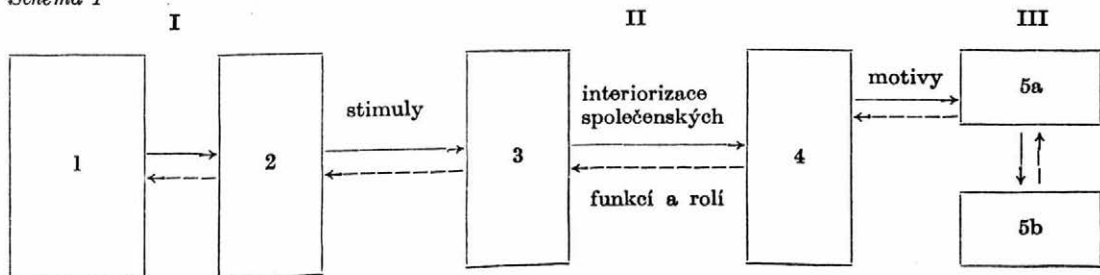
— Čím větší budou tvůrčí možnosti práce, tím vyšší budou objektivní i subjektivní ukazatele práce.

— Velikost korelace mezi těmito ukazateli a obsahem práce (v řadě od méně tvůrčích k více tvůrčím povoláním) bude větší než korelace mezi těmito ukazateli a výší mzdy.

— Struktura pracovní motivace bude mít větší výkyvy v závislosti na obsahu práce než v závislosti na rozdílech ve mzdě.

Z této hypotézy vyplývá druhá hypotéza:

Schéma 1



2. Je-li obsah práce předním motivačním faktorem, určujícím celkový vztah k práci, pak to ovlivní strukturu motivů tak, že ve skupinách s relativně vyšším obsahem tvůrčí práce budou na předním místě motivy spojené ve větší míře s obsahem práce, a naopak.

Celý oddíl této kapitoly je pak věnován podrobné charakteristice objektu výzkumu a způsobu výběru, zhodnocení jeho reprezentativnosti. Autoři zvolili pro svůj výzkum neproporcionální stratifikovaný výběr s mechanickým výběrem jednotek pozorování, přičemž kritériem stratifikace byl obsah práce. Tento způsob umožnil extrapolaci závěrů uvnitř skupin podle obsahu práce na dělnickou mládež Leningradu a dokonce šíře, nikoli však mimo tyto skupiny (resp. pouze jako orientační zjištění).

V knize je pak velmi podrobně rozebrána metodika a techniky získávání a zpracování prvotní informace. Vzhledem k tomu, že jednotkou výzkumu je osoba dělníka, provedli výzkumníci různými metodami (využitím závodní dokumentace, informací od mistra apod.) „pasportizaci“ zkoumaného dělníka podle řady znaků. Další údaje a postoje dělníků byly zkoumány pomocí dotazníků a později na menším souboru (5 % z výběrového souboru) podrobněji ověřeny pomocí rozhovoru.

Z metodiky zpracování je zajímavý poměrně jednoduchý způsob určení „váhy“ jednotlivých znaků (osobní karty nebo dotazníků) v řadě jiných znaků. Vychází se z předpokladu (o jehož všeobecné platnosti mám jisté pochybnosti), že relativně větší (kladnou či zápornou) váhu má ten znak, který má statisticky menší frekvenci.³ To je důležité pro tvorbu indexů, kterých se v práci hojně používá. Vtipný je i způsob určení významu daného motivu činnosti podle rozdílu hodnocení daného znaku pracovní situace dělníky celkově spokojenými a nespokojenými, který se zdá být vhodnější než způsob „sebezařazování“ těchto faktorů respondenty.

Dále již následují kapitoly, které analyzují výsledky empirického šetření.

Druhá kapitola rozebírá především objektivní ukazatele vztahu k práci a faktory, které je určují. Byly zvoleny tři základní ukazatele:

- Stupeň odpovědnosti a pečlivosti v práci (P), jenž je indexem z několika objektivních indikátorů o množství a kvalitě vykonané práce.
- Stupeň pracovní iniciativy, který autoři (což je ovšem problematické) interpretují jako specifickou formu vztahu k práci, vlastní socialistickým vztahům (I).
- Úroveň disciplinovanosti dělníka (D).

Z těchto ukazatelů se dále operuje pouze sumárním indexem P-I, zatímco od D bylo po podrobné (entropické) analýze upuštěno. Tato analýza totiž ukázala, že R a D mají podobnou povahu a jsou spojeny spíše se subjektivními faktory (morální úroveň dělníka, celková úroveň kultury a uvědomělosti dělníka), zatímco I je ve větší míře spojeno s obsahem práce. Toto zjištění (které se na první pohled může zdát překvapivým) může ledacos vysvětlit, vzpomene-li na naše krátkodeché okouzlení BSP a jinými formami pracovní iniciativy, založené na víře v kouzlo idejí. Autoři také oprávněně oddělují iniciativní pracovníky (40 % výběrového souboru) od účastníků hnutí komunistické práce (64 %).

Z dvanácti faktorů, „určujících“ (jde o dvoustrannou asociativní závislost) objektivní výsledky práce, které se v knize berou v úvahu, jsou na prvních místech 1. výdělek, 2. délka práce v oboru, 3. obsah práce. Vezmeme-li však v úvahu stupeň oboustrannosti této závislosti, významný zvláště u výdělků, pak důležitost obsahu práce ještě vzrůstá.

Podrobněji se pak tato kapitola zabývá faktory podmiňujícími subjektivní ukazatele vztahu k práci, především uspokojení prací. Teoreticky autoři knihy na rozdíl od některých jiných badatelů oprávněně neinterpretují větší uspokojení prací a povoláním (autoři rozlišují tyto dva ukazatele)⁴ za všech okolností jako příznivější vztah k práci z širšího společenského hlediska. Avšak kritéria těchto hodnotících hledisek nejsou v knize dosti propracována.

Zajímavější je zde proto empirická analýza. V obou ukazatelích se jednotlivé faktory řadí takto: 1. Obsah práce, 2. mzda, 3. objektivní pracovní výsledky, 4. délka práce v oboru, 5. celková délka pracovní praxe, 6. kvalifikace, 7. vzdělání a další.⁵

Zvláštní pozornost věnují autoři analýze významu obsahu práce a výše mzdy pro uspokojení prací. Tyto dva faktory, jak ukázala zajímavá analýza působení faktorů (s použitím grafu), působí na úroveň celkové spokojenosti nejbezprostředněji: *Pozitivně* — spokojenost s výdělkem má buď větší nebo stejný význam jako spokojenost s obsahem práce pro stupeň celkového uspokojení prací. *Negativně* — nespokojenost s obsahem práce působí na celkový stupeň uspokojení prací silněji než nespokojenost s výdělkem.

Hlavní faktor podmiňující orientaci na obsah práce je úroveň vzdělání mladých dělníků (ve zkoumaném souboru relativně vyšší), která se dostala do rozporu s technicky podmíněným obsahem práce. Tento rozpor, jenž implikuje dvojí řešení, je velmi aktuální i pro nás. Progresivním řešením je očividně zvyšování obsahu práce, na něž autoři upozorňují. Že to však není řešení

³ Váha znaku se vypočítá: $S_i - \frac{N}{N_{ik}}$, přičemž S_i

— význam („váha“) znaku; N — celkový počet pozorování ve výběrovém souboru; N_i — počet pozorování v daném znaku; k — počet znaků v dané charakteristice.

⁴ Mezi těmito ukazateli je však velmi těsná souvislost: $R = 0,718$.

⁵ Vážným nedostatkem práce je, že zde kvalifikace nebyla vůbec jasně definována a že má velmi nejasný empirický obsah.

jednoduché, ani příliš rychle vzhledem k reálnějším perspektivám vědeckotechnické revoluce jak v SSSR, tak u nás, je stejně zřejmé.

Ústřední co do významu a rozsahu je třetí kapitola, *Motivy pracovní činnosti a jejich souvislost s obsahem práce*. Zvláště tato část výzkumu vzbudila značný zájem i mimo hranice Sovětského svazu. Byly učiněny pokusy o komparativní výzkumy se stejnou metodikou, ovlivněnou americkým psychologem Herzbergem. Mimo USA takovýto výzkum podniklo Finsko, Maďarsko a Polsko. Jednotlivé elementy této metodiky byly použity i v našich výzkumech.⁶

Na rozdíl od analýzy faktorů, působících na objektivní výsledky práce nebo na spokojenost s prací, procházejí tyto faktory prizmatem osobnosti. Zde, jak autoři upozorňují, jde o sledování jednotlivých faktorů spokojenosti s prací prostřednictvím jejich subjektivního přijetí a hodnocení osobností, tedy o subjektivní vazbu. Autoři se zamýšlejí nad vzájemným vztahem obou těchto vazeb (s. 124–125). Je škoda, že programově neprovedli empirickou komparaci obou těchto linií, i když k jejich konfrontaci — byť neúplné — na jednotlivých místech dochází. Na různých místech (viz např. s. 233) pak dochází k terminologické záměně obou těchto linií a tím i k jejich nedostatečnému interpretacímu rozlišení. Tento rozpor mezi teoretickými hledisky a jejich empirickou realizací, způsobený zřejmě potížemi v dělbě práce při zpracování výzkumu a konečně redakci knihy, není v knize zcela ojedinělý.

Není zde možno podrobně rozebrat dílčí výsledky jednotlivých oddílů této velmi obsažné kapitoly, zahrnující tyto základní body:

1. Podmíněnost motivů pracovní činnosti specifickými zvláštnostmi sociálních situací, kde se na základě vybraných hypotetických relevantních elementů pracovních situací zkoumají a) motivy výběru povolání (projektová situace), b) hodnocení vybraného povolání (situace reálná, vyvážená), c) motivy určující zájem o práci a stupeň spokojenosti s ní (situace reálná vyvážená), d) motivy změny povolání (situace reálná konfliktní).
2. Celková struktura motivů pracovní činnosti podle jednotlivých typů situací.
3. Vliv specifických zvláštností obsahu a charakteru práce na vztah k práci (jde o zvláštnosti každé z šesti skupin povolání podle shora uvedených tří kritérií).

Z množství dílčích výsledků kapitoly uvádím pro ilustraci pořadí nejvýznamnějších motivů určujících stupeň celkové spokojenosti s prací, formulovaných v otázkách dotazníku (s odpovídajícími rozdíly v indexech hodnocení v_1-v_2):

1. Vyžadovaná pracovní zručnost (fortel)	0,72
2. Uspokojující výdělek	0,61
3. Možnost zvýšit si kvalifikaci	0,58
4. Různorodost práce	0,48
5. Organizace práce	0,38
6. Poměr vedení závodu k dělníkům	0,35
7. Tělesná únava vyvolávaná prací	0,34
8. Stav technického zařízení	0,32

Podle názoru autorů v celkové motivaci existuje jakési motivační jádro zvláště stabilních (z hlediska různých sociálních situací) motivů, na rozdíl od jakési motivační „periferie“, jejíž podoba závisí spíše na konkrétních okolnostech práce a života dělníků. K tomuto jádru patří:

- Orientace na obsah práce, vůdčí motiv, který podle názoru autorů svědčí o tom, že vztah k práci jako k potřebě se stává dominujícím.
- Orientace na mzdu jakožto druhý nejdůležitější motiv vyjadřující vztah k práci jako k prostředku uspokojení jiných (hmotných i duchovních) potřeb, která si zachovává své „konkurující“ místo vůči prvé orientaci.
- Orientace na možnost pracovního vzestupu (zvýšení kvalifikace), která je ovšem do jisté míry odvozena z prvních dvou orientací, a navíc zahrnuje jakožto další motivační obsah prestiž dělníka.

Autoři se podrobně zabývají motivační strukturou v závislosti na specifických zvláštnostech charakteru práce jednotlivých šesti skupin dělnických povolání (podle tří uvedených kritérií). Výsledky výzkumu ukazují, že vztah k práci podle různých (objektivních i subjektivních) ukazatelů se zlepšuje u skupin povolání s vyšším obsahem složitosti a kvalifikovanosti práce (s jistými výkyvy) (s. 227). Ukazují zároveň, že jako nejsilnější pozitivní motivy působí z hlediska celkové spokojenosti s prací a povoláním mzda pouze u skupin (1) nekvalifikované ruční práce a (2) dělníků u pásu, zatímco u skupin (3) operátorů na běžných strojích, (4) operátorů na automatech a (5) kvalifikovaných řemeslníků je na prvním místě do motivační „síly“ možnost zvýšení kvalifikace, a na druhém místě ukazatele obsahu práce; u operátorů — seřizovačů automatů (6) je to tvůrčí charakter práce, jenž je na prvním místě, a otázka kvalifikace na místě druhém.⁷ Ve skupinách (3)–(6) se mzda už vůbec nedostala mezi přední motivy. Pro spokojenost s prací měla výše mzdy prvořadý význam u skupin (3), (4) a (6); u ostatních skupin jsou na předním místě ukazatele obsahu práce a možnosti zvýšit si kvalifikaci (5).

Čtvrtá kapitola pak pojednává o vlivu vybraných osobnostních znaků dělníka na vztah k práci. Jde o analýzu vlivu

⁶ Například ve výzkumu sociologických aspektů technické rekonstrukce v AZNP, Mladá Boleslav, nebo v recenzentově výzkumu pracovní devlace u družstevních rolníků.

⁷ Místo poměrně složitěho vymezení jednotlivých

skupin povolání, obsaženého v knize, zde pro stručnost používáme pouze těchto nepřesných ilustrativních označení, která však nemění smysl vymezení.

demografické struktury, struktury vzdělání a struktury hodnotových orientací. Zvláště zajímavý je tu rozbor vlivu hodnotových orientací.

Domníváme se, že by bylo zbytečné dále dokreslovat obraz knihy, která obsahuje ještě krátkou kapitolu se závěry a praktickými doporučeními a přílohu, jež kromě tiskopisů, použitých dotazníků a jiné dokumentace, jakož i nejdůležitějších tabulek, zahrnuje již zmíněný přehled o použitém statistickém aparátu.

Kniha je celkem dobře vybavena vědeckým aparátem, i když odkazy se omezují převážně na literaturu sovětské provenience. Je škoda, že se autoři nepokusili ve větší míře konfrontovat svůj metodologický přístup s prací západních sociologů i sociologů jiných socialistických zemí. Tím spíše, že k tomu byly jisté předpoklady vzhledem k velikému zájmu o komparativní výzkum v řadě zemí.⁸ Nedostatkem knihy je i absence bibliografie ke zkoumaným problémům.

Přes řadu dílčích nedostatků (zmínil jsem se jen o některých) jde o velmi zajímavou, solidně zpracovanou knihu, která se jistě stane důležitým zdrojem informací a metodologickou pomůckou pro všechny, kdo se zabývají sociologií a sociální psychologií práce, a kdo mají vážný zájem o konkrétní (což neznamená neteoretický) sociální výzkum.

Pavel Kohn

Masa, třída a byrokracie

Pod názvem *Mass, Class and Bureaucracy* napsali Josef Bensman a Bernard Rosenberg rozměrnou práci, v níž synteticky nastiňují vývoj a obraz soudobé společnosti (Prentice-Hall Sociology Series, 2. vyd. 1963, s. 548). Autoři, na něž nejvíce působil Max Weber, vycházejí z ideálních typů primitivní „folk society“ (R. Redfield) a ze společnosti feudální, a od liberalistického kapitalismu přecházejí k dnešní značně zbyrokratizované masové společnosti. Charakterizuje ji především snížení kdysi převládající podílu rodiny na zespolednění jednotlivce. Tuto funkci do velké míry převzaly škola, ubytovací zařízení, reklama, tisk, pracovní kolektivy a skupiny vrstevníků.

Novodobou městskou společnost dále vyznačuje hojnost styků, ale i jejich rozdrobení a odosobnění (osamocení jedince uprostřed množství). Obraz dotvářejí různé sociální „enklávy“, určitá otupělost k průměru dojmů, peněžní hospodářství spjaté s uniformitou spotřeby, zdůrazňování výkonnosti vedoucí až k vykořisťování. Člověk nabývá svobody úděsnější než otroctví, vedoucí ke splývání s něčím větším a mocnějším (E. Fromm). V městě dochází k novému rozvrstvení a závodění o „místo nahore“, o vyšší společenský prestiž, jemuž se v USA těší zejména podnikatelé a vojáci. Nejsou ovšem hlavním činitelem prestiže jenom peníze, ale i rodový původ, povolání a jiné faktory.

Autoři nesdílejí názor, podle něhož není ani v USA, ani v SSSR společenských tříd. V USA však chybí třídní vědomí, neboť občané se při výzkumech — podle toho, jak se jim položí otázka — považují jednou (až ze čtyř pětín) za příslušníky střední třídy, jindy (z 51 %) za členy pracující třídy, je-li o ní v dotazníku zmínka. Důležitějším činitelem diferenciací než třída je v některých státech (např. v Jihoafrické unii) rasa.

Nová střední třída vyrůstá v úřednictvu, jež často nemívá velký majetek a pravé třídní vědomí, neboť přijímá názory svých vládních nebo podniků. Byrokracie má také své vnitřní problémy, jako jsou rozpory mezi povinnostmi a osobními zájmy, nutnost družnosti a sebeovládání, napětí vyrůstající z nutné objektivnosti práce a odstupu, vytváření klik, potřeba ztotožnění se s cíli úřadu či podniku, pocity bezmocnosti, apod. Obzvláště nesnadná je v byrokratické masině situace intelektuálů s vyššími zájmy. Stálý rozvoj byrokracie považují autoři za nejvýznamnější vývojovou tendenci v soudobé společnosti.

Zmasovění sdělovacích prostředků usnadňuje významné a rychlé společenské změny i šíření umění, jež široké obecnost přijímá. Je-li srozumitelné, přitahá-li jim uznávaným hodnotám a nerozrušuje-li ho upoutáváním pozornosti na hlubokou problematiku bohatého vnitřního života člověka.

V kapitole o hospodářských institucích a ideologiích jsou zaznamenány jako hlavní vývojové tendence po druhé světové válce: 1. další urbanizace a koncentrace výroby i v zemědělství, 2. rozvoj velkoměst na jejich obvodech, 3. přibývání starších věkových ročníků, 4. vysoké náklady na zbrojení umožňující zaměstnanost, 5. úbytek průmyslových dělníků, přírůstek bílých límců jako důsledek nových povolání a automatizace, vzrůst stavovské ideologie, pokles významu odborů, 6. potřeba dalších odborníků v průmyslu, vedoucí k další specializaci vzdělání, 7. zvýšení vlivu vojáků i v hospodářství, 8. vlivy studené války, jež ohrožuje jistotu hospodářského vývoje.

V kapitole *Politické instituce a ideologie* je zajímavá typologie amerických politických vůdců. „Patriciové“ často myslí a jednají na zájmech své třídy zcela nezávisle. Žurnalista může přivodit nápravu odhalením pravdy. Intelektuál, „celoživotní student“, předčí žurnalistu hloubkou myšlení a šíří perspektivy; byť často bez moci a peněz, hraje svou úlohu jako tvůrce ideologií. Jeho dilema je: služba v byrokratickém stroji nebo úsilí o uskutečnění vlastních ideálů za cenu osobních obětí?

V závěru pojednávají autoři o nástupu nové manažerské ideologie, za jejíhož zastánce považují i T. Parsonse. S nevyhnutelným rozvojem byrokracie stoupá význam „profesionálních ideologií“, jejichž smyslem je posílit jednotlivá povolání, jejich prestiž, vliv i příjmy. Se zřetelem na rozbití ostatních hodnot se nemůže kultura, obráceně

⁸ Viz např. R. Roško, *Projekt sovětsko-polských komparativních výzkumů*, Sociologický časopis č. 1, 1966.

k masám, opírat o abstrakce, ale o „hvězdy“: operuje s hrdiny, kteří jsou symboly společenských hodnot a vlastně funkčními ekvivalenty antických bohů. Vedoucí místo patří na Západě „bohu práce“. Za této situace, vyznačující se změtí hodnot, dochází u mladého pokolení k přizpůsobení, jež se projevuje cynismem, soustředěním se na úzký obor, jehož ovládnutí skýtá záruku úspěchu, a zanedbáním všeho ostatního. Na opačném pólu se ocitají mladí, kteří pohrdají veškerou konvencí, účtyhodným životem, a svou nechuť k životnímu soutěžení projevují i neuspořádaným zevnějškem.

Při tomto rozpadu hodnot je v sázce sama civilizace. Lidstvu hrozí sebevražda vodíkovou pumou nebo zotročení diktátory. Zda civilizace přežije, je otázkou, jejíž řešení už není v rukách sociologů. Osud lidstva závisí na tom, zda se masy stanou rozumnými, svobodnými, kritickými a zralými.

Kniha je rozdělena na šestnáct kapitol a řadu drobnějších statí, takže se dobře čte. Text doplňuje sedmáct celostránkových výtvarných reprodukcí. Také příklady z literatury oživují výklad. Avšak uvádět Švejk v souvislost se sabotujícím, na vše kývajícím byrokratem (s. 312n.) se mi nezdá správné, poněvadž jde o zjev historicky i kulturně přece jenom do značné míry omezený. Autoři pozorovali především kapitalistickou společnost, přesto ne jeden poznatek je i pro nás zajímavý (oslabení vlivu rodiny, změněné postavení ženy). Společenskou třídu chápou jako skupinu, usilující o prestiž, vyšší příjem a moc (s. 245), anebo jako povolání s třídním výhledem a zájmem (s. 273). V důsledku toho vycházejí při líčení společenské skladby Sovětského svazu jednou z byrokracie jako z povoleného nástroje vedoucí „kliky“, jindy opět staví dělníky, nazývané zotročenou masou, proti feditelům podniků vzhledem k různé výši platů a mezd (s. 278n.). Vytykají šmahem sovětské byrokracii služebnost, aniž své stanovisko rozvádějí anebo dokládají, avšak o americkém „spoil systému“, o němž se mohli poučit u Maxe Webera (jehož se dovolávají), se vůbec nezmiňují. Autoři, kteří zřejmě nejsou obeznámeni se sovětskou sociální realitou, nerozlišují jasně dvě zcela rozdílné věci: společenskou hierarchii, nutnou v každé zdravé společnosti, a třídní společnost. Neujasněnost pojmu společenské třídy je pak vede k zdůrazňování mobility v americké soustavě „otevřených“ tříd, které musí být otevřeny, nemá-li jít o kasty nebo stavy.

Spočívá tudíž hlavní význam této jinak čtivé knihy spíše ve vylíčení společenské situace v USA, kde autoři žijí. Ovšem, ani tento úkol nesplnili autoři způsobem aspoň v hlavních rysech vyčerpávajícím. Čtenáře by například jistě zajímalo sebestručnější zhodnocení Mitchelsova „železného zákona oligarchie“ anebo Parkinsonova zákona úřednické expanze, avšak spis se těchto zájmavých a s jeho tématem úzce souvislých koncepcí dotýká jen zcela letmo.

František Potužil

Několik informací o polském sborníku k problematice zaměstnaných žen

V nedávné minulosti jsme byli svědky údajného vyřešení takzvané ženské otázky. „Ženská otázka“, s celou složitou škálou problémů uplatnění žen v industriální společnosti, byla považována za produkt neschopnosti určitého společenského systému řešit tyto otázky. Ve společenském systému socialistickém mohly, říkalo se, existovat problémy „ženské otázky“ pouze jako přežitek společenského systému předcházejícího.

V současné době však můžeme pozorovat, že problémy tzv. ženské otázky se objevují ve staronové podobě a krystalizují do výraznějších, možno říci i do hmatatelnějších forem. Rovněž jejich intenzita se nezmenšila, spíše naopak.

Hledáním příčin znovuoživení „ženské otázky“ v socialistickém společenském systému se zabývá řada badatelů různých vědeckých disciplín: ekonomové, právníci, psychologové, sociologové aj. Objevuje se početná řada prací, a to jak víceméně nezávislých esejistických úvah, tak i seriózních badatelských studií, jsou pořádané konzultace a semináře, které se k těmto problémům buď v obecné nebo specifické rovině vyjadřují.

V poslední době byla původní badatelská literatura v této oblasti obohacena o sborník prací několika sociologů, lékařů, ekonomů, pedagogů a psychologů z Polska, NDR a Velké Británie. (Sborník statí vydal Institut filozofie a sociologie Polské akademie věd pod názvem *Kobieta w społeczeństwie* [v redakci pracovnice tohoto ústavu Magdaleny Sokolowské, Książka i Wiedza, Varšava 1966, s. 380]).

Práce obsažené v tomto sborníku jsou referáty přednesené v letech 1963 až 1965 na dlouhodobém semináři o práci žen, který je realizován v Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd. Je samozřejmé, že takový soubor prací víceméně nahodile shromážděných nemůže pokrýt celou sledovanou oblast problémů, spojených se zařazením žen do pracovního procesu. Konečně tento úkol si sborník — jak uvádí sama editorka M. Sokolowská v předmluvě — nekladl. Chce být, a také ovšem zůstal, sborníkem prací různé úrovně. Vedle statí obecnějšího charakteru můžeme zde nalézt i práce úzce speciálně zaměřené.

Jako celek můžeme sborník považovat za užitečný i pro našeho čtenáře: jednak pro poučení ze studií samých, jednak proto, že ukazuje na šíři badatelského zájmu (především v Polsku) o problémy zaměstnaných žen v industrializované společnosti.

Na sborníku se podílejí svými pracemi tyto autoři:

1. Jerzy Piotrowski, *Speciální problémy výdělečné práce žen mimo domov*.
2. Magdalena Sokolowska—Krystyna Wrochnová, *Společenské postavení žen ve světle statistiky*.
3. Kurt Winter — Werner Hesselbarth, *Některé údaje na téma společenské postavení ženy v Německé demokratické republice*.

4. Maria Królikowska, *Biologické vlastnosti ženy a práce*.
5. Kinga Wiśniewska-Roszkowska, *Stárnutí žen a práce*.
6. Margot Jefferysová, *Období menopauzy u Angličanek a objevení příznaků s tím spojených*.
7. Anna Preissová-Zajdowa, *Preference profesí mezi ženami v Polsku*.
8. Janina Waluková, *O platu žen v Polsku*.
9. Helena Strzemińska, *Časový rozpočet dělnic, úřednic a prodavaček*.
10. Andrzej Tymowski, *Příjmy a výdaje osamělých žen*.
11. Józef Tułski, *Postoje k práci mladých dělnic a dělníků*.
12. Krystyna Wrochnová, *Ženy na vedoucích místech o sobě*.
13. Adam Kurzynowski, *Zaměstnanost a stálost v zaměstnání u mladých matek*.
14. Ryszard Radwiłowicz, *Zájmy učňů a učnic*.
15. Maria Ziemska, *Interpersonální vztahy v rodinách dvougeneračních a třígeneračních*.

Ve sborníku, jak patrně, jsou obsaženy práce, které mohou zaujmout nejen badatele specializovaného v dané problematice, ale i řadu pracovníků dalších. Je proto naší snahou vybrat ze všech prací obsažených ve sborníku takové, o nichž se domníváme, že buď mají širší platnost, nebo jsou volbou badatelského zájmu pozoruhodné, a podat o nich stručnou informaci a eventuálně uvést i některé zajímavé dílčí výsledky. Je samozřejmé, že výběr prací i výběr příkladů může být subjektivně ovlivněn.

*

Jerzy Piotrowski v úvodní stati sborníku vymezuje zkoumanou problematiku a ukazuje na její důležitost. Dále sleduje výdělečnou aktivitu mužů a žen a nerovnost žen v zaměstnání. Zabývá se vzrůstem zaměstnanosti žen — podle jejich věku — a sleduje rozvoj této aktivity v polských podmínkách v určitém časovém intervalu (1921, 1931, 1950, 1960). Ukazuje, že růst pracovní aktivity žen je spojen s celou řadou sociálních a kulturních faktorů. Řada žen dosud považuje práci mimo domov a práci v rodině za dvě diametrálně odlišné oblasti, a to podle autora mimo jiné z toho důvodu, že není dosud ujasněno místo, které zaujímá pracovní činnost žen ve stupnici společenských hodnot.

V této souvislosti si autor klade řadu otázek, například jaký vliv má pracovní zařazení ženy mimo domov na její roli ženy, na změnu struktury a funkce rodiny, atd. Je zřejmé, že jde o důležité celospolečenské problémy, na které je nutno hledat reálnou odpověď ve spolupráci s odborníky různého zaměření.

Práce J. Piotrowského, jako úvodní práce celého sborníku, je prací nejobecnější a jako taková nese s sebou celou řadu hypotetických předpokladů a závěrů. Podnětnost této práce spatřujeme především v tom, jak ke zkoumané otázce autor přistupuje.

Společná práce Magdaleny Sokołowské a Krystyny Wrochnové podává základní orientační přehled po některých aspektech

uvedené problematiky. Práce vychází z celé řady polských i zahraničních pramenů, které umožňují autorkám sledovat některé ukazatele v různých zemích. V tomto smyslu je jejich stat příkladně dokumentována. Je zřejmé, že srovnání statistických údajů z různých zemí je metodologicky značně problematické (různý výklad obsahu stejných pojmů, odlišné normy a zvyklosti vztahující se k tomu, co je statisticky zachycováno) a gnoseologicky méně nosné, takže můžeme usuzovat pouze na nejelementárnější tendence. Ukazuje se, že kritika těchto pramenů z hlediska gnoseologického je nanejvýš na místě.

Autorky se v první části své práce zabývají zaměstnaností žen. Srovnávají zaměstnanost žen v některých státech (např. v Jugoslávii, SSSR, NDR, ČSSR, Francii, NSR, Švýcarsku, USA, Itálii) a ukazují, že největší zaměstnanosti žen v posledním období bylo dosaženo v SSSR (47,1 %), NDR (46,0 %) a Československu (43,0 % v roce 1963). Naproti tomu nejnižší zaměstnanost žen ve sledovaných zemích je v Itálii (28 %). Srovnáním trendu růstu zaměstnanosti žen v uvedených zemích (v rozmezí 7 až 10 let) se ukazuje, že nejrychlejší růst zaměstnanosti je v Jugoslávii (rozdíl činí 11,6 %), v Rakousku (přírůstek 7,8 %), Švýcarsku (7,1 %) a Bulharsku (6,5 %). Naopak nejnižší je přírůstek v SSSR (v průběhu čtyř let), Polsku, NSR a NDR.

Dále autorky srovnávají procento odborně činných žen. Tendence u sledovaných států je vzrůstající, nejintenzivnější růst je v USA a Švýcarsku.

Řada dalších srovnání ukazuje vztah mezi aktivní odbornou činností žen a jejich věkem v různých zemích, zvláště v Polsku a USA.

V části nazvané *Úroveň vzdělání a odborné kvalifikace žen* se M. Sokołowska a K. Wrochnová zabývají sledováním vzdělání žen ve vztahu k různým aspektům problému. Ukazují například, že v Polsku dosahují ženy téměř dvojnásobku odborného středoškolského vzdělání a rovněž tak vzdělání všeobecného a jen o něco méně (o 0,5 %) vzdělání vyššího. Uvádějí zajímavou informaci o počtu žen na vyšších školách (nejvíce je v SSSR, dále v Polsku, Francii, Československu a USA). Rovněž zajímavé je srovnání studijních oborů, kterým se věnují ženy v Polsku a USA. V Polsku je největší zájem o studium medicíny (30 %) a o studium oborů humanitních (20 %). Obory ekonomické, technické a matematickopřirodovědné jsou zastoupeny 11 až 14 procenty, naproti tomu v USA pouhými 3 procenty. V USA mají ženy největší zájem o humanitní obory (83 %). Autorky se dále zabývají postavením práce žen, jejich platy, a informují o zastoupení žen ve vládách různých zemí.

Kurt Winter, ředitel Institutu hygieny Humboldtovy university v Berlíně, a jeho spolupracovník Werner Hesselbarth se zabývají některými momenty společenského postavení žen v NDR. Nejprve věnují pozornost skladbě obyvatelstva v NDR a speciálně věkové struktuře žen v některých evropských zemích (NDR, NSR, ČSSR a Švýcarsku). Dále sledují, jak jsou zastoupeny

ženy v různých oblastech hospodářství NDR. Ukazují například, že téměř ve všech hlavních odvětvích hospodářství vzrostl od roku 1963 počet zaměstnaných žen (oproti roku 1952). Nejvíce žen je zaměstnáno v obchodu, ve službách, ve správě spoju a v zemědělství, nejméně žen pracuje ve stavebnictví. Vidíme, že tento trend v NDR je v zásadě podobný jako v ČSSR.

Autoři srovnávají podle výdělků podíly žen, pracujících v některých odvětvích průmyslu NDR a NSR. Procento žen v nejnižší výdělečné skupině je v NDR značně nižší než v NSR a naopak, v nejvyšší výdělečné skupině je značně vyšší než v NSR. Autoři srovnávají dále podíl žen v odborných školách v NSR a v NDR a uvádějí řadu dalších zjištění. Sledují podíl žen na vedoucích místech v průmyslu NDR. Pro poměry na našich pedagogických a lékařských fakultách atd. je zajímavé zjištění, že největší zájem mezi adeptkami vysokoškolského studia v NDR je o studium pedagogiky a medicíny. U mužů je naopak největší zájem o technické obory. Zajímavé je, že podíl zájmu o studium matematiky a přírodních věd je u žen jen o něco menší než u mužů, a rovněž tak o studium zemědělství, lesnictví a veterinárního lékařství. O studium některých humanitních oborů, například filosofie, jazyků, historie umění atd., je obecně malý zájem, avšak u žen je poněkud větší než u mužů. Zajímavé je srovnání příčin přerušení studia u mužů a u žen. U žen je relativně vyšší z důvodů rodinných a zdravotních, u mužů z důvodů odborných, studijních a „jiných“. Zajímavou informaci nám podávají autoři srovnáním podílu žen s vysokoškolským a středoškolským vzděláním: z celkového počtu pracovníků s vysokoškolským vzděláním (v roce 1963) je čtvrtina žen. U vzdělání středoškolského je to třetina žen. Méně příznivé je však zastoupení žen v některých pracovních odvětvích. Například v technických a přírodovědeckých oborech je jen desetina žen s vysokoškolským vzděláním a jedenáctina žen se vzděláním středoškolským. V ekonomických oborech má šestina žen vzdělání vysokoškolské a čtvrtina středoškolské. V lékařských oborech a pedagogice má třetina žen vzdělání vysokoškolské a tři čtvrtiny vzdělání středoškolské. Domníváme se, že by bylo poučné zvláště v této partii provést srovnávací studii o situaci v NDR a v ČSSR.

Práce autorů, přes stránkové omezení, je sympatická svou snahou podat čtenáři maximální množství informací. Studium četných grafů tuto možnost dává. Je třeba jen litovat, že autoři neuvádějí zdroj svých informací. Sumace výsledků, kterou ilustrativně provedli, postrádá jakýkoli základní badatelský dokladový materiál.

Maria Królikowská, asistentka prvé porodnické kliniky a ženských chorob v Lodži, věnuje pozornost vlivu práce na průběh těhotenství a právní ochraně těhotných žen. Zabývá se otázkou vztahu předčasného porodu a charakteru práce. Ukazuje,

že u žen těžce pracujících je předčasný porod častější než u žen ostatních.

Práci M. Królikowské je možno považovat spíše za úvod do problematiky vztahu mezi biologickými predispozicemi ženy a její pracovní činností. Užitečnost její práce spatřujeme především v odkazech na literaturu a četné výzkumy v této oblasti.

Tematikou podobného speciálního charakteru se zabývá Margot Jefferysová, profesorka sociologie na koleji hygieny Londýnské university.

Nejen relativně rozsáhlý, ale i věčně zajímavý je příspěvek Janiny Walukové z katedry ekonomie Varšavské university. V jistém smyslu je pozoruhodný pracovní postup autorky. Úvodem své práce cituje článek z ústavy Polské lidové republiky o právech ženy a zdůrazňuje zvláště některé paragrafy, například zásadu stejné odměny za stejnou práci. Referát je tedy v jistém smyslu konfrontací těchto zásad se skutečným stavem. Pracovní hypotézy jsou tyto:

1. Jaká je platová situace žen v porovnání s platovou situací mužů?
2. Co znamená realizace zásady „stejná odměna za stejnou práci“?
3. Existuje platová diskriminace žen v Polsku?

Celková platová charakteristika žen v Polsku ukazuje, že ženy vydělávají méně než muži, a to jak v celém národním hospodářství, tak v jednotlivých jeho odvětvích — i v takovém případě, kde úroveň teoretické kvalifikace, vzdělání, věku apod. je u žen a mužů stejná. Celkové rozložení odměn v národním hospodářství ukazuje, že ženy jsou zastoupeny více v nižších příjmových kategoriích, kdežto muži v kategoriích vyšších. Při sledování růstu platů v letech 1958 a 1960 u mužů a u žen byl zjištěn vztah, uvedený v tabulce 1.

Tabulka 1

Pracovníci	1958 median		1960 median	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
manuální	1959	1004	1710	1111
duševní	1653	1200	1960	1341

Poznámka: Uvedeno ve zlotých.

Autorka se snaží odpovědět na otázku, proč tomu tak je. Ukazuje, že je to podmíněno řadou faktorů, mezi jinými i kvalifikací a strukturou kvalifikace zaměstnaných žen. Sdělení J. Walukové ukazuje na polském materiálu skutečnosti známé i z našeho prostředí.

Autorka další stati, Helena Strzemińska, pracovnice Institutu práce, se ve svém příspěvku opírá o vlastní bádání provedené v roce 1962 v Katovicích a ve Varšavě (860 respondentek); v jistém smyslu jí sloužily

i poznatky z obdobných výzkumů, provedených v jiných zemích (ČSSR, SSSR, Bulharsko, Maďarsko, NDR, Francie atd.). Její práce se také opírá o literaturu zahraniční provenience.

Využití času u dělnic, úřednic a prodavaček rozděluje autorka do čtyř hlavních oblastí:

1. Čas potřebný pro zaměstnání a činnosti s ním dodatečně spojené.
2. Čas nezbytný pro vedení domácnosti a pro zajištění vlastních potřeb i potřeb rodiny, pro odpočinek a další rozvoj.
3. Čas potřebný k uspokojení fyziologických potřeb organismu.
4. Čas „volný od práce“ libovolně disponovatelný a zaplněný zpravidla oblíbenými činnostmi a uspokojováním individuálních potřeb.

Autorka vychází z tohoto dělení času a dokládá, jakým podílem jsou jednotlivé oblasti zastoupeny u zkoumaných profesí. Vedle sociální příslušnosti žen sleduje ještě několik faktorů dalších, například strukturu rodiny, počet dětí v rodině, rodinný stav žen atd. Poučné je sledovat v této práci například vztah mezi časem potřebným pro vedení domácnosti, pro péči o děti, a věkem dětí.

Další pracovník Institutu práce, Andrzej Tymowski, se ve svém příspěvku *Příjmy a vydání osamělých žen* (fyzicky pracujících v průmyslu) zabývá vztahem mezi příjmy a vydáním na uspokojení jednotlivých druhů potřeb, a to v závislosti na věku žen, jejich zámožnosti, a také v porovnání k podmínkám osamělých mužů pracujících v téže oblasti. Ukazuje například, že v určité skupině mužů a žen jsou vydání v podstatě shodná u nákladů na živobytí, hygienu a péči o zdraví. Rozdíly jsou v nákladech na ošacení (u žen větší), na kulturu, osvětu a sport (u mužů téměř dvojnásobně větší), v nákladech na kouření a alkohol (u mužů 6krát vyšší). Také porovnání výše jednotlivých nákladů podle struktury věku přináší zajímavá zjištění: nejvyšší výdaje mají ženy od 18 do 25 let a nejnižší po 50. roce. Na obživu věnují ženy nejméně nákladů ve věku 21 až 25 let a nejvíce ve věku 26 až 30 let a po 50. roce svého života. Na ošacení je věnováno nejvíce prostředků u žen ve stáří 18 až 20 let, nejméně u žen starších 50 let. Náklady na hygienu a ochranu zdraví jsou v podstatě stále stejné.

Autor vychází ve své studii ze statistického materiálu Ústředního úřadu statistického a cituje řadu zahraničních prací.

Co soudí o své práci ženy, zaujímající vedoucí postavení? Jsou ženy na vedoucích místech spokojeny se svou prací, profesí a funkcí? Co je v jejich životě důležitější — dům a rodina nebo zaměstnání? Tak a podobně se ptala anketa časopisu *Žena* a život. Krystyna Wrochnová, která prováděla analýzu této ankety, na tyto otázky ve svém příspěvku odpovídá. Celkem bylo získáno 150 odpovědí od žen zaujímajících vedoucí postavení. Nejvyšší zájem o anketu projevil pracovníce osvěty a kultury, dále administrativní pracovníce v průmyslu, pracovníce národních výborů, ministerstev a ve-

doucí pracovníce ve výrobě a ve zdravotnictví. Autorka ve svém příspěvku sleduje vztah těchto žen k práci, jejich vztah k podřízeným a nadřízeným, a dále i otázku služebního postupu a citlivosti těchto žen v příslušné profesi. Ukazuje se, že je určitá závislost mezi touhou po povýšení a věkem žen. Například 56,3 % žen ve věku do 35 let by uvítalo povýšení, ale ve věku nad 45 let je to jen 36 %. Autorka sleduje vztah mezi touhou o povýšení a péčí o děti. Ukazuje se, že ženy bezdětné a ženy, které mají již dorostlé děti, chtějí povýšení více (57 %) než ženy s dětmi, které vyžadují péči (49,4).

Sdělení, které autorka předkládá, je zajímavé tím, že se týká žen na vedoucích místech, a tyto „úspěšné ženy“ jsou speciálně předmětem badatelského zájmu. Je otázkou, do jaké míry jsou výsledky ankety reprezentativní a zda by si tato důležitá oblast nezasloužila hlubší analýzu s použitím adekvátnějších technik výzkumu. Přesto bude jistě zajímavé srovnat tyto výsledky s podobně zaměřeným průzkumem, který je právě realizován v ČSSR.

Další práce, publikovaná ve sborníku, je pozoruhodná volbou tématu; zabývá se problémy zaměstnanosti mladých matek a jejich stálostí v zaměstnání, a stane se jistě užitečným zdrojem informací i pro naše badatele. Průzkumu se zúčastnilo v letech 1960 až 1963, jak říká autor Adam Kurzynowski, téměř 7 800 respondentek. V průzkumu se ukázalo, že po narození dítěte (a po uplynutí mateřské dovolené) přerušuje zaměstnání více matek-dělnic než matek-zaměstnankyň a duševních pracovník. Při hlubší analýze těchto dvou hlavních oblastí zaměstnání se například ukázalo, že se vrací do zaměstnání více kvalifikovaných dělnic než dělnic nekvalifikovaných. Ukázalo se, že jistý vliv má i určité pracovní odvětví se svými požadavky na kvalifikaci zaměstnankyň. Tak například v průmyslu chemickém se vrací do zaměstnání 76,2 % kvalifikovaných žen (nekvalifikovaných jen 59,3 %), kdežto v uhelném průmyslu jen 55,6 % (nekvalifikovaných žen jen 39,3 %), atd. Podobná tendence byla zjištěna i v druhé hlavní oblasti zaměstnání. (Například zpět do zaměstnání se vrací 94,7 % vědeckých pracovník, lékařek a farmaceutek, kdežto sekretářek 72,2 % a číšnic jen 40,0 %). Potvrdilo se, a zdá se, že dosti výrazně, že kvalifikace je zřejmě jedním z nejdůležitějších činitelů působících na „návrtnost“ žen-matek po porodu zpět do zaměstnání. Pro tyto hypotézy svědčí i zjištění, která byla provedena v ČSSR, byť v jiné aplikaci. Zjistilo se například, že ženy s vyšší a zvláště s nejvyšší kvalifikací mohou věnovat jen omezenou péči svým akutně nemocným dětem, apod.

Pokud hodnotíme sborník jako celek, vidíme jeho nesporný přínos v tom, že jednotlivé stati se zakládají na faktickém materiálu, což nebývá u této problematiky vždy obvyklé. Některé z prací jsou takové povahy, že by bylo vhodné je publikovat samostatně i v našich odborných časopisech (například stať M. Sokołowské a K. Wrochnové, Jani-

ny Walukové a Adama Kurzynowského). Některé však, jak se domnívám, se opírají o exaktně ne vždy „nosný“ materiál, takže zobecnění nejsou vždy adekvátní. Z tohoto hlediska je možno sborník chápat jako zdařilý soubor myšlenek, nápadů a přístupů k sledovanému problému, které však nejsou vždy exaktně (při použití vhodných výzkumných technik) doloženy.

Ladislav M. Sobotka

Helena Csorba: Szpital — pacjent. System społeczny kliniki internistycznej

Wrocław-Warszawa-Kraków, Instytut filozofii i socjologii PAN 1966, 385 s.

Sociológia medicíny je pomerne mladým odvetvím špeciálnej sociológie, bez dlhšej tradície. Pravda, problémy z tejto oblasti boli aj v minulosti rozpracúvané predovšetkým v rámci sociálneho lekárstva. Pomerne najväčšiu tradíciu má sociológia medicíny v USA, kde sa experimentálne pestuje na univerzite v Yale. Vo vyspelejších európskych krajinách, okrem západných, intenzívnejšie pestujú sociológiu medicíny najmä v Sovietskom zväze a v Poľsku. V ČSSR je v začiatkoch. Priekopníčkou sociológie medicíny v Poľsku je Magdalena Sokołowska a v jej stopách kráča Helena Csorbová, z pera ktorej je nami recenzovaná monografia. Autorka vyšla zo školy Jána Szczepańskiego, ktorý napísal do nej veľmi podnetný predhovor. V ňom popri výstižnej analýze diela hodnotí jeho prínos z hľadiska všeobecnej i odvetvovej sociológie. Podčiarkuje skutočnosť, že sa Csorbová celkom úspešne pokúsila nazrieť do skutočných mechanizmov fungovania nemocnice, ako aj do spleťných medziľudských vzťahov v prostredí nemocničnom. Csorbová nazerá na nemocnicu v podstate zo štyroch hľadísk — ako na sociálnu inštitúciu, špeciálnu organizáciu, špecifický podnik a zdravotnícke pracovisko. Aby čím lepšie a hlbšie pochopila a interpretovala zložitosť a komplexnosť interakcií v nemocničnom prostredí, autorka sa usilovala predovšetkým vžiť sa do tohto špecifického prostredia a použila pri jeho sociologickom výskume adekvátne metódy, techniky a procedúry. Toto všetko Szczepański veľmi vysoko hodnotí a právom poukazuje na vedecký prínos Csorbovej publikácie a jej význam jednak pre lekárov, jednak pre sociológov.

Monografia má dve časti. V prvej sa analyzuje nemocnica ako organizácia s príslušnými sociologickými aspektami; v druhej sa analyzuje zložitá problematika špecifických medziľudských a najmä medziosobných interakcií jednak medzi pacientami a lekármi, jednak medzi pacientami navzájom.

Z prvej časti monografie je zaujímavý a pozoruhodný najmä rozbor a popis spoločenských funkcií kliniky. Z nich Csorbová zdôrazňuje predovšetkým funkciu diagnosticko-terapeutickú, profylaktickú, vedecko-výskumnú a didaktickú. Po dôkladnom rozbere technického a sociálneho systému kliniky zovrubnejšie si všíma spoločenský systém

prijímania nemocných na internú kliniku. Tu správne postrehla takmer všetky závažné aspekty zložitého systému komunikácie a kooperácie. A v tomto zložitom a svojráznom komunikatívnom a kooperačnom systéme rozoberá formovanie troch odlišných a pre nemocničné prostredie typických kolektívov — kolektívu ošetrovateľov (lekári a ošetrovateľský personál), kolektívu pacientov a kolektívu posluchačov medicíny na praxi v nemocnici. Pri podrobnej analýze mikroštruktúry nemocnice a medziľudských vzťahov, ktoré sa v nej ustálujú, autorka má na zreteli dva odlišné modely nemocnice: starší, statický model, ktorý bazíroval na strohom protiklade nemoci a zdravia; novší model, ktorý sa vlastne až teraz formuje. Tento druhý model nemocnice je modelom dynamickým a humanistickým. Netreba zvlášť zdôrazňovať, že sympatie Csorbovej platia tomuto druhému modelu. Dá sa realizovať syntézou dvoch predpokladov: liečby a starostlivosti. Analyzujúc pôsobenie kliniky, zdôrazňuje jej nový kultúrny obsah. Týmto „novým“ obsahom je všestranná starostlivosť a opatera o ľudské potreby pacientov, snaha lepšie pochopiť správanie sa človeka v nemoci.

Sociologická analýza poukazuje na rozličné typy spoločenských javov v medicíne a in ultima analýsi v zdravotníctve vôbec a zdôrazňuje základný predpoklad, že spoločenské a emocionálne činitele hrajú dominantnú rolu tak pri onemocnení ako aj v liečbe. Výskum vplyvu týchto činiteľov a zložiek dá sa podľa Csorbovej uskutočniť aplikáciou vedeckých metód. Autorka podľa našej mienky celkom správne zdôrazňuje syntézu poznatkov spoločenských a lekárskeho vied a právom horlí za to, aby popri farmakoterapii a psychoterapii sa primerane uplatňovala socioterapia. Svoju mienku tlmočí takto: „Sociológia, psychológia a ostatné spoločenské vedy nenahradia ani teóriu, ani lekársku terapiu, ale výsledky získané spoluprácou spoločenských a lekárskeho vied môžu viesť k úplnej znalosti o tom, čím je pre terajšieho človeka nemoc a zároveň v čom spočíva adekvátna terapia jeho neuhov. Možnosti zväčšiť potenciál zdravia väžia v integrácii všetkých spoločenských síl...“ (s. 179).

Aj napriek sociologickému rozboru mnohých aspektov nemocnice ostali nespracované dve veľké skupiny problémov, a to: klinika ako pracovné prostredie, kde by bolo treba poukázať, ako sa realizuje nový model vzťahov medzi lekármi, ošetrovateľským a nižším personálom a ďalej klinika ako didaktické prostredie.

V porovnaní s prvou časťou, ktorá je prevažne deskriptívneho charakteru, je druhá časť monografie, rozoberajúca problematiku pacientov, nielen obsiahlejšia, ale aj obsahnejšia a vyčerpávajúca. V prvej časti práce, venovanej spoločenskému systému kliniky, poukázala autorka na prvky organizácie zdravotníckeho zariadenia podľa jeho fungovania. Vyšla pritom z tézy, že dobre fungujúce inštitúcie sú bázou spoločenského poriadku. Prijatý model je správny, ak vďaka jemu možno dôsledne realizovať zverené úlohy. Na

záver svojej analýzy podčiarkla, že III. interná klinika vo Varšave, na ktorej vlastne robila výskum, realizuje dôsledne model socializačného pracoviska a poukázala na charakteristické črty tohto modelu. V tejto časti svojej práce postavila si za úlohu overiť si účelnosť spomenutého modelu vo svetle teórie a praxe výskumom skutočného komplexného pôsobenia. Realizované výskumy mali ukázať nielen, pokiaľ úloha prijatá klinikou zodpovedá predpokladanej koncepcii, ale takisto aj to, v akom stupni a ako dôsledne sa táto koncepcia realizuje. Analýza fungovania kliniky sa uskutočnila na dvoch rovinách: 1. uznaním zo strany ľudí, používajúcich jej služby, vyvolaným vo vedomí nemocných a ich najbližších príbuzných; 2. objektívne zvýraznenou odpoveďou na otázku, ako je trvanlivá liečba v ústave.

Ústredným výskumným problémom druhej časti práce je problematika pacientov. O fungovaní zdravotníckeho ústavu svedčí ľudský element — nemocní, ktorí sú objektom všestranných záujmov: liečby (diagnózy a terapie), starostlivosti a opatery, pozorovania priebehu nemoci, výskumov, didaktiky a zároveň pôsobenia profylaktiky. Vynára sa v tejto súvislosti otázka, či a pokiaľ sa dajú tieto úlohy zosúladiť tak, aby predmet liečenia — nemocný človek — zostal subjektom, odišiel z ústavu vyliečený, súc uspokojený so službami a lepšie prispôsobený vlastnému chodu života.

Na túto centrálnu otázku odpovedá autorka v nasledujúcich kapitolách, v ktorých dôkladne rozoberá pozície a roly pacientov, ako aj vzťahy medzi lekárom a pacientom. Vychádza z faktu, že pacient zaujíma v nemocnici centrálnu pozíciu, pričom jej funkcia je niekoľkokrát: diagnosticko-terapeutická, profylaktická, vedecko-výskumná a didaktická. Adekvátne uvedeným funkciám rola pacienta je niekoľkokrát: je predmetom liečenia a starostlivosti, pozorovania, skúmania a stvárnovania.

Pôsobenie kliniky v každom aspekte jej funkcie má za hlavný predmet nemocného, hospitalizovaného a podrobeného procesu liečenia. Nemocný, pravda, neprestáva byť živým človekom, ktorý usiluje nielen o zachovanie života, ale aj o plnšie vyjadrenie svojich psychických potrieb. Po týchto výkladoch pokúsila sa autorka aplikovať poučky o „pozícii“ a „spoločenskej role“, citujúť náhľady sociológov ako Newcomba, Park-Burgessa, F. Znanieckého a i. V ďalšom sa zapodievala problematikou aktívneho modelu vzťahov medzi lekárom a pacientom, a osvojujúc si interpretáciu tohto modelu americkým sociológom Bloomom, v podstate rozlišuje tri základné typy týchto vzťahov: 1. vzťah aktívny-pasívny; 2. riadenú spoluprácu; 3. vzájomnú spoluprácu. V prvom prípade lekár je aktívnym a pacient pasívnym. V druhom prípade pacient si uvedomuje, čo prežíva a prispôsobuje sa radám lekára, ktorý takisto očakáva, že sa pacient vo všetkom zariadi podľa jeho pokynov. V treťom prípade, keďže ide o formu participácie, sám pacient realizuje program udržať sa

v priebehu liečby a rekonvalescencie pri zdraví, a to konzultáciami s lekármi. Základom tohto participačného modelu je axióma, že lekár pomáha pacientovi, aby si on sám pomohol.

Csorbová v ďalších statiach svojej práce rozoberá veľmi zaujímavú a pálčivú problematiku vzájomných vzťahov medzi nemocnými. Na základe výsledkov svojich výskumov prišla k poznatkom, že vzájomné vzťahy medzi nemocnými sú určované zaujatou pozíciou pacientov, t.j. podľa toho, či zoči-voči vystupujú ako pacienti alebo ako spoluprotelia. A takisto aj interakcia medzi nimi v izbách záleží od toho, s akými pozíciami sa k sebe navzájom obracajú. V tejto súvislosti autorka v intenciách socioterapie právom vyžaduje, aby nemocničné poriadky, záväzné pre pacientov, neboli strohé a detailne určujúce normy, aby nevedli k „uniformovaniu roly pacientov“ (s. 191), ale ani k vyvolávaniu diferencií a konfliktov.

Csorbová v ďalších statiach dôkladne rozoberá situáciu pacientov v ústave, pričom si všima orientáciu pacienta v novej situácii, ktorá je podmienená viacerými činiteľmi jednak z jeho strany, jednak zo strany inštitúcie a nového prostredia vôbec. Pacient je človekom, ktorý sa ocitol v novej situácii: nie je v stave si sám pomôcť, je v položení, v akom nemôže vykonávať činnosti, nutné pre život, musí sa riadiť príkazmi lekára a ošetrojúceho personálu a musí dovoliť v záujme svojho zdravia iným vo svojom prostredí, aby rozhodovali namiesto neho. Medzi tými činiteľmi, ktorí participujú v záujme pacientovho zdravia, sú to predovšetkým lekári. Preto sa autorka v tejto súvislosti venuje problémom interakcií medzi lekárom a pacientom. Rešpektujúc na jednej strane pozíciu lekárov a na druhej spoločenskú rolu pacientov, snaží sa dôjsť k objektívnemu stanovisku. Majúc na zreteli koreláciu medzi lekárom a pacientom ako širšiu spoločenskú situáciu a spoločenský systém, prichádza k poznatku, že medzi záujmami dobrého lekára a dobrého pacienta by mala byť užitočná kooperácia a komunikácia a nemalo by dochádzať ku rozporom a konfliktom. Nezamičujúc všetky potencionálne zdroje konfliktov a usilujúc sa byť objektívnou, právom hľadá chyby na oboch participujúcich stránkach — tak na strane lekárov (a ošetrojúceho personálu vôbec), ako aj na strane pacientov. Csorbová sa netají presvedčením, že moderná liečba, vzhľadom na zmenenú situáciu rol pacienta a lekára, vyžaduje aj modernejšie usporiadanie vzťahov medzi pacientom a lekárom. To predpokladá predovšetkým oveľa precíznejšiu a dôkladnejšiu znalosť jednotlivých skupín pacientov. Získala ju sociologickým výskumom pacientov na III. internej klinike vo Varšave. Diferenciáciou tamojších pacientov na tri skupiny, pri výskume ktorých použila primerané techniky a procedúry, došla k pozoruhodným výsledkom a poznatkom.

Z uvedených skupín pacientov skupina „A“ (100 osôb) reprezentovala celú pospolitosť a Csorbová ju skúmala pomocou dotazníka;

skupina „B“ zahrnovala 20 pacientov, ktorí po odchode z kliniky domov vyplnili anketový lístok na tému „Moje zážitky na klinike“, a napokon to bola skupina „C“ (890 pacientov), ktorí boli v klinike dlhšie ako štyri týždne. Túto skúmala takisto dotazníkovou technikou. Základom charakteristiky pacientov bola pre autorku skupina „A“ a poznatky o nej si doplnila rozborom získaných ilustračných materiálov skupiny „C“. Takto získala hodnotný podklad pre vyvodenie záverov o pospolitosti pacientov, ich spoločenských vzťahoch a väzbách. Z hľadiska sociopsychologického sú tu veľmi zaujímavé postrehy o formovaní pospolitostných väzieb medzi pacientmi. Ukazuje sa, že pre stváranie väzby medzi nemocnými prichádza do úvahy predovšetkým fakt, že kontakty sú bezprostredného rázu. Spája ich navzájom pocit spoločnej situácie, vytvorený tým istým priestorom a prostredím, spája ich aj spoločná túžba a nádej, že vyjdú odtiaľ vyzdravení, ako aj spolupatričnosť, vytvorená zdieľaním spoločného osudu. V súvislosti s faktom izolácie nemocných od ostatného sveta povšimla si autorka všetky možné kontakty s predošlým prostredím pacientov (návštevy rodiny, príbuzných, známych, priateľov, poštové zásielky etc.). Ak na jednej strane sa pacientom darí formovať sa v pospolitost, na druhej strane nemôžno poprieť korene a príčiny diferenciácie pacientov (podľa pohlavia, veku, druhu nemoci, kategórie hospitalizovania, trvania choroby atď.). V tejto súvislosti si Csorbová povšimla aj rôznorodosť spoločenskej štruktúry pacientov, ich spoločenský pôvod (dedina — mesto), vzdelanie, profesiu a i. Všetky spomenuté činitele nie sú bezvýznamné pre samotný priebeh liečenia a koniec-koncov determinujú ďalšie osudy života jednotlivcov.

Na základe výskumu pacientov na spomenutej klinike vysnodovala autorka veľmi závažné činitele, ktoré determinujú vzťah nemocných k liečbe, konfrontujú konkrétnu situáciu v organizácii so situáciou pacientov, a to najmä na základe ich výpovedí, mienok a postojov. Predovšetkým charakterizuje situácie a mienky pacientov vo vzťahu k zdraviu a nemoci, vo vzťahu k lekárom a ošetrovateľskému personálu, ako aj vo vzťahu k celkovej ústavnej starostlivosti o hospitalizovaných pacientov. V tejto súvislosti si Csorbová všimla najmä tieto aspekty: reakcie pacientov, ocitnúcich sa v klinike, na novú situáciu, ako sa formujú ich vzťahy a postoje k novému prostrediu, pričom postrehla, kde, ako a v čom podliehajú pacienti vplyvom vytvorených kolektívov. Záverom o problematike postojov pacientov možno celkove povedať: čím racionálnejší je vzťah k zdraviu, tým väčší význam má profylaktika. A čím je viac racionálnych situácií v spoločnosti (rozvoj osvetly, urbanizácia, industrializácia atď.), starostlivosť o zdravie sa prejavuje zväčšením návykov, vytvorených na podmienkach získaného zdravia (spôsob života, spôsob práce a odpočinku).

Ďalšie sociologické výskumy Csorbovej na spomenutej klinike sa týkali vysnodovania

tých činiteľov, ktorí determinujú rolu nemocného na klinike. Celkove možno povedať, že situáciu nemocného charakterizujú tieto fakty: vytrhnutie ľudí z ich obvyklého životného prostredia, s ktorým ich pútajú určité väzby, vyplývajúce z pozícií, aké v nich zaujímajú; strata pocitu vlastnej individuálno-spoľenskej totožnosti; vynútená pasivita a nie napokon aj fakt, že lekári a ošetrovatelia ako osoby dovtedy mu neznáme majú voľný prístup k jeho telesnému organizmu. Z faktu, že nemocný počas liečenia je hospitalizovaný, vyplývajú závažné sociologické dôsledky: týkajú sa jednak organizačného systému ústavu (nemocnica, klinika, liečebný ústav), jednak správania sa nemocného v ústave, diferencovaného podľa rozličných kritérií, ktoré autorka podrobne rozvádza.

Po výklade kliniky ako spoločenskej štruktúry a po ozrejmnení mechanizmov, uľahčujúcich adaptáciu pacientov na nové prostredie a motiváciu tvorenia kolektívov v zmenených podmienkach, vykladá autorka na podklade svojich výskumov, aké je fungovanie na úrovni vzťahov, existujúcich v terapeutických procesoch. Jedným z aspektov sociologickej analýzy, ktorá objasňuje ono fungovanie, je výskum medziskupinových vzťahov. A v tejto súvislosti analyzuje najmä tieto sociologicky veľmi závažné aspekty spoločenských vzťahov na klinike: vplyv terapeutického prostredia na proces liečby, procesy adaptácie a resocializácie, komunikatívne procesy medzi nemocnými a ošetrovateľským personálom, postoje pacientov k lekárom, k ošetrovateľom (tu rozlišuje tri typy postojov: racionálny, primitívny a zmiešaný), postoje pacientov k výžive, k nemocničnému poriadku, k využívaniu voľného času (biblioterapia, muzikoterapia, premietanie filmov, poslech rozhlasových relácií etc.). Rozbor spoločenských vzťahov umožnil autorku rozlíšiť niekoľko typov reakcií pacientov (typ emocionálny, racionalistický, zmiešaný) a rozlíšiť viacero fází, akými prechádzajú nemocní v priebehu hospitalizácie.

Celkove môžeme hodnotiť nami recenzovanú publikáciu z odvetvovej sociológie zdravotníctva veľmi kladne, a po stopách hodnotenia Jána Szczepeañského prínos a hodnotu tejto vedeckej publikácie vidíme nielen v tom, že vhodnou aplikáciou sociologických metód a konkrétnym výskumom systému a organizácie kliniky priniesla nové aspekty do tejto dosiaľ u nás slabopreskúmanej oblasti, ale predovšetkým v tom, že dôkladne sociologicky rozobrala jednak funkcie nemocnice, jednak postoje a reakcie nemocných počas hospitalizovania na klinike. Na základe rozboru výsledkov svojich sociologických výskumov podarilo sa Csorbovej — podľa našej mienky — veľmi úspešne nahliadnúť do mechanizmov fungovania nemocnice ako sociálnej ustanovizne, ako podniku, ako organizácie a zároveň ako pracoviska na ochranu zdravia, ktorého hlavným cieľom je prinavrátenie zdravia, pracovných schopností a normálneho života v spoločnosti. Csorbová veľmi zasvätená a konkrétne poukazuje na to, ako sa odzrkadľuje orga-

nizácia kliniky vo vedomí pacientov, ako jej jednotlivé funkcie pacienti posudzujú, meritorne hodnotia a aké postoje zaujímajú k ich fungovaniu. Autorke sa veľmi dobre podarilo objasniť alebo aspoň poodcloniť rúšku o procesoch, ktoré v mnohorakých súvislostiach a koreláciách prebiehajú v nemocničnom prostredí. Zvlášť dobre sa jej podarilo vystihnúť a charakterizovať vplyvy spoločenského a organizačného systému nemocnice na priebeh liečenia. Práca H. Csorbovej — ako sme na to častejšie poukazovali — sa opiera na dôkladný sociologický výskum sui generis, ktorý vykonala na III. internej klinike vo Varšave, o ktorej azda treba podotknúť, že je to jedna z najlepších poľských kliník, vedúci ktorej sa postarali o vypracovanie takých liečebných metód, ktoré prizerali nielen na medicínske a psychické, ale aj na spoločenské aspekty osobnosti pacientov. Netreba sa preto širíť o tom, že akiste aj spomenutá okolnosť uľahčila výskumu H. Csorbovej, ktorá našla pre ne vzácne porozumenie medzi personálom kliniky a vychádzala jej všemožne v ústrety. Z hľadiska sociologického je táto monografia podnetná a zaujímavá po mnohých stránkach. Umožňuje hlbšie a lepšie pochopiť mechanizmus fungovania nemocnice a predovšetkým vniknúť do pletiva mnohonásobných medziľudských, medziskupinových a medzisobných vzťahov na pôde nemocnice. Csorbová — podľa nášho názoru — veľmi výstižne demonštruje dôležitosť a dosah užitočnej spolupráce sociológov a lekárov pri obdobných výskumoch, aké vykonala autorka. Na záver by sme si želali, aby jej publikácia bola vhodným podnetom aj pre našich lekárov a sociológov, a to nielen pre plodné reflexie, ale aj pre konkrétne výskumné akcie.

Ignác Gašparec

Peter Townsend: The Family Life of Old People

Penguin Books, Londýn 1957, s. 331.

Je pochopiteľné, že celý komplex problémů, ktoré se vzťahujú ke skutočnému životu starého človeka v dnešnej spoločnosti, má — kromě významných teoretických súvislostí — značný praktický dosah. Veľmi často sa dokazuje, že se dnes zmenilo postavení starých ľudí v rodinách i ve spoločnosti. Ve väčšine primitívnych spoločností je stáří spojené s vyšším postavením a zvláštnymi výsadami. Moderní spoločnosť ve stále väčší mife oceňuje odborné znalosti více než intuici a moudrost, která se tradičně připisuje stáří, a to se pochopitelně odráží i ve vztahu ke starému člověku v jeho konkrétním životě. Ch. Bühlerová ve své *Společenské roli a životním období* udává, že změněný status starých lidí potvrzují výzkumy z různých kulturních okruhů naší společnosti — jde tedy o změny, které probíhají v naší společnosti obecně, i když ne všude se stejnou intenzitou.

Především se dnes často tvrdí, že mnoho starých lidí žije v izolaci od svých rodin

i od společnosti. Zdá se, že příbuzenská pouta jsou dnes mnohem méně pevná než v minulosti, a že širokou třígenerační nebo čtyřgenerační rodinu minulosti, již byl jednotlivec členem po celý svůj život, nahradila rodina rodičů a dětí, které dosud nezaložily vlastní rodinu, do níž jednotlivec patří jen po určitou dobu svého života. Mnozí — zejména američtí — sociologové vyvozují, že široká rodina patří do stacionární společnosti, je v rozporu v demokratickými ideály rovnosti, mobility a prosperity, a brání jak sociální mobilitě, tak i technické změně.

Je samozřejmé, že tato fakta mají důležitý praktický dosah: jestliže odloučení od příbuzných je jedním ze znaků moderní průmyslové společnosti, musíme se ptát, kdo dnes přejímá za staré lidi odpovědnost, která dříve samozřejmě patřila rodině, a jakým způsobem je tato péče a pozornost dřívější rodiny nahrazována.

Proti této nové koncepci rodinných vztahů se ovšem ozývají i zásadní námitky: velmi jasně a zřetelně je vyslovuje Angličan Townsend v recenzované práci. Své tvrzení opírá o pečlivě interviewové zkoumání 203 starých mužů (ve věku nad 65 let) a žen (ve věku nad 60 let), vybraných z několika zdravotních obvodů a žijících v londýnské dělnické čtvrti Bethnal Green. Namítá, že terminologie a definice, kterých užívají teoretikové zabývající se rodinou, jsou velmi nejasné, a že je třeba především systematických dat, která by dopomohla k základnímu porozumění problémům stáří.

Cílem Townsendovy práce bylo odpovědět především na několik konkrétních otázek:

— Jak často se starší lidé ve skutečnosti stýkají se svými dětmi, bratry a sestrami, a jak blízko či daleko od nich žijí?

— Jaké služby a jak často si příbuzní navzájem poskytují?

— Jaký je rozdíl mezi rodinnou rolí starého muže a staré ženy?

— Co se vlastně rozumí pod pojmem sociální izolace a osamělost?

— Prochází postavení starého člověka vůbec nějakou změnou?

— Který typ starých lidí má největší požadavky na sociální služby, a do jaké míry může stát nahradit úsilí rodiny?

Analýzou pečlivě shromažďovaného materiálu pak Townsend zjišťuje, že vcelku 58 % starých lidí v jeho souboru náleželo k široké třígenerační rodině v tom smyslu, že se stýkalo s příbuznými následujícími generacemi denně nebo téměř denně. Podle Townsenda tato skutečnost podtrhuje zásadní význam třígenerační rodiny jako hlavní sociální instituce, která ještě dnes především obstarává péči o své mladé i staré členy, a uspokojuje většinu jejich základních práv, potřeb i povinností. Rovnováha zájmů, potřeb a uspokojení mezi generacemi je pak výsledkem reciprocity služeb, které si jednotliví členové navzájem poskytují. Rodina se trvale regeneruje sama v sobě cyklem narození, sňatků a úmrtí — přicházejí noví členové, když starší odcházejí a umírají, a nahrazují

nebo kompenzují tak vzniklé ztráty. Existují tu současně určitá pravidla, vědomě či nevědomě definovaná, která musí klást jednotlivým členům určitá omezení. Tak sňatek vede k potenciálnímu konfliktu v loajalitě k původním rodinám manželů. Podle Townsenda lze tomuto konfliktu předcházet tak, že se uzná zvláštní pouto mezi matkou, dcerou a jejím dítětem. Rodinný systém péče je totiž převážně organizován kolem ženských příbuzných, přičemž babička stojí v jeho centru. Tato převaha žen v rodinných záležitostech je dána již jejich delším průměrným věkem, zejména při současném poklesu mateřské úmrtnosti. — Zároveň tu existuje určité pravidlo odstupu mezi rodiči a manžely jejich dětí; roztržce, často nevyhnutelné, lze podle Townsenda čelit omezováním vzájemných styků, pokud je to možné. Existují ovšem četné výjimky, dané především určitou specifickou konstelací rodiny. Udržovaná loajalita k vlastním rodinám vedla manžely v souboru často k vytváření separovaných asociací, které pak zase posilují segregaci mezi mužem a ženou v jejich finančních, domácích a rodinných rolích. Tato segregace rodinných rolí nemizí ani ve stáří, je spíše ještě intenzivnější: tam, kde je systém rodinné péče založen na vzájemné pomoci žen, zbývá pro muže jen málo uplatnění. Vztahy manželů se pak stávají spíše smluvními, méně ochotné spolu tráví volný čas a žijí si více po svém.

Každý jednotlivec sám o sobě je středem příbuzenské sítě. Někteří členové sledovaného souboru znali 50, jiní 100 a v jednom případě až 260 příbuzných ze šesti generací. O svých příbuzných věděla většina starých lidí, i když je zřídka znala. Zůstávali ovšem zdrojem pomoci a vědomí o tomto systému podpory dávalo lidem pocit jistoty: v případech potřeby měli možnost obrátit se na někoho ze širší rodiny. Naproti tomu loajalita mezi sousedy nebyla nikdy tak hluboká. Jako dobrý soused byl charakterizován ten, kdo neočekává, že budete trávit čas v jeho domě nebo se zajímat o jeho život, kdo s vámi vymění pár slov na ulici, nedělá velký hluk, půjčí vám nějaké drobnosti a zavolá příležitostně lékaře nebo příbuzné. Sousedé a přátelé jsou jakýmsi dalším podpůrným systémem, a z pocitu podobné jistoty se rodí pevný vztah i k celému okresu, ulici či domu, v němž staří lidé prožili často celý svůj život. Přesto však svými každodenními zájmy závisí především na své rodině. Townsend zdůrazňuje, že rozhodně nepřeceňuje význam rodiny, ale že rodina ve stáří nabývá u každého člověka ještě většího významu.

V dalších kapitolách se pak autor zabývá některými sociálními problémy stáří, z nichž na prvním místě uvádí odchod do důchodu, který je podle něho drastický zejména pro muže: zřídka odchází do důchodu dobrovolně, důchod je vede do chudoby nebo skoro do chudoby (příjem se v důchodu snižuje o polovinu a někdy až o dvě třetiny), bere jejich životu pracovní náplň, snižuje tak jejich prestiž v rodině i ve společnosti, ochuzuje je o přátele a navrácí je

rodině a dětem. Protože však v systému rodinné péče dominuje žena, hledá tu starý muž již obtížně své uplatnění a stává se sociálním vyděděncem. Žije ve stálém strachu, aby se nestal břemenem dětem nebo příbuzným. Žena naproti tomu odchází častěji do důchodu dobrovolně a snáší tento přechod velmi dobře.

Jedním z možných důsledků důchodu je chudoba, kterou se staří lidé snaží pokud možno skrývat. Při výpočtu základních potřeb pro výměr důchodu se zpravidla nepočítá se speciálními potřebami starých lidí, jako jsou výdaje na zdraví, pohodlí, bezpečnost. 75 % důchodců sledovaného souboru mělo ve skutečnosti tak nízký příjem, že by je byl opravňoval k přijímání doplňkové péče. Před chudobou nebo přijímáním podpory od státu chránila staré lidi jen péče dětí nebo příbuzných. Přitom však byla u nich zjevná touha po nezávislosti na vlastních dětech; pokles příjmu byl však tak prudký, že nedovoľoval adekvátně udržet staré vztahy a současně uspokojovat specifické potřeby. Kdyby vlastní důchod dostával vždy k zajištění osobní hrdoosti a identity ve stáří, byli by staří lidé mnohem šťastnější v rodině i ve společnosti.

Nejchudší lidé, sociálně i finančně, byli ti, kteří byli nejvíce izolováni od rodinného života. Townsend přitom rozlišuje mezi pojmem sociální izolace a osamělost. Být sociálně izolován znamená podle něho mít málo kontaktů s rodinou a se společností. Naproti tomu být „osamělý“ znamená mít nežádoucí pocity nedostatku nebo ztráty vztahu. Townsend měřil určitým způsobem míru sociální izolace a seřadil tak všechny sledované osoby do určité stupnice, na jejímž dolním konci byli jednotlivci, kteří zasluhovali nejvíce pozornosti: žili obvykle sami, bez dětí nebo ostatních příbuzných nablízku, v důchodu, tělesně sešli. K sociální izolaci vedla spíše kombinace více faktorů současně. Ze všech nejhůře na tom byli bezdětní a svobodní. Zřídka měli přátele, nebo byli členy nějakého klubu, nebo se vůbec nějak účastnili společenského života. Osamělí naproti tomu byli i lidé, kteří žili uprostřed svých rodin, a polovina izolovaných vypovídala, že nikdy nepocítila osamělost. Osamělost nemá jedinou příčinu, nelze ji vidět pouze jako přímý důsledek sociálních okolností, je to spíše individuální odpověď na vnější situaci. Ve všech pozorovaných případech byl však jeden faktor společný, a tím byla nedávná ztráta blízkého příbuzného, obvykle manžela, manželky nebo dítěte — nemoci, smrti nebo migraci. Takto změněná vnější situace, na kterou zejména staří lidé velmi intenzivně odpovídají, ovlivňuje velmi značně i jejich mentální a fyzické zdraví. Mortalita starých ovdovělých lidí je vyšší než mortalita svobodných a těch, kteří žijí v manželství. V této souvislosti se Townsend pokouší vysvětlit i vyšší mortalitu mužů než žen: žena přechází ve stáří do důchodu, aniž by se musela vzdát svého postavení, muž však musí změnit celý svůj životní styl. Možná, že větší jistota

ženy v rodině může částečně vysvětlovat i větší průměrnou délku jejího života.

Stejně jako dezolace, tj. ztráta společnosti blízkého člověka, působí na zdravotní stav starých lidí nepříznivě i sociální izolace: ti, kteří nemají podporu rodiny ani přátel, objevují se častěji v nemocnicích a dříve umírají.

Izolovaní staří lidé se pak stávají důležitým problémem pro veřejné sociální služby. Townsend vypočítává, které kategorie starých lidí potřebují v Anglii nejčastěji institucionální péči, a v podstatě zjišťuje:

1. Ženy, zvláště pokud mají dcery nebo jiné ženské příbuzné žijící poblíž, se nejméně často dožadují pomoci od státu;

2. izolovaní staří lidé mají nesterpně vysoké požadavky na veřejnou sociální péči — někteří velmi vysoké, jiní naopak celkem nepatrné.

Jestliže se péče rodiny stává méně dostupná, stoupají nároky na péči státu. Lidé při tom vždy preferují péči rodiny — a jsou zároveň i dnes ochotni ji svým starým lidem poskytnout, pokud jim v tom nebrání příliš vážné překážky. Hlavním motivem státní sociální politiky má tedy podle Townsenda být: udržet rodinu pohromadě. K dosažení tohoto cíle navrhuje pak i celou řadu konkrétních opatření, která mají rodinám poskytovat praktickou pomoc tam, kde je jí třeba (zajišťovat dětem po sňatku byt v blízkosti rodičů, poskytovat pomoc k důchodům, pomáhat při ošetřování starých lidí v nemoci, apod.). Teprve na posledním místě je pak nutno hledat za rodinu náhradu — komplementární služby rodiny nemůže v plné míře nic nahradit. Má-li být skutečně porozuměno problémům stáří, je nutno se vždy dívat na staré lidi jako na členy rodiny, která je více než jen jednotkou společného bydlení — sociální skupina je pro člověka v každém věku důležitější než fyzikální prostředí.

Ke svým teoretickým závěrům i k doporučením praktických aplikací dochází autor především na podkladě rozboru vlastního, pečlivě sbíraného materiálu. Velkou část návštěv, kterými byl materiál získáván, konal autor sám, ostatní návštěvy vykonal jeho přímý spolupracovník. Mnohé údaje nebylo možno získat hned napopravě, někdy bylo třeba čtyř i více návštěv. Tři záznamy rozhovoru jsou v dodatku práce uvedeny v plném znění. Navíc dvanáct členů souboru zaznamenávalo pro autora během jednoho týdne na jaře 1955 všechny své denní činnosti: čtyři takové deníky tvoří další doplněk práce. Autor sám zdůrazňuje — a je to také zřejmé z celé práce —, že nekladl přední důraz na statistickou analýzu sebraných údajů, ale že se maximálně snažil postihnout specifičnost lidského chování ve stáří — a to je podle jeho vlastních slov nemožné bez přímé znalosti lidí, které sledujeme.

Hlavní studie je pak doplněna třemi zvláštními přehledy, věnovanými sociálnímu a rodinnému pozadí těch starých lidí, kteří jsou ve zvláštní míře závislí na veřejné

sociální péči. Je to jednak 304 pacientů geriatrické nemocnice v Bethnal Green, jednak 203 původních obyvatel jihovýchodního Londýna, kteří zemřeli v rezidenčním domově důchodců, a konečně jsou to všichni staří lidé, které v zimě 1955—56 navštívila sociální služba (464 osob).

Townsendova práce není ojedinělá — podobnou problematikou se zabývá v Rakousku L. Rosenmayr a E. Kökeisová ve své práci *Umwelt und Familie alter Menschen* (*Prostředí a rodina starých lidí*, recenzováno v Sociologickém časopise č. 5, 1968, 599—603).

Zůstává však otázkou, do jaké míry platí Townsendovy závěry (zejména některé z nich) pro jinou než pro anglickou společnost, a to ještě jen pro určitou její společenskou vrstvu. Škoda, že nám dosud chybí podobný obsáhlý rozbor situace našeho starého člověka, který by nám poskytl možnost srovnávat. Jeho problematika je dnes u nás nepochybně často ještě bolestnější.

Dana Langmeierová

Jeremy Tunstall: *Old and Alone. A Sociological Study of Old People*

Routledge & Kegan, London 1966, s. 344.

Studie vychází v řadě již osvědčených sociologických prací (srovnej jen např. Townsendovy *The Last Refuge* a *The Family Life of Old People*); autor je doposud u nás méně známý sociolog university v Essexu.

Problematika starých lidí je dnes skutečně velmi aktuální a zájem o sociální gerontologii stoupá v posledních letech na celém světě i u nás. Práce je víceméně první hlubší studií o problematice osamělosti v stáří z pera sociologa, vnikajícího zvoleným tématem i do hájemství psychologie a sociální psychologie. Autor se opírá o analýzu výsledků sociologického výzkumu, provedeného jako součást rozsáhlejšího mezinárodního programu v letech 1963—1964 ve čtyřech oblastech Velké Británie: v předměstském Harrow, v Northamptonu vyrostlém za konjunktury, v průmyslově revolučním Oldhamu a v zemědělském South Norfolk.

Tunstall pozoruje a podrobuje statistické analýze čtyři typy osamocení ve stáří, a to: starý člověk 1. žije sám, 2. je sociálně izolovaný (tedy s nízkou úrovní a frekvencí sociálních kontaktů), 3. cítí se osamělým a 4. je anomický; používá tedy ještě čtvrté kategorie opuštěnosti — tzv. anomie, jak byla rozvinuta Durkheimem, Mertonem a Srolem, která může být chápána jako stav beznaděje až zoufalství, ustrašení, dezorientace, sklíčenosti, minimální sociální participace, apod. V práci je podrobně popsána použitá metoda a naznačen celý pracovní postup. Za nejvýhodnější pro sledovaný účel považuje autor formu standardizovaného interviewu. Za staré lidi jsou pro účely této studie považovány osoby 65leté a starší. Nejdříve byly šestnácti vybraným praktickým lékařům napsány dopisy, vysvětlující účel studie a žádající o spolupráci; z jejich kartoték pak byl náhodným výběrem získán

vzorek celkem 696 jmen (včetně adresy a věku). V příloze je uvedeno doslovné znění otázek referentského archu použitého při výzkumu, a to jak základního (4½stránkového), tak následného (15½stránkového) dotazníku. Interviewy nebyly uskutečněny s osobami těžce nemocnými, úplně hluchými, neschopnými sociálního kontaktu. Přitom byli tazatelé (v každé oblasti působilo šest tazatelů) upozorněni na to, že někteří z těchto starých občanů budou ve druhé fázi znovu navštíveni autorem studie. Z 538 starých občanů, s kterými byl proveden základní řízený interview, pak autor sám znovu intenzivněji interviewoval vzorek 195 starých občanů, to je těch, kteří spadali do jedné nebo více ze tří předem zvolených rizikových skupin, a to 1. svobodní; 2. ovdovělí v posledních pěti letech; 3. nevycházející z domova po dobu šesti měsíců a více pro svůj špatný zdravotní stav („upoutaní k domovu“). Ženy početné značně převyšují muže ve všech třech skupinách. Průměrný čas na vyplnění základního záznamního listu činil 25 minut. Průměrná délka následného interviewu byla 1 hodina 45 minut. Zpráva též obsahuje detailní, autentické záznamy z rozhovorů s deseti vysoce individuálními a typickými starými lidmi. Při škálování sociální izolovanosti bylo použito známé metody Townsendovy, jehož je ostatně Tunstall žákem. Práce je vhodně opatřena pětistránkovou vybranou bibliografií a mnoha statistickými tabulkami.

Autor konstatuje, že výsledné ladění dosud uskutečněných výzkumů o stáří bylo více méně nerealisticky optimistické. Uznává sice, že statistická většina starých lidí může být přiměřeně spokojena, poněvadž jsou opravdu ještě pohybliví a jejich zdraví, jak se sami domnívají — zde ovšem jde o vlastní hodnocení zdravotního stavu, nikoli o skutečný lékařský nálezní —, je poměrně dobré, apod., upozorňuje však, že existují menšinové skupiny starých lidí, které právě tvoří závažné a pozoruhodné výjimky směřující spíše k pesimistickým závěrům, a těm především bude třeba věnovat pozornost. Tunstall dochází k závěru, že studie z celkem nedávné doby vykreslují příliš optimistický obraz právě proto, že se řešitelé zaměřili na většinu starých lidí a ignorovali takové důležité menšiny mezi nimi, jakou tvoří třeba soubor sociálně izolovaných, osamělých starých občanů. Přitom si je vědom situace ztížené tím, že osamělost není pozorovatelnou kategorií, ale víceméně pozicí, do které starý člověk umísťuje sám sebe tím, že o sobě soudí a říká, že je osamělý. Tazatel může mít dojem, že někteří staří lidé z hrstky nebo z jiných důvodů zapírají svůj pocit osamělosti; komplikace mohou vzniknout i v případě, že starý člověk svým dětem svěřuje, že je osamělý, ale sociálnímu pracovníku tvrdí, že se osamělý necítí. Staří lidé byli dále dotazováni, zda se cítí osamělí „často“, „občas“ nebo „někdy“. Bylo dokonce zjišťováno, v kterou denní dobu, v který den v týdnu a v kterém ročním období se staří lidé nejvíce cítí osamělí: je prý to navečer a v noci, v neděli a v zim-

ním období (krátké dny, zima, nemožnost vycházek).

Ze spousty autorových zajímavých postřehů (uvádí i rozdíly podle pohlaví) naznačme aspoň některé myšlenky:

- Výhonky stárnutí sahají daleko do jedincovy minulosti a zdá se, že klíč k úspěšnému stárnutí je obsažen v jeho minulosti.
- Obvyklou a častou formou chování starých lidí je vyprávění vzpomínek, což ostatně může potvrdit každý, kdo už někdy interviewoval staré lidi.
- Většina sociálních kontaktů má dlouhodobou tendenci. dlouhou historii, s výjimkou snad nových sousedských vztahů.
- Studie věnované povolání se převážně zabývají nábohem do zaměstnání, méně už problematikou odchodu do penze; odchod z práce do důchodu, ke kterému dochází náhle, může uspišit sociální izolovanost, a naopak staří lidé, pokud se trvávají v celodenním zaměstnání, nejsou izolováni.
- Většina starých lidí je proti změnám, a ať už žijí sami nebo u svých dětí, tendují k odpovědi dávající přednost statuu quo.
- Bezdětná osoba má dvakrát tak velkou šanci než osoba s dětmi, že bude žít ve stáří sama; větší zážitou ve stáří se zdají být dcery než synové.
- Některým starým lidem se zdála otázka, zda se cítí osamělí, absurdní, když „přece žijí společně s jinými lidmi“.
- Staří lidé, kteří zůstali svobodní, jsou — ať žijí sami — méně náchylní se cítit osamělými (a jsou i méně anoniční), než například ti, kteří přišli o druhu jeho úmrtím. Zejména u bezdětné, vdané ženy zaujímá její manžel nejvíce z jejího obzoru a je hlavní baštou proti osamocení; zemře-li však, je tato ztráta pocíťována dvojnásob těžce. Cítí-li starý člověk osamělost a opuštěnost v souvislosti s určitou osobou, pak je to obvykle osoba zemřelá. Autor též vhodně rozlišuje mezi izolovaností a pocitem „být náhle sám“.
- Muži jsou na tom ve stáří vcelku finančně lépe než ženy; dobré důchodové pojištění prý starým lidem usnadňuje volbu, zda chtějí žít nezávisle. Tento jev je zdůrazňován i tendencí k rozpadu širší rodiny, což také napomáhá nevyhnutelně sociální a psychické izolaci starých.
- Přiměřené financování zajištění hraje kladnou úlohu při přizpůsobování se stáří; nedostatek peněz ovlivňuje i způsob, jak staří tráví svůj čas, poněvadž mít sociální kontakty často stojí peníze.
- Hodně starých lidí dává přednost osamělému životu, zvláště ti, kteří mohou pravdělně vidět své děti (srovnej Rosenmayrovu *Intimität auf Abstand*) a dále ti, u nichž osamělost je důsledkem úmrtí druhu nebo jiného blízkého příbuzného a kde se původní stav už nemůže nikdy navrátit.
- Autor uvádí jako pozitivní příklad starou ženu, která sice žije sama, ale „není nikdy osamělá“.

- Jiní starší lidé připouštějí, že se cítí nejvíce osamělí a opuštěni po návratu domů po návštěvě příbuzných a známých.
- Někteří říkají, že jsou osamělí, dávajíce tak průchod spíše celkové nespokojenosti a nešťastnosti v důsledku např. nepříznivého zdravotního stavu a fyzické nepohyblivosti; osamělost zde představuje negativní reakci na fyzickou neschopnost; sociální izolovanost může být ve vztahu i k špatnému zraku a sluchu; fyzická nezpůsobilost je silně asociována s osamělostí.
- Většina starých lidí se domnívá, že jsou více osamělí nyní, než když byli mladší, a že všichni starší se stávají osamělými s rostoucím věkem; sklon cítit se osamělým roste s věkem a tendují k němu spíše ženy než muži, kteří prý jsou zase více anomičtí.
- Poměrně vysoký skór anomie by podle autora mohl vycházet z tendence starého člověka srovnávat přítomnost a budoucnost se zidealizovaným obrazem minulosti, i když, jak známo, mnozí starší lidé, kteří prožili těžký život, mají daleko od idealizování minulosti.
- Starší lidé pohlížejí na svého lékaře jako na nejmocnější a nejdůležitější osobu, s kterou jsou v kontaktu. Také to, co lékař před lety řekl o jejich zdravotním stavu, bývá starými lidmi obšírně a v podrobnostech opakováno.

Tunstall dochází k závěru, že po řadě výzkumů o dětském věku, převažujících v posledních 50 letech, je zapotřebí důkladných výzkumů o druhém konci životního cyklu. Poněvadž stárnutí je proces, přimlouvá se za výzkum longitudinální, vycházející už od lidí středního věku, a domnívá se, že snazší je uskutečnit takový projekt právě v menším státě (přehled o geografické migraci dotazovaných).

Recenzovaná knížka obsahuje též cennou diskusi o problematice osobností v podmínkách izolovanosti (osobnost je důležitou proměnnou při adaptaci na stáří) a komentuje a dokládá nedostatečnost současných sociálních teorií o stáří. Závěrečná kapitola o úloze sociální politiky dává tušit prostředky, které by mohly nějak pomoci k zmírnění sociální izolovanosti a opuštěnosti ve stáří (jsou to např. náměty na zaangažování stárnoucích lidí na tom, aby se včas připravovali na život v penzi, např. návštěvou vhodných přednášek večerní školy, poněvadž stáří prý je pro každého jedince, když se ho dožije, novou zkušeností). Jako studující medicíny se teprve musí učit sociální roli lékaře, tak stárnoucí lidé by se měli předem učit sociální roli starého člověka. Závody i odbory by měly převzít část odpovědnosti společnosti za starého pracovníka po jeho penzionování. Doporučuje také speciální programy v masových komunikacích pro staré lidi, kteří prý mají rádi pestrost programů. Nechutí starých lidí jít si o něco požádat (vidí v tom „dobročinnost“, „almužnictví“) je třeba odpomoci systematickým, taktním

vyhledáváním těch, kdo jsou potřební pomoci, apod.

Vcelku možno říci, že Tunstallova studie je poutavá, velmi informativní a podnětná, a za současného stavu (tento obor byl u nás dosud opomíjen) se může stát našim sociálním gerontologům užitečnou pomůckou a příkladem, jak provádět kvalifikovaný výzkum životní situace starých občanů. Autor přesvědčivým způsobem ukazuje, jak je možno tvořivě využít sociologického přístupu i při řešení problémů, které dosud stály stranou zájmu, a uchvátí nejen čtenáře, kteří se zabývají přímo sociologií stáří. Přitom je pochopitelné, že řadu závěrů — pokud nejde v mezinárodním srovnání o aspekty všeobecně lidské — bude třeba ještě blíže ověřit a konfrontovat, zejména v podmínkách socialistické společnosti. Studie zasluhuje plné pozornosti našich sociologů tím spíše, že vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV se hodlá zabývat danou problematikou v chystaném komplexním sociologickém výzkumu stárnoucích a starých obyvatel ČSSR.

Miloš Prchlik

Příspěvek k sociologii velkoprostorové kanceláře

(Friedrich Welz: *Arbeit im Bürogrossraum. Ergebnisse einer soziologischen Fallstudie.* Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/M. 1966, s. 154)

Studii zadalo autoru — který je průmyslovým poradcem pro obor sociologie — dobře známé Rationalisierungs-Kuratorium der Deutschen Wirtschaft (RKW), vycházející z velmi správného předpokladu, že přijetí a tedy i vžití velkoprostorové kanceláře, nebo naopak její odmítnutí, se děje převažující měrou v oblasti sil dostupných nejspíše sociologické metodologii. Pokud pak zadavatelé vycházeli ze skutečnosti, že zatím v literatuře chybí empirická studie tohoto zaměření, je nutné přiznat, že předložená práce tuto mezeru do jisté míry vyplňuje tím, že shromáždila určitý objem faktických výpovědí. Hubenější je již výsledek, pokud v ní hledáme verifikované poznatky na obvyklé vědecké úrovni; zdá se, že poslání empirické studie bylo plněno až příliš přesně na újmu teoretické hloubky. Proto práce proniká hlouběji nikoli právě v sociologických partích, ale spíše v těch, kde se zjišťují širší souvislosti s organizací práce, která je podle všeho autoru jako praktiku práce jen poněkud bližší. Tak se v úvodu velmi správně konstatuje, že přesazení do velkoprostorové kanceláře musí znamenat nejen prostou výměnu prostoru, nýbrž vytvoření zcela nového stylu života na pracovišti, při němž má velkoprostor instrumentální úlohu (s. 27); to se přirozeně nemůže obejít bez důsledné racionalizace všech pracovních postupů, které mají být ve velkoprostoru uplatněny, a proto autor důrazně žádá, aby byl ústřední postavou nového řešení organizátor a nikoli architekt. Může tento přirozený požadavek opřít ostat-

ně o téměř zcela shodné názory jiných autorů (R. Rosenkranz, *Das rationelle Büro*, 5/62, 231–246). K novému stylu života v práci nezbytně náleží pobyt představených ve stejném velkoprostoru (autor zasvěceně ukazuje na důležitost jednotlivé nebo společné kanceláře jako klíče k sociálnímu statusu pracovníků) a volný režim přestávek, který má nahradit vrchnostenský dozor dobrovolnou sebekázní pracovníků.

V konkrétním studovaném případě týkajícím se sdružení 101 pracovišť do velkoprostoru se autor musel potýkat se základní potíží, že totiž kromě všech těchto změn ještě navíc došlo k pronikavému zlepšení celkové situace v umístění, takže srovnání má základní — byť těžko odstranitelnou — metodickou slabinu. Navíc se nelze ubránit dojmu, že autor, i když ne za každou cenu, apriorně strání velkoprostorové kanceláři a spíše v tomto směru pak interpretuje odpovědi. Některé otázky nadto samy ukazují na nepřiliš hlubokou erudici formulační; nalezneme typické otázky indukující směr odpovědi (např. otázka č. 29): „Řekl(a) byste například, že se zde ve velkoprostoru hovoří tišeji než na Vašem dřívějším pracovišti?“. Sotva správně je také klást otázku (č. 30): „Pracuje se zde ve velkoprostoru více nebo méně?“, poněvadž mnoho lidí se nedokáže přiznat, že přijímá stejný plat za méně práce, i když je to třeba umožněno lepší organizací.

Často se setkáváme s nekritickým řazením odpovědí, aniž by byl vytčen — a tím méně dále studován — rozpor. Na otázku 31: „Máte pocit, že se ve velkoprostoru lidé vzájemně pozorují?“ odpovídá 60 %, že ano, ale na následující otázku „Cítíte se Vy osobně zde ve velkoprostoru pozorováni?“ odpovídá opět 60 %, „Nikoliv“. Zásadní chybou je, že se autor vůbec ani nepokusil o některé interkorelace; v právě uvedených dvou odpovědích vůbec neznáme zastoupení vzájemných podílů — zda všichni, kteří nesoudí na obecné pozorování, se také osobně necítí pozorováni (jak by bylo logické), a jaké je rozvrstvení osob s jinými názory. Zvláštní staf věnuje totiž autor selhání režimu volných přestávek, kdy se ukázalo, že i když nebylo obnoveno jejich formální vymezení a omezení, neformálně se opět vytvořil tlak na to, aby přestávka netrvala déle než průměrně 20 minut. Zde byla provedena hlubší analýza, když se zjistilo, že spontánně volená doba kratší než těchto 20 minut je u výše kvalifikovaných, samostatně pracujících referentů, a že tato volba kratší přestávkou tedy spíše závisí na druhu práce než na osobě příslušného představeného a jeho požadavcích formální kázně. Ale dále již autor bohužel nejde, a zejména nekoreluje pohlaví a věk pracovníků se sklony jednak k fixaci na neformální skupiny (i když jejich existenci, zejména v trávení přestávek, výslovně uvádí), jednak k práci v neuzavřeném velkoprostoru, resp. v uzavřených „rodinách“ kancelářích. Vůbec je základní chybou, že celý kolektiv je — až na právě uvedenou výjimku — implicitně pokládán za homogenní,

a podle toho je s výsledky nakládáno. Bezpochyby je faktického materiálu, přes některé vady při jeho získávání, využito sotva z poloviny. Rozpor v jednotlivých nálezech je korunován rozporem v otázce kardinální: v sumárním postoji k velkoprostoru. Zatímco v dílčích otázkách se autor domnívá spatřovat důkazy pro stoupající nebo již získanou oblibu velkoprostoru, odpovídá na otázku kladenou jako poslední (č. 64): „Kdybyste se dnes ucházel o místo u jiné firmy a mohl volit, volil byste velkoprostor nebo kanceláře pro 2–6 osob?“ méně než $\frac{1}{3}$ respondentů kladně a více než $\frac{2}{3}$ (69) záporně — z toho téměř polovina (33) s odůvodněním, že malá kancelář je „osobnější“ (persönlicher). Kdyby byl autor vyšel z tohoto nálezu, mohl možná přinést průkopnické dílo, takto jen shromáždil ne zcela průkazné indicie pro další práci.

Typický je ještě jiný moment: plně $\frac{2}{3}$ respondentů se na otázku „Kdyby firma stavěla velkoprostor dnes, co by se mělo zlepšit?“ (tj. volná otázka bez stanovených variant odpovědi) vyslovují proti klimatizaci, ale mnoho dalších stížností se rovněž týká fyzikálních podmínek na pracovišti. Se zcela analogickou situací jsme se sami setkali v jednom severočeském podniku, aniž jsme objektivním měřením mohli prokázat závažný úměrný rozsahu stesků, a vyslovili jsme tehdy domněnku, že pro zaměstnance je společensky podstatně únosnější (a možná i pojmově snazší) formulovat „objektivní“ stížnosti na fyzikální situaci než na situaci sociální, že tedy dochází k určitému „shiftu“ — přesunu nespokojenosti z riskantní zóny společenských interakcí. Že v případě velkoprostoru byla zejména klimatizace (jako asi nejnápadnější a nejméně přehledná z novinek technického vybavení pracoviště) terčem až emocionálně zabarveného odsouzení, prozrazuje autor v nepatrné zmínce o tom, že jí bylo kladeno za vinu snížení potence (podobně v jiných studiích zářivky, sváření, a nejruznější jiné technické aparatury). Jistě by emocionální vztahy k technickým novinkám, zejména v souvislosti se vztahy sociálními, zasluhovaly při jiné příležitosti zevrubnější studii.

Správně je v práci poukázáno na to, že zavedení tak nového opatření, ke všemu ještě spolu s rozsáhlými změnami v organizaci práce, musí být nezbytně kryto pečlivě připravenou vysvětlovací kampaní, a to s dostatečným časovým předstihem a podle odborného scénáře. To v studovaném případě nebylo dodrženo, zejména na úrovni vedoucích oddělení, které vrchní vedení postavilo před hotovou věc. Přes toto objektivní zjištění a přes negativní výroky těchto vedoucích samých o myšlenku velkoprostoru, v studii citované, odpovídá ani ne $\frac{1}{5}$ ze zaměstnanců samých na příslušnou otázku shodně, ale více než polovina soudí, že jejich vedoucí byli pro velkoprostor — další z mnoha kontradikcí, které snad mohly vést k hlubšímu chápání situace. Nenabízí se zde podezření, že velká část zaměstnanců pojímá velkoprostor jako nástroj vedení

proti sobě? Pak by byla pochopitelná jak nedokonalá identifikace s novým uspořádáním, tak i zdrženlivost v negativním posuzování při kladení detailních otázek, zatímco vcelku byl (na citovanou otázku poslední) sumární soud převážně negativní. Poučné mohou být ještě termíny etap rozhodování o zřízení velkoprostoru (v novostavbě podniku): v létě 1959 rámcové plánování novostavby obecně, srpen—září 1959 zadání úvodního projektu velkoprostoru externí skupině organizátorů, 22. října 1959 zadání stavby architektům, únor 1960 společná několikadenní klauzura orgánů objednavatele a dodavatelů. Těchto přípravných prací se nezúčastnil ani sociolog, ani psycholog jako konzultant; účast některého z nich mohla možná přispět k předvidání potíží nejen se zavedením, ale i s pozdějším provozem. Tak se zdá, že v přestávkových koutech nebylo pouhým snížením hladiny osvětlení (faktické oddělení nebylo v souladu s koncepcí jednotného prostoru) vytvořeno prostředí privátnosti, nezbytné právě v prostoru jinak tak „veřejné“ exponovaném. Snad mohlo být dosaženo i funkčně schůdného řešení oddělených prostorů pro soustředěnou práci i při zachování zásady, že ani vedoucí pracovníci nemají mít vlastní jednotlivé pracovní. Ovšem samo řešení problému velkoprostoru ani tak nebylo v intencích této studie. Autor však přespříliš přesně plnil literu podtitulu a vytvořil opravdu jen kazuistickou sbírku dílčích poznatků, z nichž nelze v termínech sociologie vybudovat ani kladný, ale s čistým svědomím ani záporný názor na velkoprostorovou kancelář.

Jaroslav Tejmar

Jiří Musil: Sociologie soudobého města

Sociologická knižnice, Praha, Nakladatelství Svoboda 1967, s. 320.

Urbanizace, růst měst a velkoměst, zaujímá v dějinném vývoji lidstva relativně nepatrný úsek. Začneme-li však sledovat jednotlivé urbanizační fáze od počátku XIX. století až do dnešních dnů, nevyhne se závěru, že máme co činit s procesem, jenž je charakterizován mimořádnou akcelerační a unifikací schopností. Prudká urbanizační vlna, která zpočátku zasáhla přední země západní Evropy a Severní Ameriky, se přelila na všechny kontinenty, vtiskla svou tvář nejrozšířenější civilizací a kulturám. Zvyšoval-li se v minulosti počet měst a velkoměst v různých částech světa poměrně velmi rychle, jsme v přítomnosti svědky jejich ještě závažnějšího růstu, k čemuž přispívají neobyčejně se zrychlující urbanizační procesy ve vývojových zemích. Pro názorné dokreslení těchto územních posunů ve vývoji urbanizace lze uvést následující tabulární přehled podílu obyvatelstva žijícího v městech nad

100 tisíc obyvatel v různých částech světa v letech 1800—1960¹ (viz tabulka 1).

Urbanizace není však spjata pouze se zvětšováním absolutního počtu i relativního podílu lidí žijících ve městech; je to mnohostranný společenský proces, který zasahuje do celé struktury a organizace společnosti a jako takový má své důsledky sociologické, urbanistické, prostorové, hospodářské, biologické, psychologické a technické. Jí se zcela mění způsob života i vztahy mezi globálními společnostmi, skupinami a jednotlivci. Tyto proměny jsou často tak dynamické, složité a nepředehledné, že hrozí nebezpečí ztráty jakékoliv kontroly nad nimi. Není náhodné, že vědci různé provenience v různých zemích Západu i Východu hovoří o regulaci a řízení těchto procesů, o nalezení jejich optimální podoby, jako o podmínce *sine qua non*.³

Souhrnu těchto otázek je věnována kniha Jiřího Musila, který u nás vynesl v různých sociologických oborech, jmenovitě v sociologii města a v sociologii bydlení (zvláště pak bydlení starých lidí), práci vskutku průkopnickou. Je jistě na první pohled velmi sympatické, klade-li si ve své knize příměří cíl, chce-li pouze „seznámit čtenáře s hlavními výsledky úsilí sociologů z celého světa, popsat a vyložit společenské stránky života v soudobých městech“ (s. 9). Výsledná práce však hovoří o něčem jiném. Autorovo dílo, podle našeho mínění, je nutným předstupněm k získání ještě syntetičtějšího pohledu na dnešní město, je nezbytnou propedeutikou ke konstituování teorie soudobého města, jež by vznikla na podkladě souhrnného úsilí oborů, které se městem z různých stránek — počínaje stránkami technickými a konče sociologickými — zabývají. Bez projití této etapy je každý pokus o „syntetickou vědu“ fikcí či pseudosystematikou — nezralým, mrtvě narozeným počinem.

Kniha je rozčleněna do dvanácti kapitol (I — *Filosofické a sociální teorie města do konce XIX. století*; II — *Urbanizace společnosti, její vývoj a faktory*; III—IV — *Typy a systémy měst*; V — *Struktura městského obyvatelstva*; VI — *Měna obyvatelstva ve městech*; VII — *Ekologie města*; VIII — *Předměstí, okolí a metropolitní oblasti města*; IX — *Město jako územní společenství*; X — *Městská rodina*; XI — *Sociální psychologie města*; XII — *Aplikace sociologie města*), přičemž autor zdůrazňuje, že hlavní téžiště knihy je v kapitole páté až dvanácté.

Zmíňme se o základních přednostech práce. Pokud můžeme posoudit výběr děl a autorů v knize uvedených a rozebíraných, je bezesporu reprezentativní. Není opomenuto prakticky skoro nic (na některá malá doplnění v textu poukážeme dále), co mělo a má svůj význam v historii i současnosti sociologie města. Přitom se autor vyhnul hroziícímu nebezpečí, které je v podobné expli-

¹ E. E. Lampard: *Historical Aspects of Urbanization in The Study of Urbanization*, John Wiley, New York 1966.

² Z nejnovější literatury jmenujme alespoň: *Planning for Diversity and Choice*, edited by Stan-

ford Anderson, Massachusetts Institute of Technology, 1968, a *Taming Megalopolis*, edited by H. Wentworth Eldredge, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York 1967.

1800		1850		1900		1950		1960	
Evropa ²⁾	3,0	Evropa ²⁾	5,8	Oceánie	21,7	Oceánie	39,2	Severní Amerika	60,2
Svět	1,7	Severní Amerika	5,5	Severní Amerika	18,5	Severní Amerika	29,0	Oceánie	43,3
Asie	1,6	Svět	2,3	Evropa ²⁾	14,5	Evropa ²⁾	21,1	Evropa ²⁾	33,0
Rusko	1,4	Rusko	1,8	Jižní Amerika	5,7	SSSR	18,5	Jižní Amerika	24,1
Jižní Amerika	0,4	Asie	1,7	Svět	5,5	Jižní Amerika	16,5	SSSR	23,9
Afrika	0,3	Jižní Amerika	1,5	Rusko	4,2	Svět	13,1	Svět	20,1
Severní Amerika	.	Afrika	0,2	Asie	2,1	Asie	7,5	Asie	12,3
Oceánie	.	Oceánie	.	Afrika	1,1	Afrika	5,2	Afrika	8,1

² Bez Ruska, případně Sovětského svazu.

kaci skryto. Nemáme v rukou nějakou akademickou učebnici, kde za obrovským množstvím uváděných autorů, prací, údajů i výzkumů zcela mechanicky nahromaděných a uspořádaných se ztrácí vůdčí koncepce, nebo se všechna tato fakta zasazují do rámce koncepcí přezítých. Už z úvodní kapitoly, v níž je podána historická exkurze do dějin jednotlivých názorů na město, vyplývá zřetelně autorova hlavní idea. Pokládá totiž zkoumaná stanoviska — ať už jde o stanoviska fyziokratů, osvícenců, romantických filosofů, utopických socialistů, ať už se vyslovovala pro nebo proti městu — za stanoviska úzká a jednoznačná, která neodpovídají složitosti zkoumaného objektu (s. 35). Musilova optika se vyhýbá onomu černobílému líčení; město je mu systémem, v němž existuje vnitřní napětí mezi různými jevy a procesy, je ztělesněním i výslednicí těchto rozporů. Rozdíly a shody mezi jednotlivými městy jsou veliké a samotný pojem „soudobé město“ je naplněn bohatým, různorodým obsahem (s. 19). S vědeckou střídlností a průkazností — a aniž by ztrácel ze zřetelů všechny proti sobě působící procesy — dokládá neoprávněnost všech antiurbánních názorů a tendencí. Příští společnost je mu vysoce urbanizovanou společností, s níž spojuje kladné hodnoty. Z tohoto důvodu nemůže souhlasit se základním stanoviskem oněch romantických kritiků města (ponejvíce z řad kulturních sociologů), kteří vidí v rozvoji městské civilizace jednoznačný (i jednostranný) regres — tak, jak to třeba formuloval Ferdinand Tönnies, pro něhož velkoměsto a vůbec stav společností (gesellschaft-

licher Zustand) znamená anomálii, dezintegraci všech vztahů, „zkázu a smrt národa“⁴. Z tohoto myšlenkového okruhu vycházely i práce, více či méně sociologické, které dokládaly⁵, že město způsobuje rozklad všech primárních skupin (především rodiny), že přispívá k anonymitě a paradoxnímu osamocení člověka uprostřed stále se zvětšujícího počtu lidí, že vede ke ztrátě individuálního chování. Město prý navíc není schopno vlastní reprodukce obyvatelstva a je organismem více patologickým než organickým se vyvíjejícím, neboť v něm neustále rostou psychická onemocnění, kriminalita, sebevražednost, alkoholismus. Rovněž úmrtnost je prý zde větší než v sídlech neměstských.

Tato tvrzení podrobuje Musil kritice a ukazuje jejich jednostrannost a omezení. Odvolává se na výzkumy Bahrdtova⁶, vidí v soudobém městě specifický útvar, který je charakterizován stálou dialektickou oscilací mezi anonymitou a sousedstvím, mezi sférou soukromou a veřejnou, otevřenou a uzavřenou světu. V jednotě těchto jevů a procesů tkví určující znak města, jeho základní, nezcižitelná hodnota. Jedině v této podobě může také být nositelem veškeré kultury. Napětí mezi veřejným a soukromým, nalezení rovnováhy mezi nimi „vede ke vzniku žádoucí urbanity a nutného odlonění individua a primárních skupin od sociálního tlaku denního života. Je to také nalezení rovnováhy mezi aktivitou a klidem. V urbanistickém řešení to znamená vytvoření rytmu a kontrastu mezi veřejnou městskou sférou a intimní sférou bydlení. Řešení, která po-

⁴ Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 6. a 7. vydání, Berlín 1926.

⁵ Z množství literatury poukážme na díla: C. H. Cooley, *Social Organization*, New York 1909; Oswald

Spengler, *The Decline of the West and Decay*, New York 1922.

⁶ H. P. Bahrdt, *Die moderne Grosstadt*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1961.

strádají tento kontrast, nevyhovují požadavku optimalizace sociálních kontaktů“ (s. 294).

Tak třeba prostý fakt, že městský obyvatel zná v místě svého bydliště jen velice nepatrný okruh lidí (a někdy dokonce blíže nezná ani své přímé sousedy), nelze interpretovat sub specie jeho postupující anonymity a izolovanosti. Při hlubší analýze odhalíme i v tomto případě určité rudimenty či elementární vrstvy společenských kontaktů. Zamysleme-li se nad tím, proč svou ulici, v níž bydlíme, můžeme lehko rozpoznat mezi jinými, je to způsobeno i tím, že v ní žijí lidé většinou nám jménem neznámí, ale podobou, různými charakteristickými rysy a projevy zase natolik „známí“, že je ihned zaregistrujeme, objevíme-li je na místě neobvyklém (ve vzdáleném městě, na výletě). Právě podobné „kontakty“, do nichž v místě bydliště neustále vstupujeme, vytvářejí určitý (mnohdy neuvědomělý) pocit společenské příslušnosti k určitému místu. Tento pocit soudržnosti se tedy vytváří na podkladě nikoli amorfní, nýbrž určitým způsobem strukturované anonymity, která není absolutní. Rovněž vzájemný pozdrav (toto prolomení bariéry, odděluji „já“ od druhého „socius“ — Dodd), stejně jako zdvořilostní dotaz nebo příležitostná rozmluva jsou svědectvím určitého druhu kontaktů, které mnohdy současně vytvářejí jemnou síť vzájemné kontroly a sebekontroly (nemluvě o tom, že i v rámci sousedství existují v soudobém městě svazky pevnější, které autoři práce *Daseinsformen der Grosstadt* nazývají „okruhem solidárnosti“.⁷

Rovněž soudobá jaderná rodina nevystupuje v pojetí autora jako nějaký atomizovaný, dezintegrováný fenomén či instituce, která je zbavena společenských (příbuzenských či sousedských) svazků. Udrhuje naopak styky se svými nejbližšími i vzdálenými příbuznými, má kontakty se sousedy i přáteli, s nimiž ji pojí stejné zájmy a názory. Rodina skládající se z otce, matky a dětí chce však žít samostatným, uzavřeným životem, do něhož nemá nikdo právo zasahovat, především „staří“. Současně je však s nimi ve styku, a to dosti pravidelně. Některé výzkumy dokonce ukázaly, že se pokládá za ideální stav, mohou-li staří rodiče bydlet kdesi nablízku, tak říkajíc „za rohem“. Nejde tedy o absolutní vyvázání z příbuzenských vztahů, ale o nalezení odpovídající prostorové a sociální distance, která sama zpětně tyto vztahy zmnožuje. Pokud jde o příbuzenské vztahy, existují veliké rozdíly mezi dnešní a dřívější rodinou. Nevytvářejí se totiž podle patriarchálního schématu a hierarchického principu se všemi jeho neoddelitelnými atributy, nýbrž na základě svobodné selekce, duševní a citové afinity (s. 216). Každý si z příbuzenstva (z bratrů, sester, bratranců, švagrů) volí ty, s nimiž se nejraději stýká, a ostatní pomíjí (podobný selektivní přístup se uplatňuje i vůči sousedům).

Autor podrobně dokládá, jak se měnila a stále mění funkce, struktura i velikost městské rodiny, jak se podle jejich postojů a vzorů mění rodina neměstská, a dochází k závěru, že ve vysoce urbanizované společnosti se „dnešní problémy městských rodin stanou problémy rodin v celé společnosti“ (s. 241). Jeho přesný výklad by bylo možné doplnit o následující zjištění a pohledy. Sociologie se zabývá otázkami rodiny více než 100 let. Ať už zpočátku volila přístup historicko-geometrický nebo později přešla k rozboru rodinné struktury či k hlediskům sociálně psychologickým, vždy víceméně pojímala tuto instituci v kategoriích krize. Jsou proto zcela oprávněna slova René Königa, že „sociologie rodiny byla vždy »krizovou« sociologií, že měla od samého počátku ráz vyslovené krizové vědy“.⁸ O krizi rodiny se psalo během XIX. století, psalo se o ní ve třicátých letech (J. Musil připomíná knihu J. A. Bláhy „Dnešní krize rodinného života“ z roku 1933) a píše se o ní, i když v menší míře, i dnes. S pojmem krize by bylo možno souhlasit, kdyby byl chápán nikoli strnule jako jednoznačný regres — jak to mnozí autoři činí —, nýbrž naopak jako složité zřetězení protikladných tendencí zasahujících rodinu, jako nahromadění určitých rozporných stránek, v nichž je současně skryta šance jejich řešení. Nahlížíme-li na dnešní rodinu prizmatem minulosti, pak se nám může zdát, že není natolik pevná jako rodina patriarchální. V ní však byla stabilita mrtvá, formální, neboť byla začasté udržována jinak než na podkladě hlubokých, niterných vztahů obou partnerů. Se stoupající intelektualizací jedince vzrůstá možnost labilité ve vzájemných vztazích (to platí obecně i v konkrétním případě rodiny). Avšak na druhé straně tato labilita vztahů mezi manžely znamená otevřenost vůči proměnám, je zároveň znamením nejistoty a naděje. Paradoxně lze říci, že jediné neustálým ohrožováním se může současná rodina upevňovat. Vztahy mezi manželskými partnery a ostatními členy rodiny přestávají být daností, stávají se stále více vědomou tvorbou jedinců se všemi riziky úspěchu a neúspěchu. K tomu lze navíc dodat, že na půdě rodiny se doposud proplétaly závažné globální celospolečenské problémy se složitými interpersonálními vztahy a vlastními specifickými úkoly rodiny, které se mnohdy za určitých ekonomicko-politických podmínek nemohly vůbec prosadit nebo byly vědomě celospolečenským systémem zatlačovány do pozadí. Bylo by tedy možno k autorovým rozborům přičlenit následující hypotézu: Další vývoj rodiny bude zabezpečen natolik, nakolik z její sféry budou vyčleněny ony celospolečenské problémy, které její specifické úkoly brzdily, nakolik se bude moci věnovat poslání, které je jí nejen vlastní, ale vpravdě nezcižitelné a na jakoukoli jinou společenskou instituci nepřenositelné.

I další sociální procesy, probíhající v soudobém městě mezi centrem a ostatním mě-

⁷ *Daseinsformen der Grosstadt (Typische Formen sozialer Existenz in Stadtmitte, Vorstadt und Gürtel der industriellen Grosstadt, hrsg. Gunther Ipsen, Tübingen 1959.*

⁸ R. König, *Familie*, in: *Das Fischer Lexikon, Soziologie*, Frankfurt a/Main 1965.

stem, mezi městem a příměstskou zónou (okolím města), nazírá autor z hlediska vnitřního napětí. Analyzuje jak procesy centripetálního pohybu, jež — obecně řečeno — vedou ke kontrarevoluci obyvatelstva ve městech (s. 45), tak i procesy pohybu centrifugálního, jež vedou k jevům opačným, ke stěhování určitých sociálně profesionálních kategorií obyvatel směrem k jejich okrajům, do příměstských čtvrtí. Dokládá, jak u mnoha velkoměst lze pozorovat zastavení růstu a jak téměř u všech lze vysledovat zmenšování počtu obyvatelstva bydlícího v centru. „Proti dostředivým silám začínají působit síly odstředivé, které stírají rozdíly mezi hustotou obyvatelstva v centrálních a okrajových částech města“ (s. 55). Je škoda, že se v této souvislosti autor nezmiňuje o zvláštním rysu centrifugálního pohybu, jak se projevuje ve víceméně cyklických vlnách pravidelného opouštění soudobých měst jeho obyvateli v době víkendů a dovolených. Tento fenomén soudobé městské civilizace nelze přehlížet nejen proto, že má svou stránku ekonomickou, sociologickou, psychologickou, zdravotní i antropologickou, nýbrž i proto, že bezprostředně souvisí s urbanistickými úvahami týkajícími se celkové struktury osídlení. Proto se mu v poslední době v zahraničí věnuje zvláštní pozornost.⁹ Dodejme ještě, že důsledky, k nimž vede rekreace městských obyvatel, ozřejmují dosud ne plně pochopenou nezbytnost: Dnes už je třeba zkoumat urbanizační procesy nikoli pouze z hlediska přeměn vlastního města, ale i z hlediska těch přeměn, které město a jeho vnitřní tlaky vyvolávají daleko za jeho administrativními hranicemi. Robert Auzelle oprávněně poukazuje na stále se opakující a silící výrony městského způsobu života z městských aglomerací do širokého okolí, jež mají zdroj v samotném vnitřním napětí městského organismu.¹⁰

Zdá se nám, že je na škodu věci. opouští-li autor toto hledisko napětí a vnitřní rozporosti mezi jednotlivými fenomény a vývojovými společenskými tendencemi, když se dotýká otázek budoucího rozvoje města. Lze jistě s autorem souhlasit, že charakteristickým rysem soudobé společnosti vůbec a města zvláště je stále více se prosazující tendence k byrokratizaci (chápaná v sociologickém, weberovském a nikoli v politickém slova smyslu) (s. 238). Úloha správních, řídicích i vědeckých elit se bude v příštím světě zvyšovat, a sama městská společnost bude mít bezpochyby tendenci k posilování věcnosti, racionálnosti a kalkulatelnosti i v lidských vztazích. Tuto tendenci však nelze, podle nás, vidět lineárně jako jedinou. Jsou nám pochopitelné obavy těch sociologů, kteří poukazují na úskalí a nebezpečí, vyplývající z růstu a centralizace prostředků ovládnání, tj. moci, která do svého plánu, do svých cílů

zahrnuje i rozsáhlé využití sociálních věd.¹¹ Hovořit o růstu byrokratizace, o významu správních a řídicích elit, o předvídání společenských jevů vůbec znamená uvážit všechny možné rozporné stránky tohoto procesu. Tendence k byrokratizaci totiž v sobě implicitně zahrnuje i ideu nového pojetí demokracie jako typu sociální struktury a soustavu politických očekávání, to, čemu říká Mills „kolektivní sebekontrola“ a co my bychom mohli nazvat ideou sebeřízení, ideou samosprávy. Jestliže správa města (a platí to i o celé společnosti) spěje ke stále větší racionalizaci, tj. usiluje o přesné vymezení funkcí a činností každého člověka tak, aby byly v souladu s požadavky racionální manipulace, disciplíny a kontroly, a víme-li, že všechny manipulační techniky mají tendenci se osamostatňovat (někdy dokonce natolik, že zbavují kontrolní funkce existujících demokratických zásad jakékoli účinnosti), pak je nutno přijmout následující postulát: Čím silněji poroste úloha vedení, tím vhodnější a mocnější prostředky demokratických záruk a kontroly musí být soustředěny v rukou řízených. Uskutečnění Marxových myšlenek o „samosprávném sdružení svobodných výrobců“ je za tohoto stavu garancí nejvhodnější a neúčinnější. Z tohoto hlediska se nám však jeví Musilovo tvrzení, že perspektivně se funkce lokálních skupin bude zmenšovat, jako dosti problematické (s. 223). Bylo by tomu skutečně tak, kdybychom vycházeli pouze ze zvyšující se mobility městského obyvatelstva, z technického zdokonalování dopravních a komunikačních prostředků či z některých psychologických změn, které vedou ke zdůrazňování svobodného výběru lidí, s nimiž jednotliví obyvatelé chtějí být ve styku. Nezůstaneme-li však pouze u jednotlivých segmentů společenského celku, budeme-li na vše nahlížet v pojmech celkové společenské struktury a její proměny v naznačeném směru, pak naše hodnocení významu lokálních skupin v příštím období nemusí být tak skeptické; spíše naopak. Opíráme se tu i o důvody snesené samotným autorem, že totiž lokální skupina funguje nejlépe tehdy, stane-li se zároveň skupinou zájmovou (s. 216). V podmínkách samosprávy by tomu právě tak bylo, lokální skupina by nabyla odpovídajícího politického, správního i kulturního obsahu.

K otázkám městské správy, jichž se autor přímo či nepřímo dotýká na mnoha místech své práce, bychom chtěli připojit několik dodatků. Vycházíme ze zásady, že pro kvalitní výkon městské správy je nezbytně nutné znát co nejpřesněji její obsah. Abychom se k němu mohli dostat, nelze se obejít bez odpovídajícího rozčlenění měst do jednotlivých typů. Pro tyto účely však v knize uváděná klasifikace měst z různých hledisek (s. 70—71), zejména pak klasifikace podle

⁹ Připomeňme dvoudílnou práci J. Dumazediera a M. Imberta, *Espace et loisir dans la société française d'hier et de demain* (tome I—II), Centre de Recherche d'Urbanisme — CRU 1967, která vychází ze zpracování obšírné ankety francouzského Státního úřadu statistického (Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques), přičemž do

zkoumaného vzorku bylo zahrnuto 4,5 miliónu domácností z celé země.

¹⁰ Robert Auzelle, *Faut-il créer des villes*, L'urbanisme, N° 101.

¹¹ C. Wright Mills, *Sociologická imaginace*, Praha, Mladá fronta 1968.

městských funkcí, není dostačující. Vhodnější se nám zdá klasifikace použitá P. Pinchemelem, A. Vakalim a J. Gozzim,¹² kteří se na základě analýzy měst v oblasti Nord a Pas-de-Calais pokoušejí najít metodu určování vhodných optim městských organismů. Podle podílu obyvatelstva činného v jednotlivých odvětvích sekundárního a terciárního sektoru člení města do skupin uvedených v tabulce 2.

Ve správě měst má vždy veliký význam vymezení pravomocí a kompetencí mezi orgány vyššími (centrálními) a nižšími (lo-

hy působily a působí i požadavky rozvíjet kvalitnější veřejné poskytované služby (zejména ve školství, dopravě, zdravotnictví a bytové výstavbě), jakož i zvýšená mobilita obyvatelstva. Města se pochopitelně bránila ztrácet další a další činnosti a funkce, které doposud byly jejich doménou. Správa však si nemůže dovolit nebýt výkonná a dobře fungující. Požadavky rozšíření prostoru pro činnost samosprávy mnohdy ztroskotávaly na její slabé činnosti, která měla nejrůznější příčiny. Nejdůležitějšími z nich byla velikost města (obtíže u malých měst), malé finanční

Tabulka 2: Podíly činného obyvatelstva v %

Odvětví sekundárního a terciárního sektoru	Charakteristika města podle podílu činného obyvatelstva v uvedených odvětvích				
	slabá	(průměrná) střední	lehce specializovaná	specializovaná	velmi specializovaná
Těžební průmysl	< 4,0	10,0—20,0	24,0—39,0	42,0—60,0	> 60,0
Stavební, veřejné práce	< 4,5	—4,5—	—9—	9,5—13,0	> 13,0
Metalurgie, strojírenský a elektrárenský průmysl	< 2,0	2,0—5,5	5,5—17,0	18,0—42,0	> 50,0
Chemický průmysl	< 1,0	1,0—3,5	3,5—8,0	9,0—15,0	> 17,0
Potravinářský prům.	< 0,9	0,9—2,5	2,5—3,5	3,5—6,5	> 7,0
Textilní průmysl	< 2,0	2,0—8,5	8,5—18,0	18,0—28,0	> 33,0
Ostatní	< 1,4	1,4—3,2	3,2—5,5	5,5—10,0	> 10,0
Doprava	< 1,7	1,7—3,5	3,5—6,0	6,0—9,5	> 10,0
Obchod, peněžní ústavy	< 12,0	12,0—18,0	20,0—25,0	25,0—34,0	> 34,0
Služby	< 3,5	3,5—6,0	6,1—8,0	8,0—11,5	> 11,5
Sekundární sektor	< 35,3	35,5—50,9	—54,0—	—72,0—	> 72,0
Terciární sektor	< 28,0	28,0—38,0	38,0—50,0	50,0—66,0	> 66,0

kálními), s čímž bezprostředně souvisí jak uspořádání vztahů mezi odborností a demokratičností správy, tak sama participace občanů na jejím výkonu. Dosud jsme byli víceméně svědky toho, že vztahy mezi vyššími správními orgány se měnily a mění v důsledku vnějších okolností a nikoli v důsledku jejich vnitřních napětí a tlaků. V poválečném vývoji se promítly velice silně především snahy centralizační, způsobené přijetím a prosazováním národohospodářského plánu s celostátní působností, a to nejen v zemích s řízeným hospodářstvím (zde navíc existovala direktivní, nezbožní, možno říci naturalní ekonomika). Na tyto centralizační sna-

žnosti, nedostatečná schopnost jejich úředníků a nebo volených členů.

Účelnost a výkonnost správy je závislá na administrativně územním členění státu. Znovu zdůrazňujeme, že zásadním předpokladem dobrého fungování samosprávy je přesné určení kompetencí jednotlivých správních článků v systému správní hierarchie. Tam, kde není kompetence vyjasněna, dochází totiž ustavičně k zásahům centra do činnosti místních orgánů.

I když je jisté, že se nedočkáme ideálního stavu, kdyby participovali na demokraticky pojaté městské správě všichni občané,¹³ je nutno vytvářet podmínky pro to, aby se je-

¹² A. Pinchemel, A. Vakali, J. Gozzi, *Niveau optimal des villes: Essai de définition d'après l'analyse des structures urbaines du Nord et du Pas-*

de-Calais, Comité d'études régionales économiques et sociales, Lille 1959.

¹³ Touto otázkou se v souvislosti s Musilovou prací zabýváme v časopise Právník, č. 5/1968.

jich počet zvyšoval. Esenci městské správy by mělo být úsilí přeměnit nezainteresovaného obyvatele v zainteresovaného občana města, jenž může vyslovovat i prosazovat své zájmy a potřeby. Musil hovoří o městě jako soustavě o mnoha dimenzích a chápe její hmotné složky jako hmotné projevy určitých základních společenských funkcí. „Nerozumíme-li funkcím a potřebám města v tomto sociologickém smyslu, nemůžeme dobře města plánovat a řídit“ (s. 17). Rozumíme však všichni stejně pojmu „potřeba města“? Jsou vytvářeny potřeby města potřebami jednotlivců nebo potřebami velkých skupin, dají se první redukovat beze zbytku na druhé? V tomto možném dvojím přístupu je skryta značná rozdílnost hledisek a hodnocení. A rovněž v pojmu „dobrého plánování a řízení“ je skryta pluralita vymezení. Zastáváme hledisko, že ona „potřeba města“ nemůže být pouze explikací „kolektivních“, zprůměrovaných norem, které vůbec nepřiléhají k individuálním přáním a potřebám jednotlivců nebo menších skupin. To vedle přesného vymezení pravomoci městské správy pokládáme za jeden ze stěžejních předpokladů účasti lidí na věcech veřejných. „Budou-li občané vědět, avšak nejenom vědět, ale mít i právní záruky, že ty a ty sféry činnosti jsou »jejich vlastní«, že si za ně odpovídají v poslední instanci sami bez jakýchkoliv zásahů centra, lze předpokládat, že své vlastní bytostné síly začnou chápat jako společenské síly“ (K. Marx) v plném rozsahu.

Na Musilově práci je nutno vyzvednout i to, že neproklamuje možnosti širších, syntetických pohledů pouze slovně, nýbrž prakticky ukazuje, jak je možno využít pro sociologii města těch výdobytků, které byly učiněny jinými vědními obory, jako geografií a sociální psychologií.

Pokud pracovala klasická geografie metodou kartografickou a komparační, zabývala se velice detailním popisem rozdílů mezi městy jednotlivých kontinentů či jejich částí (města severní Evropy a naproti tomu města středomořská) nebo dokonce jednotlivých státních útvarů. Popisovala různé činnosti, obdávající se ve městech, a na tomto podkladě určovala jednotlivé funkce města, přičemž různí geografové sestavovali různou funkční klasifikaci měst (Musil uvádí mimo jiné klasifikaci Královu a Harrisovu;¹⁴ z novějších připomeňme neuvedenou klasifikaci obsaženou v práci Jacqueline Beaujeu-Garnierové a Georges Chabota).¹⁵

Za posledních více než třicet let se geografie hluboce vnitřně přerodila. Aniž by se vzdala svých starých osvědčených postupů,

obrátila se k matematickým metodám, které se staly dominujícími. Jestliže klasická geografie pouze popisovala, kde co je, tu novodobá matematická geografie (některými autory nazývaná i teoretickou či prognózní) si položila otázku, proč určité prostorové struktury jsou právě tam, kde jsou. Jakmile si (byť v prvním přiblížení) vymezila svůj úkol zabývat se složitými dynamickými prostorovými strukturami, vyvstaly před ní příroda, výroba, obyvatelstvo i jeho spotřeba skloubené v jeden celek složitými přímými i zpětnými vazbami. Proto se nemohla vyhnout nabízející se otázce, jaká je návaznost a spojitost mezi lidskými sídlí, jaká je jejich hierarchie a jaké jsou vůbec prostorové vztahy a zákonitosti osídlení. Tím se teoretická geografie stala pro sociologa zabývajícího se městem ještě nepostradatelnější.

Proto věnuje autor tak velikou pozornost teorii střediskových míst,¹⁶ vypracované německým geografem Walterem Christallerem, jež vpravdě tvoří základní kámen teoretické geografie (s. 77–80). Poukazuje na její úspěšné empirické prověřování a konfrontování se skutečnou sítí měst ve Švábsku. Obšrně se zmíní i o omezeních Christallerova teoretického modelu, který se hodí spíše pro zemědělské oblasti, zatímco v oblastech průmyslových selhává, a ukazuje, proč tomu tak je (v souvislosti s tím Musil cituje souhrnné kritické stanovisko Ullmanovo z roku 1941).¹⁷

Je škoda, že se kromě přínosu A. Löscheho (použil Christallerových zákonů ke studiu ekonomických rajónů) a George K. Zipfa (autora pravidla o pořadí měst podle velikosti — rank — size rule) autor nezmiňuje o posledních objevných výsledcích teoretických geografů, kteří z různých stránek rozvíjejí Christallerovy ideje. Jmenujme třeba práci Schaeferovu,¹⁸ činnost Americké asociace badatelů regionální vědy (Regional Science Association),¹⁹ vedenou známým ekonomem W. Isardem, profesorem Pensylvánské university, i nedávno vyšlé dílo a studie W. Bungeho, příslušníka mladé generace, jenž vyšel z Ullmanovy školy.²⁰ Tento autor se na základě kritického přehodnocení prací svých předchůdců Christallera, Schaefera, Ullmana a Isarda snaží dojít ještě k obecnější podobě teorie střediskových míst. Ukazuje, že má platnost jak při rozmístění lidských sídel (měst), obslužných městských zařízení a vůbec různých činností provozovaných ve městě, tak i v oblasti fyzické geografie a zoogeografie (rozmístění živočichů v krajině málo zasazené člověkem). Vzájemné rozmístění na sebe působících objektů

¹⁴ J. Král, *Zeměpis člověka*, sv. II., Praha 1961; C. D. Harris, *A Functional Classification of Cities in the United States*, *Geographical Review*, sv. 33, 1945.

¹⁵ Jacqueline Beaujeu-Garnierová—Georges Chabot, *Traité de Géographie Urbaine*, Paris 1963.

¹⁶ W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süd-Deutschland*, Jena 1933.

¹⁷ E. Ullman, *A Theory of Location for Cities*, *The American Journal of Sociology*, sv. XLVI, květen 1941.

¹⁸ Fred K. Schaefer, *Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination*, „Annals“, Associa-

tion of American Geographers, vol. 43, 1953 (uveřejněno po autorově smrti).

¹⁹ Jsou v ní soustředěni ekonomové, geografové, sociologové i jiní specialisté, zabývající se propracováním metod vhodných pro analýzu určitých rajónů, rajónových komplexů, systémů měst i jednotlivých měst.

²⁰ W. Bunge, *Theoretical Geography*, Lund 1962, a jeho studie *Special Relations: The Subject of Theoretical Geography* z r. 1964, jež je zahrnuta do ruského překladu knihy, vydaného nakl. Progress, Moskva 1967.

v optimální vzdálenosti od sebe, zajišťující minimum přemísťování, je pro Bungeho obecným zákonem hmotného světa, vyplývajícím ze zákona zachování energie. Při všech způsobech rozmístění objektů — ať už jde o objekty přírodní nebo společenské — je optimální formou jejich vzájemného rozmístění v rovině (v homogenním prostředí) šestiúhelník, ač v každém jednotlivém konkrétním případě tomu tak být nemusí. Právě matematika, která dnes není pouze vědou, ale skutečným jazykem vědy, nám odhaluje, nakolik mezi jednotlivými fenomény a strukturami nejružnějšího původu, s nejrůznějšími historií a nejrozdílnější látkovou charakteristikou existuje zvláštní shoda (homologie struktur). Tato stránka věci má mimořádný význam z hlediska vytváření syntetických, obecnějších teorií, jejichž význam autor zdůrazňuje.

Neméně dobře jsou autorem kriticky zhodnoceny a využity psychologické a sociálně psychiatrické poznatky a empirické výzkumy osobnosti městského člověka.

Zájem o specifické účinky městského prostředí na lidskou psychiku prošel za posledních sto let určitým vývojem. Ještě před několika desetiletími převládaly snahy o ostré kontrastování mentality městského a venkovského člověka, které nezdávka vycházely z apriorního přesvědčení o zvláštních patologických vlivech městského způsobu života. Důvod toho, proč v současné sociologii města ustupují tato hlediska poněkud do pozadí, vysvětluje autor především dvěma okolnostmi: jednak empirické výzkumy posledních desetiletí zčásti vyvrátily nebo alespoň modifikovaly názory o zdravém psychickém klimatu vesnice a dezintegračních vlivech velkoměsta na lidskou osobnost, jednak postupná urbanizace stále rozhodněji stírá příkré rozdíly městského a venkovského prostředí i životního stylu.

Přesto si některé starší teorie městského způsobu chování podržují dodnes svůj objevitelský a inspirativní význam, a kterákoliv novější teorie k nim musí zaujmout stanovisko. Z těchto důvodů také autor obšírněji reprodukuje hlavní poznatky obsažené v dnes již klasickém eseji Georga Simmela *Die Grosstädte und das Geistesleben* z roku 1903, v němž je živý fenomenologický popis prohlouben o pokus teoreticky odvodit charakteristiku městské osobnosti z některých stěžejních ekonomických a sociálních vlastností urbanizované společnosti. Patří sem například velká koncentrace obyvatel a provozních zařízení na malém prostoru a z toho vyplývající zvýšená stimulace nervového systému, a zejména — jako hlavní městotvorný činitel — převaha tržního hospodářství, která vede k dalekosáhlé kvantifikaci a formalizaci sociálních vztahů (přesný časový rozvrh života, redukce užitných hodnot na peněžní ekvivalent, dělba práce a s ní spjatá diferenciaci a přesné vymezení vzájemných zá-

vazků a výkonů). Za těchto okolností vykazuje prožitková struktura a chování městského obyvatele zvlášť tyto dominantní rysy:

Intelektualismus,²¹ který na rozdíl od venkovského, spíše emotivního a zvykového typu reaktivity umožňuje pružnější přizpůsobení a orientaci v rychle se měnícím a značně různorodém prostředí moderního města; věcnost a přesnost ve styku s lidmi i věcmi; blazeovaný postoj, který je nejen výrazem fyziologické neschopnosti neustále a bezprostředně reagovat na pestrý sled vnějších jevů a situací, ale také důsledkem nivalizujícího účinku peněz na věci a hodnoty, na nichž jakoby se usazoval prach šedi a indiferentnosti; a konečně rezervovanost, přerůstající snadno v lehkou potencionální averzi, která chrání individuuum před chaotickou sugestivitou nesčetných prchavých kontaktů, ale na druhé straně také před propadnutím totální indifferenci a zlostejnení. Autor správně vydvíhuje Simmelův názor, že právě tato rezervovanost umožňuje onu míru individuální svobody, pro niž není v sociálních strukturách předchozích dob analogie. Nebylo by však spravedlivé přehlédnout, že to byl zároveň Simmel, kdo jako první poukázal na to, že tato rezervovaná distance, která se na pohled může jevit jako disociace, je ve skutečnosti hlavním předpokladem socializačních forem městského společenství — což je poznatek, který zejména v souvislosti s idejí oživení městské komunity a uplatňováním myšlenek samosprávy nijak své aktuálnosti nepozbyl.

Dalším významným pokusem o sociální psychologii města, na nějž autor upozorňuje, je teorie městského způsobu života Luise Wirtha z roku 1938,²² která na základě rozboru pestré a mnohdy protichůdné skladby tak zvaných segmentárních rolí dospívá k těmto charakteristikám městského života: anonymita a anomie, smysl pro toleranci (jako předpoklad racionálního chování), relativismus a sekularizované pojetí tradičních hodnot. Je třeba říci, že Wirthův pokus, přes mnoho cenných analýz, na něž lze navazovat, se oproti Simmelovu strukturalismu a historickému přístupu opírá spíše o kvantitativní znaky městského života, jako je množství a hustota obyvatel; odtud jistá nadměrná univerzálnost a nadčasovost, kterou je poznamenán.

Autorův výklad o vývoji sociálně psychologické problematiky městského života by mohl vést k ne zcela oprávněnému dojmu, že fáze převážně teoretických konstrukcí je v podstatě překonána a nastává doba výhradně empirických výzkumů. Ze tomu tak není, ukazují v posledních letech práce už zmíněného H. P. Bahrdta; domýšleje některé teze M. Webera o funkcích tržního hospodářství, dospívá převážně deduktivní cestou k řadě heuristicky neobyčejně podnětných myšlenek o sociálně psychologických impli-

²¹ Jistý ostych před pojmy jako „duše“, „duševno“ vedl zde při citování Simmela významově přesného textu k drobnému zkreslení: „bewusstse Schichten der Seele“ nelze překládat pleonasmem

„uvědomělé vrstvy vědomí“ (s. 243).

²² L. Wirth, *Urbanism as a Way of Life*, The American Journal of Sociology, sv. XLIV, 1938,

kacích, souvisejících s polarizací městského života na sféru veřejnosti a sféru soukromí.

Práce obsahuje některé zbytečně nesmělé formulace týkající se urbanizačních procesů u nás a v ostatních socialistických zemích. Zde prý je „proces plánování měst do značné míry harmonizováním (!?) rozdílných, často i proti sobě stojících zájmů jednotlivých institucí a organizací“ (s. 15). Při akcentování vztahů urbanizace a industrializace by mohla být učiněna zmínka, že v případě naší země šlo a dosud stále jde o industrializaci určitého typu, která navíc nemá už přes deset let žádné historické oprávnění. Přáli bychom

si více zdůraznit vliv terciárního sektoru ve vztahu k urbanizaci i sociální důsledky z toho vyplývající. Ale to jsou opravdu věci nikoliv významné.

Zbývá tedy jen s radostí konstatovat, že Musilova kniha jak svým zaměřením, tak i svým pojednáním otázek snese nejprísrnější měřítka, že je publikací, která vyvolává pozornost nejen u nás, ale i v zemích, kde sociologie města byla a je po dlouhou dobu systematicky pěstována.

*Miroslav Gottlieb, Olga Vidláková,
Miloš Černý*

Od koexistence ke kooperaci

V současném světě působí jak faktory, které jej stále více spojují, tak faktory, které jej rozdělují. K prvním patří zejména rozvoj techniky (včetně masových komunikačních prostředků), stoupající dělba práce a neustálý růst obyvatelstva. K druhým patří zejména faktory politické a ideologické.

Moderní člověk má zájem nejen na zachování míru, ale také na neustálém zvyšování svého životního (ekonomického a kulturního) standardu. Usiluje nejen o dosažení jistoty (osobní, politické, ekonomické, psychické a fyzické), ale také o možnost rozvíjet a uplatňovat svou osobnost.

Je proto pochopitelné, že řada institucí usiluje o mezinárodní porozumění, o překonání předsudků a nedůvěry, o odstranění třecích ploch a možností konfliktů, o dosažení spolupráce. Patří k nim například Internationaler Arbeitskreis Sonnenberg v NSR a Europahaus Wien v Rakousku. Jejich prostředkem jsou hlavně mezinárodní zasedání, která umožňují vzájemné poznání a otevřenou diskusi mezi jedinci bez ohledu na jejich národnost, státní příslušnost, politické přesvědčení, náboženství, povolání a sociální původ.

V této zprávě se budeme zabývat Europahaus Wien (dále jen EHW) a třetím mezinárodním studijním zasedáním, které uspořádal EHW ve spolupráci se socialistickým vzdělávacím spolkem (Sozialistische Bildungsgemeinschaft e. V.) v Bochumu v NSR pod názvem „Od koexistence ke kooperaci“ ve Vídni v době od 18.—25. května 1968.

EHW je institutem pro vzdělávání dospělých a existuje od r. 1961. K jeho úkolům patří zprostředkování kontaktů mezi Východem a Západem a studium problémů a nebezpečí, které pro dnešní lidstvo vznikají

1. z rychlého vývoje vědy, techniky a hospodářství;
2. ze změn v pojmech a institucích, způsobených tímto rychlým vývojem vědy, techniky a hospodářství;
3. ze strukturální přeměny moderní průmyslové společnosti;
4. ze stále většího množství volného času a
5. ze stále více rozšířené spotřebitelské mentality.

V letech 1961—1967 uspořádal EHW celkem 286 zasedání, kterých se zúčastnilo 13 611 osob z 13 evropských i mimoevropských států.

EHW má rovněž mezinárodní internát, který sleduje podobné cíle jako vzdělávací institut, tj. umožnit kontakty mezi lidmi,

odstranit historické, etnické a společenské zábrany a předsudky a tím dosáhnout vzájemného porozumění a úcty. Tímto internátem prošlo v letech 1962—1967 celkem 1 143 osob.

Výše zmíněného zasedání se zúčastnilo více než šedesát vědců, pedagogů, politiků, úředníků a studentů z NSR, Rakouska, ČSSR, Maďarska, Holandska, Jugoslávie a Švýcarska. Mezi československými účastníky byl například ministr školství V. Kadlec, J. L. Fischer, Z. Jičínský z pražské právnické fakulty a V. Pavlát z pražské VŠE.

Na pořadu zasedání byly přednášky o vývoji politických idejí na Východě a Západě (V. Horský z ČSAV Praha a H. Schneider z Hannoveru), o demokracii jako politické ideji (J. L. Fischer), o cílech sociální a hospodářské politiky na Východě a Západě (J. Bognár z Budapešti a E. März z Vídně), o plánovacích technikách na Východě a Západě a jejich úlohách při sbližování struktur (V. Kadlec a J. D. Pronk z Rotterdamu), a konečně o formách hospodářské spolupráce mezi Východem a Západem (R. Brandt z Bonnu).

Zasedání tedy uvažovalo v kategoriích „Východ“ a „Západ“, nezdůrazňovalo však a nehledalo rozdíly a třecí plochy, právě tak jako pouze nekonstatovalo existenci koexistence. Hledalo naopak to, co obě sféry přibližuje a spojuje; potvrdilo potřebu a nutnost přechodu od koexistence ke kooperaci; uvažovalo o konkrétních prostředcích a metodách vedoucích k zmenšení a překonání rozporů a rozdílů, a k dosažení a zajištění mezinárodní spolupráce. Přitom si uvědomovalo, že „Východ“ a „Západ“ neznamenaí dva jednoznačně odlišné, monolitické, autonomně se vyvíjející a neměnné celky. Znovu si ujasnilo, že integrace určitého společenského celku nevylučuje diferenciace jeho prvků, ale že naopak integrace musí vždy s určitou diferenciací počítat, přičemž tato diferenciace je nezbytnou podmínkou dalšího rozvoje.

Důraz na přechod od jednodimenzionální koexistence ke vícedimenzionální kooperaci byl provázen důrazem na přechod od bilateralismu k multilateralismu. Nezapomínalo se však, že kooperace může mít různé aspekty a že její realizování a zajištění vyžaduje určité předpoklady, mezi jiným psychologické, a samozřejmě též mírové plánování. Právě tak bylo jasno v tom, že realizování mezinárodní kooperace (i mezinárodní integrace) je nezbytně spojeno s otázkou suverenity jednotlivých zúčastněných států a že vyžaduje postupné sbližování na základě

jednotlivých, byť na začátku nepříliš rozsáhlých konkrétních případů kooperace.

Jinou skupinou problémů byl vztah mezi socialismem a demokracií. Zde vyzněla stanoviska jednoznačně v tom, že socialismus a demokracie jsou neoddělitelné. Nesmí se rovněž zapomínat, že západní kapitalismus i východní socialismus nejsou statické systémy a že jejich konkrétní podoba a vývoj závisí na konkrétních podmínkách v jednotlivých zemích. V této souvislosti byla připomenuta i otázka expertokracie, nebyla však podrobněji diskutována.

Západoněmecké účastníky zasedání zajímal náš současný demokratizační proces a naše nová ekonomická soustava. Jedním důvodem tohoto zájmu byla otázka možnosti dalšího rozvoje styků mezi NSR a naší republikou. Druhý důvod tohoto zájmu vyplýval z domácích západoněmeckých poměrů a ze socialistické orientace západoněmeckých účastníků, kteří se dívali kriticky na politické a ekonomické dění ve své vlasti.

Formální i neformální diskuse mezi účastníky zasedání ukázaly explicitně i implicitně na existenci určitých faktorů, které působí na průběh diskusí i na jejich výsledky. Tyto faktory působí nejen mezi jedinci z různých zemí, ale také mezi jedinci z téže země. Protože je není možno přehlížet a považovat za triviální (mají totiž, resp. mohou mít, závažné společenské následky), uvedeme alespoň některé z nich.

Prvním z těchto faktorů jsou „rozdílné jazyky“. Diskutéři sice používají stejná slova, ale přikládají jim často různý smysl a navíc nemají vždy jejich smysl ujasněn. Smysl jednotlivých slov se rovněž v diskusích mění. Tuto skutečnost si nemusí diskutéři vždy uvědomovat. Takovými slovy jsou například demokracie, socialismus, kapitalismus, integrace, moc, atd. K tomu pak ještě přistupuje, že se v diskusích nezřídka nerozlišují případy, kdy tato slova označují modely, a případy, kdy označují konkrétní (empirické) systémy.

Druhým z těchto faktorů je nedostatečné rozlišování mezi tím, co skutečně je (včetně toho, proč to je) a tím, co má být. Řeceno jinými slovy, diskutéři si vždy neuvědomují, že racionální, vědecký přístup ke skutečnosti není totožný s etickým hodnocením, představami, pocity a přáními.

Třetím z těchto faktorů je převaha společenské kritiky nad společenskými programy. Kritika je pochopitelně snadnější než tvorba programů a každý kritik nemusí nezbytně být tvůrcem programu. Program je však nezbytný pro každou záměrnou, plánovitou změnu a musí odpovědět na takové otázky, jako je například povaha zamýšleného cíle, povaha k jeho dosažení potřebných prostředků a metod, a způsob použití a rozdělení dosažených výsledků.

Čtvrtým z těchto faktorů je nedostatečné rozlišování mezi cíli na jedné straně a prostředky a metodami na straně druhé. V této souvislosti se nezbytně vynořuje řada problémů. Jde například o otázku strategických a taktických cílů; o přeměnu cíle v prostředek, ale též opačně (prostředek se může stát cílem); o vzájemný vztah mezi cílem a pro-

středky a metodami, a to zejména v tom smyslu, že prostředky a metody nejen musí odpovídat cíli (vést k jeho dosažení), ale nesmí také cíl rušit.

Pátým z těchto faktorů je nedostatek informovanosti, který má vždy disfunkční následky. Vede totiž k vytváření domněnek, dohadů, představ, předsudků apod., které se často navíc nevědomě zaměňují za skutečnost a stávají se skutečností.

Toto jsou některé faktory, které se podle našeho názoru projeví v diskuzích během zasedání. Ukazují na nutnost neustálého vědeckého zpracovávání společenských problémů a na nutnost rozsáhlého přenosu informací. Jedním z prostředků tohoto komunikačního procesu, který může být plodný pro všechny jeho účastníky, jsou právě podobná zasedání.

Řekli jsme, že třetí mezinárodní studijní zasedání v EHW se konalo pod názvem „Od koexistence ke kooperaci“. Jde o problematiku, která je živá ve všech společnostech a ve všech dobách a jejíž význam je v současné době aktuálnější než kdy jindy. Pro společenskovědní analýzu z toho vyplývá mimo jiné úloha studovat možné formy kontaktů a vztahů mezi sociálními systémy, jejich předpoklady a následky, jakož i jejich dynamiku.

V následujícím uvedeme několik základních modelů interakce mezi sociálními systémy. Tyto modely pravděpodobně nevyjadřují všechny možnosti. Vztahují se však jak na případy interakce mezi dvěma sociálními systémy, tak na případy interakce mezi více sociálními systémy.

Model 1. Sociální systémy jsou v přímém konfliktu, ať vojenském, diplomatickém, ekonomickém, ideologickém či jiném. Tento konflikt, i když se neprojevuje ve více nebo ve všech oblastech společenského života současně, má takový existenční význam pro dotyčné sociální systémy, že prakticky vylučuje jakoukoli kooperaci mezi nimi. Aby dosáhl určitého cíle, používá při přímém konfliktu každý ze zúčastněných sociálních systémů prostředky a metody, které zasahují do činností druhého systému (druhých systémů). Přímý konflikt může být více či méně regulován vzájemně uznávanými normami (např. mezinárodním válečným právem), může však probíhat i bez jakýchkoli pravidel. Rozděluje účastníky, může však za určitých podmínek vést k jiným formám interakce.

Model 2. Sociální systémy jsou navzájem uzavřeny a izolovány. Tato izolace může být vytvořena vědomě (záměrně), nebo vyvolána objektivními podmínkami (např. geografickou vzdáleností, spojenou s nedostatkem komunikačních prostředků). Případy vědomě vytvořené izolace představují „čistou“ koexistenci. Při vědomě vytvořené izolaci není ovšem naprosto vyloučeno vzájemné působení dotyčných sociálních systémů; tyto systémy na sebe navzájem působí jednak svou pouhou přítomností, jednak svým chováním, zaměřeným na jiné sociální systémy (vědomě vytvořená izolace například nevylučuje možnost nepřímého konfliktu nebo

soutěžení mezi dotýčnými sociálními systémy).

Model 3. Sociální systémy jsou nadále navzájem v podstatě uzavřeny, ale v omezené míře dochází mezi nimi k interakci, která má formu přímé i nepřímé kooperace. Tato interakce je omezena co do počtu, rozsahu a významu případů a co do oblastí společenského života, ve kterých k ní dochází. Je vykonávána především řídicími centry dotýčných sociálních systémů, které také regulují interakci mezi prvky vlastního sociálního systému a prvky druhých sociálních systémů. Tento model představuje „částečnou“, či přesněji „modifikovanou“ koexistenci.

Model 4. Sociální systémy jsou navzájem otevřeny a interakce mezi nimi i mezi jejich prvky není v podstatě omezena. Tato interakce má formu přímé i nepřímé kooperace, která samozřejmě nevylučuje možnost ojedinělých a omezených přímých konfliktů nevojenského charakteru. Kooperace je trvalá (kontinuální) a dochází k ní v různých, resp. ve všech oblastech společenského života a ve značném počtu případů nejruznějšího rozsahu a významu.

Model 5. Sociální systémy přecházejí v určité oblasti společenského života (např. v ekonomice) od kooperace k integraci, tj. k vytvoření trvalého společného řídicího centra pro tuto oblast. Tato dílčí interakce může být diferencovanou integrací a příslušné sociální systémy při ní zachovávají v ostatních oblastech společenského života svou samostatnost.

Model 6. Sociální systémy se integrují v jeden sociální systém, a to na různé základně. Jednou (nikoli však jedinou) z nich je federace, při níž se dosavadní samostatné sociální systémy stávají podsystémy nově vzniklého většího sociálního systému. Podobně jako dílčí integrace nevylučuje ani tato globální integrace diferenciaci prvků nově vzniklého většího sociálního systému.

Uvedené modely nevypovídají nic o skutečném vývoji interakce mezi konkrétními sociálními systémy, ani o jejich vnitřní struktuře. Nemusí se vyskytovat v čisté podobě; skutečné případy interakce spíše pouze tendují k jednomu z nich. Skutečná interakce mezi dvěma sociálními systémy se může v průběhu doby měnit, přecházet od jednoho modelu k druhému. Skutečná interakce jednoho sociálního systému s druhými může se dít podle různých modelů. Může docházet nejen k integraci dosud samostatných sociálních systémů, ale také k dezintegraci stávajících sociálních systémů.

Ještě jednu poznámku ke kooperaci. Kooperace je orientována na společný cíl a předpokládá zejména existenci podobných nebo společných zájmů a vzájemné přízpůsobení chování a postojů kooperujících subjektů — rozumí se v rozsahu, nutném pro harmonické vykonávání těch činností, které mají vést k dosažení společného cíle. Proto vždy zahrnuje možnost konfliktů. Na druhé straně však kooperace umožňuje, aby se její

účastníci vzájemně poznali (co do názorů, charakteru, schopností atd.), ohodnotili, pochopili a postupně (aniž by si to případně uvědomili) si na sebe zvykli. Tímto způsobem může přecházet drobná a dočasná kooperace v kooperaci rozsáhlejší a trvalejší.

Uvážíme-li v této souvislosti a z tohoto hlediska téma třetího mezinárodního studijního zasedání ve Vídni, i to, co jsme v této zprávě uvedli, není překvapující návrh, který na tomto zasedání učinil F. Nem-schak, vedoucí rakouského ústavu pro hospodářský výzkum ve Vídni: návrh na zřízení společného výzkumného ústavu pro spolupráci mezi Západem a Východem, který by se zabýval problémy ekonomickými, filosofickými, sociologickými a dalšími. Tento návrh, který byl zasedáním příznivě přijat, doplnil J. L. Fischer konkrétním doporučením, aby byli do Vídně pozváni zástupci existujících výzkumných ústavů z různých evropských zemí, kteří by o něm společně diskutovali a vyjádřili se k němu. Domníváme se osobně, že návrh zasluhuje pozornost a že by se na něj nemělo zapomenout.

Josef L. Porket

Mezinárodní zasedání Sozialakademie Dortmund, 1968¹

Ve dnech 28. června až 3. července 1968 se konalo již 11. zasedání, které Sociální akademie od roku 1958 každý rok pořádá na závěr svých ročních kursů pro personální a sociální pracovníky v hospodářství. Za téma byla letos zvolena *Úloha vědy v moderní společnosti* a referenti byli pozváni kromě z NSR také z Rakouska, ze Spojených států a z Československa. Vlajky těchto států zdobily prostranství před kongresovým sálem akademie.

Jednání se vyznačovalo velkou otevřeností ve společenské kritice a sebekritice, opakovaným odmítáním sklonů k pohodlné spokojenosti s výsledky tržního hospodářství a s jeho „společností blahobytu“, přiznáním se k zásadám hospodářského plánování jako plánování nikoliv direktivního, ale nezbytně perspektivního a preventivního, zdůrazňováním humanitního poslání vysoce rozvinutého a relativně nejstabilizovanějšího hospodářství NSR pro svět, v němž zbytečně strádají stamilióny lidí hladem. Poněvadž mluvčími nebyli členové studentské „mimoparlamentní opozice“, nýbrž profesori různých vysokých škol a státní tajemníci, tedy příslušníci tzv. establishmentu — vládnoucí skupiny, měl zahraniční účastník možnost zblízka se přesvědčit, že západoněmecký veřejný život není ovládnut 10 procenty neofašistů a revanšistů, ale že přes určité rysy umírněného konzervatismu vidí i vlastní problémy realisticky, že má živé povědomí sociálních nezbytností a že, ať již z jakýchkoliv důvodů, odmítá politická dobrodružství v zahraniční politice (i na tomto zasedání se projevila latentní a přímo chronická snaha o navázání dialogu se Sovětským svazem velmi vlídným přijetím několika sovětských hostů). Další

¹ Vyjde in extenso v nakladatelství Düncker & Humblot, Berlín.

vývoj politických názorů v NSR bude nepochybně silně ovlivněn kladnými modely socialismu, tj. takovými, které ve všech směrech prokáží vyšší perspektivnost než modely jiné, včetně dosavadního západoněmeckého. Naopak, nebudou-li však podpořeny kriticky progresivní síly jak deklarativně, tak i důkazy socialistických modelů vyhovujících evropské kulturní kontinuitě, musíme nezbytně počítat s jejich postupným oslabováním ve prospěch jednak nacionalismu, jednak amerikanismu. Zasedání nijak neskryvalo poťiže, které hospodářský vývoj v NSR má (například z nadměrného exportu!), a zejména ty, které teprve bude mít jako následek vědeckého a tím i technologického zaostávání; padla dokonce tak otevřená slova, že NSR při nynějším trendu rozvoje vědy a techniky koncem století nutně bude zaostalou agrární zemí. Je vidět, že nejen my máme poťiže, i když mohou být v jiné rovině. Zvláště je nutné však vyzvednout, že s jedinou výjimkou (F. H. Tenbruck z university v Tübingen) se všichni referenti vyslovili pro společenskou angažovanost vědy a bez výjimky všichni tak či onak odmítli řešení sporných problémů násilím, zejména válkou (geografická situace Německa k tomu sice nabádá, ale na efektu to nic nemění: není zde ideologické přípravy k válce).

Po zahájení H. Scholzem, význačným ergonomem a v nynějším dvouletém období rektorem Sociální akademie, se ujal slova H. Lübke, státní tajemník v zemském ministerstvu kultury Severního Porýní-Vestfálska. Meritem jeho výkladu (*K politické teorii technokracie*) bylo pojetí, podle něhož věda (nikoliv ovšem ve své metodologii, ale ve svých výrociích, pokud mají obecný společenský dosah) zůstává trvale podřízena politice. Politické rozhodování jako akt moci má volnost užít či neužít vědeckého doporučení. Přes brilantní přednes působila tato tvrzení poněkud deklarativně a byla také v dalších referátech modifikována hlavně v tom smyslu, že je-li věda skutečně schopna podat ucelené a přesvědčivé doporučení mífící do společenské praxe, pak bude politice stále více zatěžko je ignorovat — leda že by šlo o politiku autoritativní, a tedy programově nevědeckou. Názorně to ilustroval v závěrečném referátu H. Koch.

Sociolog F. Fürstenberg z Vysoké školy pro sociální a hospodářské vědy v Linci, tč. předseda Společnosti pro vědu o práci, mluvil o situaci vědy ve společenském zájmovém poli. Zdůraznil etiku vědy jako vedoucí hodnotu, která se musí uplatňovat jak uvnitř vědy hledáním pravdy, tak i v efektu užiti; citoval známý požadavek Marxův, aby věda usilovala svět změnit. Poněvadž však ne vždy umí věda podat již ucelená doporučení na skutečně vědecké úrovni, nezbyvá než prozatím přelknout takové mezery kritickým diletantismem a rekonstruovat tak souvislost problému. V tomto smyslu vyzval referent k odvaze vedle pilné vědecké práce na detailních otázkách promýšlet širší vztahy i diletantsky.

W. Krelle z university v Bonnu vy-

ložil zajímavě, byť na méně náročné úrovni řadu příkladů z užiti teorie rozhodování při řešení sociálních problémů. Jeho příklady se týkaly zejména rozhodování v rizikových situacích a aplikace pojetí her na konflikty. V této souvislosti poukázal na práce americké školy ve výzkumu míru (Rapaport a kol. z Ann Arbor: *General Systems*).

Sociolog H. Hartmann z university v Münsteru citoval nálezy o představách veřejnosti o vědě, včetně československé ankety z r. 1967. Jako reprezentanti věd jsou uváděny téměř výlučně vědy přírodní. Z osob byli jako největší vědci jmenováni raketový odborník Werner Braun a kardiochirurg Chris Barnard (je zde zcela zřejmý selektivní vliv mass-medií — J. T.). V hodnocení statusu osob činných ve vědě přerostl status vědce status profesora, a to souhlasně ve Spojených státech, NSR i Československu (referent se nezabýval naší zvláštností, kde „profesor“ může být i učitel středoškolský — J. T.); v NSR však byl hodnocený status profesora vyšší než status biskupa a generála, vývoj v Německu jistě pozoruhodný. Věda jako celek byla kladně hodnocena nejvíce v souvislosti s ochranou zdraví a s mírem, negativně v souvislosti s možnostmi zničující války. Veřejnost přijímá tedy vědu ambivalentně a její přednosti spatřuje v služebnosti obecnějším cílům. Neztotožňuje vědu s universitou, nýbrž spíše s výzkumným ústavem, a tím se v hodnocení výrazně liší od sebehodnocení universit samých. „Veřejné mínění“ je nutno pokládat za instanci hodnocení.

J. H. Kaiser z Ústavu právních věd ve Freiburgu/Br. se v přednášce *Plánování jako věda a jako akční model* přesvědčivě přimlouval za plánování ve čtyřech dimenzích — prostoru, času, objemu a metodě; tyto dimenze jsou podřízeny cílové projekci (určení), která dává plánu reálný smysl. Logická evidence je nebo má být plánovací kategorií, nositeli plánování musí být všichni a nikoliv jen vedení (u nás někdy docházelo k deformaci v tom, že směli být jen vykonavateli — J. T.) a vývoj by je měl činit stále humánnější. Spontaneita neřeší vše a není ani dokonalejší než plánování. Referent pak jmenoval vyvlastňovací právo (!) jako příklad toho, že právo často není v souladu s výsledky vědeckého rozvoje pro svou přirozenou konzervativnost.

Sociolog H. Flohr z university v Kolíně n. R. referoval k problému *Sebeurčení vědy a jeho společenskopolitický význam*. Nikoli věda, nýbrž jen vědci mohou mít sebeurčení, i když se v něm skupinově mohou shodovat; sebeurčení zahrnuje cíle i sebehodnocení práce. Jeho praktický význam bývá v interních diskusích přeceňován; může ho nabývat jen pokud ovlivní konkrétní vědeckou práci. Rozporem mezi úrovní aspirace a osobními i technickými možnostmi vznikají různé varianty neuspokojení, sebeurčení je však ovlivněno společenskými úkoly, úkoly vědy, a proto je samo sociální povahy. Také se H. Flohr přiznal k politické angažovanosti vědy, odmítl však neopozitivismus, poněvadž umožňuje únik od od-

povědnosti zdůrazněním mezi exaktního oboru, a také stranickost vzhledem k poplatnosti ideologii.

R. Rie ze State University College, Fredonia, N. Y., podal v živém přehledu vývoj americké společnosti od předkolumbské kultury až po dnešní dobu a zdůraznil, že — přes silný vliv encyklopedistů na americkou revoluci — obecná úcta k vědě je ve Spojených státech teprve plodem Hirošimy a sputniku. Americká výchova je ovlivněna pragmatismem Dewyho (podobně jako americká psychologie je poznamenána empirismem s malými vědeckými aspiracemi [Royce 1965²] — J. T.) a široká veřejnost se donekdávna dívala na vědce s pohrdáním; milionář, který neměl víc než obecnou školu, byl hodnocen nesrovnatelně výše. Jeden ze čtyř vědeckých úkolů, který byl uložen Akademii věd při jejím zřízení v minulém století, zněl: navrhnout kontrolu kvality whisky dodávané armádě.

K. H. Sohn, člen ředitelství Kruppových závodů, referoval o podstatě a metodách vědeckého řízení a zdůraznil závislost hospodářství na chování lidí, které se dá jen v omezené míře předvídat. Transparence trhu a podnikové struktury má umožnit co nejdokonalejší předvídání, které je v rámci celkové perspektivy rozvoje hlavním posláním řídicího pracovníka; ten se proto musí co nejvíce oprostit od rutinní činnosti delegací pravomoci (management by exception); nemůže pracovat ani jen intuitivně, ani jen na základě vědeckého přístupu, musí oba přístupy kombinovat. Vzbuzuje obavy, jak málo a primitivně využívají i velké podniky nejpokrokovější techniku a jak málo plánují: jejich nepatrný podíl z počtu všech je otřesný — a to i ve Spojených státech. Je nutné pronikavě zvýšit vnitřní informovanost v podniku; nemá existovat skupina výtečně informovaných a masa vůbec neinformovaných. Mimo jiné také z toho pramení současné snahy o spolurozhodování.

H. Heppe, státní tajemník spolkového ministerstva pro výzkum, nastínil současnou situaci ve státní podpoře výzkumu; nejenže se zatím poskytuje pouze 2,4 % z hrubého sociálního důchodu místo žádoucích 3 % (zatím 4,7 % z ročního rozpočtu NSR 80 miliard marek), ale také pravomoc federace je omezena, poněvadž školství, i vysoké, je v pravomoci země; do značné míry to platí i pro síť výzkumných ústavů, takže stát má jen omezené možnosti zaměřovat účelový výzkum. Společenské vědy tak vůbec nejsou pod vlivem státní podpory; zato je zde oceanografie, zpracování dat, a z biologických témat biotechnika (technologické využití organismů), biologická a lékařská technika a bionika (např. akustický radar). Mezinárodně se v rámci CERN podílí NSR na výzkumu v nukleární fyzice. Podíl vědeckých pracovníků v přírodních vědách je

v NSR vysloveně nepříznivý: 6 na 10 000 obyvatel, zatímco ve Spojených státech 25 a v Japonsku 12.

H. J. Jahn, profesor Sociální akademie v Dortmundu, se zabýval interdisciplinární spoluprací mezi lékařstvím a sociologií jako modelovým případem takové spolupráce. Zdůraznil na příkladech význam společného pohledu obou věd na člověka s porušeným zdravím a nastínil i některé typické předsudky, které si obě strany přinášejí do společné práce, nebo které tuto spolupráci vůbec zmaří. Zejména neberou někteří lékaři rádi na vědomí (ani u nás — J. T.) společenskou podmíněnost samého aktu dovolání se lékařské pomoci, která vysvětluje, proč se lidé se srovnatelným objektivním nálezem hlásí nemocnými při přidatných překážkách v sociální sféře (např. neshody s mistrem, nedostatečně honorovaný pracovní úkol apod.), ale nehlásí se, když jsou kladně motivováni opět ze společenské sféry (např. příjemný pracovní kolektiv). Ne zcela na výši byl referentův exkurs do patologie oběhových poruch, zejména infarktu. H. J. Jahn přes náměty z diskuse odmítá vznik nového hraničního oboru, jehož nositeli by byli pracovníci erudovaní jak sociologicky, tak epidemiologicky.

K. Steinbuch, autor známé monografie *Člověk a automat*, a po něm publicista R. Jungk promluvil ve dvou referátech o futurologické problematice. K. Steinbuch poukázal na to, jak zcela nepatrně se ve světovém měřítku využívá již existujících objevů; díky tomu zemře ještě mnoho stamiliónů lidí do konce tohoto století hladem. Nebo se vůbec nepracuje na tak důležité věci, jako je vývoj čtecích přístrojů pro slepé. Někdy naopak není včas rozeznán tzv. Hahn-Strassmannův bod, tj. okamžik převratné inovace. Tak tomu bylo např. v Německu r. 1941, kdy Konrad Zuse koncipoval první počítač. Referent hodnotil budoucnost optimisticky, zdůraznil však, že soustava lidských hodnot se stane rozhodujícím prvkem. R. Jungk rozebral pojem „expertokracie“ (Schelsky) a požadoval výchovu generalistů jako zprostředkovatelů mezi vědami a praxí.

Autor tohoto referátu se přimlouval za lepší výchovu k tvůrčímu myšlení na všech stupních školství a za intenzivní práci na metodologii syntézy poznatků z různých vědních oblastí.

Konečně H. Koch, člen Rady znalců spolkové vlády pro celkový hospodářský vývoj, vylíčil fáze vědeckého úsilí o dynamickou hospodářskou politiku proti konzervativním představám pouhé monetární stability.

Diskuse ke všem referátům byla nezvykle živá.

Jaroslav Tejmar

² J. R. Royce, *Pebble Picking vs. Boulder Building*, Psychological Abstracts 39,4 (II), 8916.

Bertrand de Jouvenel: Mariánskolázeňská konference „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“. Intelektuální událost

Revue Analyse et Prévision, Paříž, květen 1968.

Bertrand de Jouvenel, účastník letošní dubnové konference v Mariánských Lázních, označil tuto konferenci za vyvrcholení „dlouhého pochodu“ československé inteligence. Před námi cizinci, říká tento významný vědec, tam byla rozvinuta zralá a ucelená koncepce provádění změn v budoucím období. Měli jsme dojem, že před sebou vidíme něco jako „společenské vědy v akci“. Tento program vznikl ve výzkumných ústavech ČSAV.

V předmluvě knihy *Civilizace na rozcestí* charakterizuje akademik Šorm poslání výzkumného týmu, vedeného R. Richtou, jako úsilí o přípravu „perspektiv pro výstavbu socialismu a komunismu, při hledání nové, v mnoha ohledech ještě neprošlapané cesty k lidské variantě technicky vyspělé civilizace“.

Vzhledem k smělé, novátorské povaze idejí v Richtově referátu je třeba zdůraznit, že podnik měl plné schválení a podporu ze strany ČSAV, která mu opatřila souhlas nejvyšších politických míst — ještě za éry A. Novotného.

Kromě cizinců ze Západu i z Východu tu bylo kolem 220 československých účastníků. Byl jsem ohromen jejich mládím. Pravděpodobně většina z nich byla ještě ve škole, když KSČ v roce 1948 uchopila moc.

Stoupenci přežitých metod nejsou v Československu nazýváni stalinisty, nýbrž konzervativci.

Moskva i Washington se shodují v tom, že Čechoslováci dělají krok zpět. Washington tvrdí, že jde o chvályhodný návrat k demokracii svobodám a trhu. Podle Moskvy jde o odsouzeníhodný návrat od leninismu k revizionismu staré sociální demokracie. Mladým lidem v Mariánských Lázních šlo naproti tomu o *pokračování na socialistické cestě* a o překonávání strnulosti, způsobené přežíváním idejí a praktik překonání období. Těmto lidem šlo o to, proslávat onu „v mnoha ohledech neprošlapanou cestu k socialismu a komunismu“, jak o ní psal akademik Šorm.

Poznatěk, že hmotná civilizace vstoupila do období „vědeckotechnické revoluce“, je jádrem celé soustavy idejí, jež mají řídit budoucí pochod československé společnosti — a doufejme i ostatních socialistických zemí.

Marx psal o tom, že ideje a instituce vycházejí z výrobních sil, jichž jsou výrazem a jimž slouží. Avšak tyto ideje a instituce mají sklon přetrvávat dobu své užitečnosti a pak se stávají brzdou pokroku výrobních sil, proměňují se v okovy, jichž je nutno se zbavit.

Průmyslová revoluce byla nezbytnou etapou materiálního pokroku, ale přinášela s sebou nutně nepříjemné stránky (odtržení intelektuálních výrobních sil od manuální práce, odloučení řídících a výkonných prvků v lidské činnosti, rozvoj materiálních výrobních prostředků za cenu maření rozvoje lidí, atd.).

Od dob Marxových nám daly dějiny nové poučení. Uchopení moci komunistickými stranami se ani zdaleka neuskutečnilo v nejrozvinutějších zemích, ale v zemích, kde industrializace byla velice neúplná (Rusko), nebo ještě vůbec nezačala (Čína). To přirozeně vedlo jmenované strany k industrializačnímu úsilí, které Richta chválí. Lituje však toho, že energie, oprávněně vynaložená na industrializaci, vedla k *ztotožnění* industrializace se socialismem.

Socialismus může urychlit industrializaci, může zabránit zbídačování mas, vyhánění lidí z půdy a vzniku nezaměstnanosti. Nemůže však zabránit některým vnitřním tendencím industrializace, například oddělování řídící a výkonné činnosti, nutnosti udržovat jisté sociální rozdíly, omezování růstu spotřeby mas do hranic prosté reprodukce pracovní síly, devastaci přírodního prostředí, atd.

Protože tyto tendence tkví v samotné podstatě průmyslové společnosti, nelze na ní trvale založit nový život a nové vztahy mezi lidmi. Industrializace není cílem socialistické společnosti, nýbrž její předběžnou podmínkou, východiskem pro cestu k socialistické společnosti. Naproti tomu ve vědeckotechnické revoluci stojí v popředí úsilí o rozvoj nejvyšších lidských schopností. Člověk je účelem.

V Mariánských Lázních se volalo po odstraňování extenzivního ekonomického růstu ve prospěch růstu intenzivního. Extenzivní růst se zaměřuje především na rozšiřování počtu závodů a pracovních sil. Intenzivní růst je charakterizován především zvyšováním produktivity. V minulém století spočíval ekonomický růst ze dvou třetin až ze tří čtvrtin na extenzivních faktorech (1969—1909). Po velké krizi (tj. v letech 1949—1960) se jejich podíl snižuje na méně než 30 %; zbývajících 70 % připadlo na in-

tenzivní faktory. Stav v SSSR s pouhými 32 % v letech 1951–1963 odpovídá stavu ve Spojených státech z let 1889–1899. Situace v ČSSR je ještě horší. V letech 1949–1953 připadalo na intenzivní faktory 44,3 %, v období 1956–1960 jen 19,2 % a v letech 1961 až 1965 byl jejich příspěvek negativní. Ač se celkové výdaje zvyšovaly o 5,3 % ročně, národní důchod stoupal o pouhých 2 %.

Příčinou této neutěšené situace bylo nedostatečné pronikání vědy a technického pokroku do národního hospodářství. A to přesto, že ČSSR zaznamenává v období 1959–1966 roční přírůstek vědců a inženýrů ve výši 7,2 %, což je *více než v kterékoliv západní zemi*. Nesnáze vyplývající ze zhoršené efektivnosti kapitálu v socialistických zemích vyžaduje naléhavě nápravu. Ve studii O. Šika se hledá tato náprava jednak v opuštění systému centralizace investic, jednak v lepším pronikání techniky do zařízení, a konečně v lepší správě těchto zařízení.

Není však jisto, zda všichni vedoucí podniků budou správně a snadno chápat řeč techniků, neboť pouze 29 % z nich má vysokoškolské vzdělání, označované podle oficiálních — dosti širokých — kritérií jako „přiměřené“.

Naproti tomu je pochopitelné, že „stará garda“ neměla a nemá podporu mas, neboť i ve Statistické ročence se dočteme, že vze-stup reálných mezd dělníků a úředníků se pohyboval v letech 1960–1965 rychlostí pouhého 1 % ročně.

Úspěch ekonomický *skrze* úspěch politický pro úspěch humánní; taková byla hierarchie zájmů v Mariánských Lázních. První v pořadí naléhavosti jsou ekonomické a politické problémy, avšak první v pořadí hodnot jsou humanistické cíle.

Neslyšel jsem hovořit o „dohnání a přede-hnání americké životní úrovně“. Pozoroval jsem naopak, jak je potvrzována vůle vytvořit „originální životní styl, jenž by byl uměleckým dílem, využívajícím možností poskytnutých technikou“, jak to vyjádřil Ota Klein.

Ekonomický pokrok je velmi cenným úspěchem, pokud zbavuje obyvatelstvo nedostatku, je však nezdařem, pokud nerozvíjí jejich vlohy pro vyšší potřeby.

J. O.

Bělolipeckij, Kuzin, Něgodajev, Rodionov, Stoskova, Čerepněv, Černyšev, Suchardin: Sovremennaja naučno-těchničeskaja revolucija. Istoričeskoe issledovanie.

Red. S. V. Suchardin.

Nakl. „Nauka“, Moskva 1967, s. 184.

Kolektiv sovětských vědců vychází z myšle-nek zakladatelů marxismu-leninismu a kon-frontuje svá stanoviska s názory současných marxistických autorů; mimo jiné cituje na několika místech i práce R. Richty a jeho výzkumného týmu.

Kniha rozebírá předpoklady vzniku nové sociálně ekonomické formace, jakož i pod-statu technické revoluce, výrobní revoluce a revoluce vědeckotechnické.

Pokud jde o předpoklady vzniku nové formace, předkládají autoři názor, že pod-mínkou každého nového společenského řádu je trojí revoluce: a) sociální (= politická), b) technická, c) výrobní.

O technické revoluci platí, že se „nemůže *plně* realizovat, tj. přerůst ve výrobní re-voluci, bez sociální (politické) revoluce“.

První vědecká revoluce, začínající v 2. po-lovině 15. století, nebyla provázena *technic-kou* revolucí; rozvoj techniky ještě nedosáhl toho stupně, kdy se technika nemůže rozvíjet bez vědy. Jinými slovy: tehdy nebylo možno hovořit o revoluci *vědou*.

Podstatným obsahem výrobní revoluce je „změna technologického způsobu výroby, v jehož důsledku vzniká zásadně nová spo-lečenská kategorie výrobců, a proto se s ko-nečnou platností formují a převládají nové výrobní vztahy a společenské podmínky“. Při výrobní revoluci (jejímž zvláštním pří-padem byla průmyslová revoluce z konce 18. a začátku 19. století) vzniká nový vý-robní způsob, charakterizovaný novou dělbou práce, novým postavením výrobců a novými společenskými vztahy ve výrobě, novou so-ciální strukturou společnosti.

Vědeckotechnická revoluce je spojení re-voluce vědecké a technické. V 50. letech 20. století začala jak v socialistických, tak i ve vyspělých kapitalistických zemích sou-době vědeckotechnická revoluce, která při-pravuje novou výrobní revoluci.

Ve shodě s obecně rozšířeným názorem autoři dále konstatují, že podstata dnešní vědeckotechnické revoluce je v tom, že stroje nahrazují výrobcovy logické funkce (Kedrov).

Mezi zvláštnosti dnešní vědeckotechnické revoluce, na rozdíl od předcházejících tech-nických revolucí, patří mj. to, že se „zmoc-ňuje naráz všech nebo téměř všech odvětví národního hospodářství...“; že v „socialis-tických zemích není živelným procesem, nýbrž uvědomělým, stranou a vládou řízeným pro-cesem spjatým s budováním materiálně tech-nické báze komunismu“; že „přerůstání sou-době vědeckotechnické revoluce v novou výrobní revoluci je možné jen po socialis-tické revoluci a ne po reformě, jako tomu bylo v 19. století v některých zemích“; že „vědeckotechnická revoluce může začít i v ka-pitalistických zemích“, avšak bude jen „zostřovat všechny protiklady kapitalistické společnosti a tím přibližovat dobu socialis-tické revoluce“.

Jaké jsou společenské důsledky vědecko-technické revoluce? Jestliže průmyslová re-voluce z konce 18. a začátku 19. století vytvořila proletariát, pak v důsledku nové výrobní revoluce vzniká společnost svobod-ných, všestranně rozvinutých pracovníků. „... dělník se staví vedle výrobního pro-cesu, místo aby byl jeho hlavním činitelem“ (Marx).

J. O.

Empirische Sozialforschung (Empirický sociální výzkum)

Internationale Beiträge zur Markt- und Meinungsforschung. 8. (Mezinárodní příspěvky k výzkumům trhu a mínění, 8). Wickert, Institute für Markt- und Meinungsforschung im In- und Ausland, Tübingen, Demokrit Verlag, Tübingen am Neckar 1962, s. 234.

Institut pro výzkum veřejného mínění vydal v řadě publikací jako osmý svazek tiskem příspěvky a diskusní poznámky, jež byly předneseny na jeho zasedání ve Frankfurtu n. M. O charakteru této edice hovoří již samotné názvy jednotlivých svazků a jména autorů. Wickert má tyto publikace: *Möglichkeiten moderner Markt- und Meinungsforschung in Werbung und Wirtschaft*, úvod co do problematiky určený zájemcům z odborných kruhů průmyslníků, *Markt- und Meinungsforschungsinstitute im Europa-markt*, první přehledná informace o institutech pro výzkum trhu a veřejného mínění v Evropě, *Markt- und Meinungsforscher in Europa*, která jako první shrnuje (v rámci tendencí publikace předcházející) základní data a bibliografické údaje týkající se výsledků prací o výzkumu trhu a veřejného mínění v Evropě, a konečně práce všimající si přímo výzkumnické praxe, doplněné řadou vyobrazení a tabulek — *Deutsche Praxis der Markt- und Meinungsforschung*. Základní seznam anglicko-německých odborných termínů podává Rotsch ve svém přehledu *Kleines Fachwörterbuch der Markt- und Meinungsforschung und der Werbung*. Výběr několika aktuálních originálních příspěvků je shrnut v *Arbeiten zur Markt- und Meinungsforschung*, do něhož přispěli Girard, Jönsson, Politz, Wickert. Proebsting uveřejňuje v tomto souboru svou rozšířenou disertační práci s několika grafickými přehledy a s příklady, *Meinungsforschung und Statistik*, Rippel dobrý úvod pro praxi, *Markt- und Meinungsforschung im Export*. Jednou z nejlepších publikací vůbec je překlad práce Blankenshipa, *Markt- und Meinungsforschung in den USA*, která je logicky utříděným a informovaným úvodem do výzkumu a přehledem výzkumných technik. Mimoto ještě institut vydává „Zeitschrift für Markt- und Meinungsforschung“, kde mezi přispívajícími autory čteme známá jména, jako O. Angehrna, K. Ch. Behrense, G. Berglera, H. J. Eysencka, P. R. Hofstättera, M. Pariata, H. Stoltenberga atd.

Publikace Empirische Sozialforschung má kromě *Předmluvy* a *Úvodu* pět částí. Odpovídají zasedání, jež probíhalo v plénu a komisích.

První část je věnována *zahájení* pracovního zasedání a podílí se na něm Theodor Steltzer, Leopold von Wiese, Theodor W. Adorno. Týká se v podstatě analýzy společenské situace a společenských problémů, které předcházely a které se spolupodílely na utváření současného stavu empiric-

kého sociálního výzkumu v Německu (myslí se NSR). Druhá část obsahuje osm příspěvků pojednávajících o *okruhu užití empirického sociálního výzkumu*. Úvodní slovo má Julius E. Schwenzner, první oblastí aplikace je výzkum politického a sociálního mínění v NSR (Erich Peter Neumann). O sledování hospodářských otázek trhu referuje Arthur Lisowsky. Zaměřuje se na výzkum trhu během týdne, na rozsah trhu a na výhledy, které trh čekají. Po určité stručné teoretické exkurzi řeší zejména praktické otázky spojené s výzkumem, bere v úvahu zvláště základní vztahy vázané na výzkum trhu. Přitom rozhoduje, do jaké míry se vertikálně a paralelně promítají analýzy kvalitativní a kvantitativní. Všimá si, jak spolu souvisí výzkum trhu a „public relations“, výzkum trhu a „stereotypes“ (Klischee-Vorstellungen), a podtrhuje rozdíl mezi analýzou trhu a reklamy a tři stránky rozboru reklamy. Výzkum trhu bere jako „desk research“ — sekundární výběr, i když nezapomíná, že žádoucích výsledků lze dosáhnout také výzkumem „field research“, výběrem primárním, výběrem z populace. Tak se mu třídí výběrové postupy do následujících kategorií (s. 62):

1. Befragung (survey method) — dotazovací metody
 - (a) Tatsachen (factual survey) — výzkum skutečností, faktů
 - (b) Meinungen (opinion survey) — výzkum mínění
 - (c) Begründung beider (interpretative survey) — interpretační výzkum
2. Beobachtung, Schau (observational method) — pozorování
3. Experiment (experimental method) — experimentální metody (zjišťování reakcí, např. konstatování reakcí při změnách balení mých prostředků, jež byly dány k přezkoušení, apod.).

Jako novou metodu pro výzkum trhu a konjunktury uvádí A. Lisowsky panelový výzkum.

O průzkumu ve výrobním provozu referuje Erich Reigrotzki. Wolfgang Ernst se zaměřuje na význam a na úkoly výzkumu posluchačů rozhlasu, Helmut Sopp na to, jak je třeba doplnit sociologický výzkum psychologickou analýzou. K tomuto problému se v diskusi vyslovovala řada účastníků. Dále se zaměřil Karl Christian Behrens na informace o tom, jaké možné pole působení má výzkum průmyslového a hospodářského odbytu a samozřejmě i trhu. Hans Langelütke sděluje své zkušenosti s užitím testu konjunktury a s možnostmi kvantifikace jeho výsledků. Liselotte Aschpurwisová řeší možnosti empirického výzkumu trhu, vázané na výzkum a sledování inzerátů.

Druhá skupina prací, které uvádí Rudolf Gunzert a které jsou věnovány otázkám *výběrových souborů a norem*, má mimo diskusní příspěvky tři zásadní témata. Hans Kellerer se zaměřuje na zkušenosti s hodnocením a stanovením hranic, s náhodným výběrem a s jeho užitím pro empirický

sociální výzkum. Ullrich Jetter má poznámky k možnostem reprezentativních výběrových metod a Clodwig Kapferer seznamuje se zaměstnaneckými normami ve výzkumu trhu.

Třetí skupina speciální problematiky je zahrnuta ve čtvrté části knihy. Obsahuje zkušenosti s *vyhodnocováním*, a úvodní slovo má Elisabeth Noelle-Neumannová. Ludwig Neudörfer referuje o sociografických problémech, Diedrich Osmers o skupinovém experimentu pořádaném Institutem pro sociální výzkum. Karl von Stackelberg se zaměřuje na analýzu otázky a její formulace ve výzkumu, Werner Hildebrandt na analýzu čtenářů novin. Jürgen Weisker obrací svou pozornost na interviewujícího tazatele a na interview při reprezentativním výzkumu. Ludwig von Friedeburg se zaměřil nad problémy spojenými s odepřením poskytnout informace při dotazech v případě kvótního výběru, Gerhard Zarn nad otázkami spojenými s významem závěrečných zpráv, Hans Sittenfeld nad analýzou jednotlivých členů sledovaných skupin. Fridrich Tennstädt bere v úvahu hlavní okolnosti týkající se kontroly reprezentativního charakteru náhodného výběru při výzkumu populace (tj. při demoskopickém výzkumu).

Na závěrečném zasedání, kterému předsedal Leopold von Wiese, referoval Leo P. Crespi o zájmu Ameriky na německém výzkumu mínění, a Pierpaolo Luzzatto Fegiz o mezinárodním výzkumu veřejného mínění.

Stranou nelze nechat ani poznámky věnované v diskusi organizačním otázkám, spojeným s problematikou. Právě v nich se ukazuje možnost reálné, odpovědné práce v terénu, bez které se nelze dostat nad úroveň ploché spekulace.

Celá publikace má charakter práce vzniklé sebráním do jisté míry širokého a proto různorodého materiálu. Ve svých dílčích proporcích přináší řadu podnětných poznatků a impulsů.

B. P.

Johan Niezing: Aufgaben und Funktionen der Soziologie

Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1967, s. 159.

Práce nizozemského sociologa, přeložená do němčiny J. Bayermanem, se zabývá funkcemi sociologie (funkci pojímá autor stejně jako R. K. Merton) ve vztahu k vědě a společnosti. Ve středu zájmu dnešní sociologie je studium společenské změny a společenského přizpůsobení. Sociologie musí dnes více spolupracovat s ostatními obory, např. s psychiatrií, tj. počínat si víceméně synteticky. Hlavním obsahem knihy (3.—6. kapitola) je působení sociologie na společnost. Autor rozeznává latentní a zjevné obecné společenské a pragmatické funkce sociologie. Ze všeobecných funkcí padá v úvahu především popularizace, jež je sice nutná, ale skrývá nebezpečí vulgarizace, která neodpovídá vědecké podloženému charakteru původního vědění, a parasociologie, zveřejňování vědecky nefundovaných údajů. V této souvislosti jsou podrobně vysvětleny i termíny „self-fulfilling prophecy“ (Merton) a „bandwagon effect“. Ve vztahu k praktické činnosti může sociologie 1. přispět k stanovení účelnějších cílů, 2. vést k správnějšímu chápání skutečnosti jako východiska ke konkrétním opatřením, 3. přispět k pokračování v dané politice anebo k jejímu zachování. Nepatrná kvantitativní vyjádřitelnost sociologických údajů, malé prognostické možnosti, citové vlivy i závislost na příkazci vysvětluje často konzervativní ráz působení sociologických výzkumů. Posléze jsou tyto výzkumy i určitou společenskou činností s některými důsledky (dlouhé trvání výzkumu může vést k ochabnutí zájmu, při výzkumu dochází k poučení respondentů, k uvědomění si určité situace z jejich strany — což může vést k tzv. action-research).

F. P.

Upozornění autorům pro Sociologický časopis!

Vzhledem k tomu, že nedodržování směrnic pro úpravu rukopisů ze strany autorů rostoucí měrou ztěžuje práci redakce i tiskárny, upozorňuje redakce SČ, že v zájmu hladkého chodu výroby našeho časopisu budou příspěvky autorů nedodržujících níže uvedené směrnice buď vráceny k úpravě nebo zadávány k předpisu na účet autorů v daleko větší míře než dosud.

Žádáme své autory, aby vzali tuto skutečnost na vědomí a v případě obdržení sníženého honoráře za svůj příspěvek připsali tuto okolnost tomu, že jejich příspěvek po stránce formální nevyhovoval předpisům (příp. vyžadoval řadu jazykových úprav).

Směrnice pro úpravu příspěvků do Sociologického časopisu:

Maximální rozsah příspěvků pro náš časopis byl určen takto:

Stati — 25 stran strojopisu

Recenze — 10 stran

Anotace — $\frac{1}{2}$ stránky — 1 stránka

Resumé — 2—3 stránky (je nutné, aby bylo dodáno zároveň se statí, k níž patří, jinak nebude v ruštině a angličtině otištěno).

Příspěvky se píší na psacím stroji s neopotřebovanou páskou jen po jedné straně normalizovaného formátu. *Norma*: píše se ob řádek 30 řádků na stránku, 60 písmen na řádek. Všechn text (tj. včetně textu určeného pro přetištění petitem, včetně poznámek apod.) se píše stejně husté, tj. podle uvedené normy. *Poznámky se číslují průběžně*. Zařazují se *na závěr statí*. Celý text se stránkuje průběžně.

Autor posílá redakci čistý strojopis s konečnou verzí textu, bez poznámek vpisovaných rukou, bez nepřehledných škrťů apod. Případné změny v textu je možno vlepit, je však nepřipustné užívat sešívacích drátků. Přepis textu, který neodpovídá normě, jde na úkor autorského honoráře.

Úprava matematických vzorců se řídí normou ČSN 01 1001 a ČSN 88 0220. Případné obrázky musí být průběžně číslovány. Rýsují se tuší na kladívkový nebo pauzovací papír. Popisují se buď na stroji nebo šablonou č. 5; velikosti obrázků 2 : 1. Odkazy v textu na obrázky musí být provedeny již při odevzdání rukopisu.

Redakce žádá, aby jí byly všechny příspěvky zaslány v jednom originále a dvou kopiích.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědec ké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PŮ 01, t el. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústře dní expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PŮ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1968. Číslo vyšlo v únoru 1969.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1968.